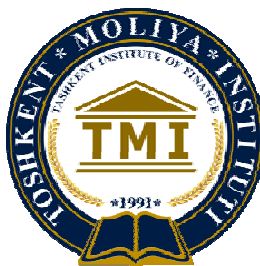

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

**“OLIV MATEMATIKA, STATISTIKA VA EKONOMETRIKA”
KAFEDRASI**

**“STATISTIKA” FANIDAN
O'QUV – USLUBIY MAJMUA**

Bilim sohasi:	200000 – Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta'lim sohasi:	110000 – Pedagogika; 230000 – Iqtisod
Ta'lim yo'nalishlari:	5230600 – Moliya; 5230700 – Bank ishi; 5230800 – Soliqlar va soliqqa tortish; 5230900 – Buxgalteriya hisobi va audit (tarmoqlar bo'yicha); 5231200 – Sug'urta ishi; 5231300 – Pensiya ishi; 5231500 – Baholash ishi; 5232000 – Davlat byudjetining g'azna ijrosi; 5232100 – Korporativ moliya; 5232700 – Investitsion loyihalarni moliyalashtirish; 5232800 – Elektron tijorat; 5111000-Kasb ta'limi (5230600 – Moliya, 5230700- Bank ishi va 5230900 - Buxgalteriya hisobi va audit)

TOSHKENT–2019

“Statistika” fanidan O’quv-uslubiy majmua O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligining 201__ yil “__” ___dagi ___ -sonli buyrug’ining ___ -ilovasi bilan tasdiqlangan fan dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchilar: Xo’jaqulov X.D. – TMI “Oliy matematika, statistika va ekonometrika” kafedrasida, dotsenti, i.f.n.;
Sayfullaev S.N. – TMI “Oliy matematika, statistika va ekonometrika” kafedrasida, katta o’qituvchisi.
Jamaldinova A. – TMI “Oliy matematika, statistika va ekonometrika” kafedrasida o’qituvchisi.

Taqrizchilar: Ayubjonov A.H. – TDIU “Statistika” kafedrasida mudiri, i.f.n.;
Toshmatov Z.X. – TMI “Oliy matematika, statistika va ekonometrika” kafedrasida prof, i i.f.d.

Fanning o’quv-uslubiy majmuasi kafedraning 2019 yil “27” 08 dagi “1”sonli majlisida muhokama qilingan va fakul’tet Kengashi tasdig’iga tavsiya etilgan.

**“Oliy matematika, statistika va ekonometrika”
kafedrasida mudiri**

 dotsent A.Xashimov

Fanning O’quv-uslubiy majmuasi “Buxgalteriya hisobi va audit” fakul’teti Kengashi muhokamasidan o’tkazilgan va institut Kengashi tasdig’iga tavsiya qilingan (2019 yil “25” 08 dagi “1”-sonli bayonnoma)

“Buxgalteriya hisobi va audit” fakulteti dekani:

201__ yil “__” ___dagi ___ dotsent K.Karimova

Kelishildi:

O’quv uslubiy bo’lim boshlig’i T.Baymurov

O’quv-uslubiy ishlar bo’yicha prorektor I.Qo’ziyev.

Fanning O’quv uslubiy majmuasi institut o’quv-uslubiy Kengashining 2019 yil “25” 08 dagi “1”-sonli yig’ilishida ko’rib chiqilgan va tasdiqlash uchun tavsiya qilingan.

Fanning O’quv uslubiy majmuasi institut Kengashining 2019 yil “25” 08 dagi “1”-sonli majlisi bayoni bilan ma’qullangan.

MUNDARIJA

I.	O‘QUV MATERIALLARI	
1	Ma’ruzalar matni	4
2	Amaliy mashg’ulot materiallari	122
II.	MUSTAQIL TA’LIM VAZIFALARINI BAJARISH	189
	BO’YICHA USLUBIY QO’LLANMA	
III.	GLOSARRIY	196
IV.	ILOVALAR	208
	O’quv dasturi	209
	Ishchi o’quv dasturi	222
	Testlar	239
	Talabalar bilimini baholash mezonlari	257

I.O'QUV MATERIALLAR

Ma'ruzalar matni

II.Modul. Iqtisodiy statistika.

1-MAVZU	
AHOLI STATISTIKASI	
REJA:	
1.1	Aholi soni va tarkibi statistikasi
1.2	Aholi harakati statistikasi
1.3	Aholining kelajakdagi sonini bashoratlash (prognozlash)
1.4	Dunyo aholisining istiqboldagi soni

Tayanch soʻz va iboralar: aholi, aholi soni, aholi tarkibi, aholi harakati, tugʻilish, vafot etish, tabiiy oʻsish, nikoh qurish, ajrashish, doimiy aholi, mavjud aholi, vaqtincha aholi.

1.1. Aholi soni va tarkibi statistikasi

Aholi bu – maʼlum hududda yashovchi va uzluksiz tabiiy koʻpayish orqali yangilanib boradigan odamlar toʻplami.

Aholi statistikasining birinchi va muhim vazifalaridan biri bu aholi sonini aniqlash va uning hududlar, yashash joylari boʻyicha joylashishini oʻrganishdir. Aholi sonini aniqlashda aholi roʻyxati boshlangʻich manba hisoblanadi. Sobiq ittifoq davrida Oʻzbekistonda 1926, 1939, 1959, 1970 va 1989 yilda aholi roʻyxati oʻtkazilgan.

Aholi roʻyxatining natijalari maʼlum bir sanaga va aniq bir momentga aholi soni toʻgʻrisida maʼlumot beradi. Aholi roʻyxati oʻtkaziladigan davrlar oraligʻida soʻnggi aholi roʻyxatiga va aholi tabiiy hamda mexanik xarakatiga asoslanib, hisob yoʻli bilan aniqlanadi:

$$A_1 = A_0 + (A_{tug'} - A_{o'l}) + (A_{kel} - A_{ket})$$

bu erda: A_0 - aholining yil boshidagi soni; $A_{tug'}$ - joriy yilda tugʻilganlar soni; $A_{o'l}$ - joriy yilda oʻlganlar soni; A_{kel} - joriy yilda kelganlar soni; A_{ket} - joriy yilda ketganlar soni.

Aholi soni aniqlanayotganda ikki xil kategoriyadagi aholi soni hisobga olinadi: **Doimiy aholi** – bu hisob o'tkazilayotgan vaqtda mazkur hududa bo'lish, bo'lmasligidan qat'iy nazar istiqomat qiluvchilar soni.

Mavjud aholi – mazkur hududda doimiy istiqomat qilish yoki qilmasligidan qat'iy nazar hisob o'tkazilayotgan vaqtda hududda mavjud bo'lgan aholi.

Doimiy yashovchilar:

$$DA=MA-VYa+VY$$

Mavjud aholi:

$$MA=DA-Vy+VYa$$

Bunda:

DA – doimiy aholi soni;

MA – mavjud aholi soni;

VY – vaqtincha yo'q bo'lgan aholi soni;

VYa – vaqtincha yashayotgan aholi soni.

Aholi soni o'zgaruvchan bo'lganligi sababli, bir qator ko'rsatkichlarni hisoblanda aholining o'rtacha soni aniqlanadi.

Aholining o'rtacha sonini aniqlashda turlicha metodlardan foydalanish mumkin.

1. Agar aholi soni faqatgina yilning boshi va oxirida keltirilgan bo'lsa, u holda aholining o'rtacha soni **oddiy arifmetik** formula yordamida hisoblanadi:

$$\bar{A} = \frac{A_0 + A_1}{2}$$

2. Agar aholi soni bir yilichidagi oylar boshida teng intervallarda keltirilgan bo'lsa, u holda aholining o'rtacha soni **o'rtacha xronologik** formula yordamida hisoblanadi:

$$\bar{A} = \frac{\frac{1}{2} A_1 + A_2 + A_3 + \dots + \frac{1}{2} A_n}{n - 1}$$

3. Agar aholi soni bir yil ichidagi oylar bo'yicha teng bo'lmagan intervallarda keltirilgan bo'lsa, u holda aholining o'rtacha soni **o'rtacha tortilgan arifmetik** formula yordamida hisoblanadi: $\bar{A} = \frac{\sum A * t}{\sum t}$

Masalan, O'zbekiston Respublikasida yil boshiga aholi soni keltirilgan bo'lsin

Jadval 1.1.¹

Oylar	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Aholi soni, mln.kishi	27533,4	28001,4	29123,4	29554,4	29993,5	30492,8	31022,5

Agar bir yil o'rtacha aholisi sonini aniqlasak oddiy arifmetik formulani qo'llaymiz:

$$\bar{A} = \frac{27533,4 + 31022,5}{2} = 29277,5 \text{ m.k.}$$

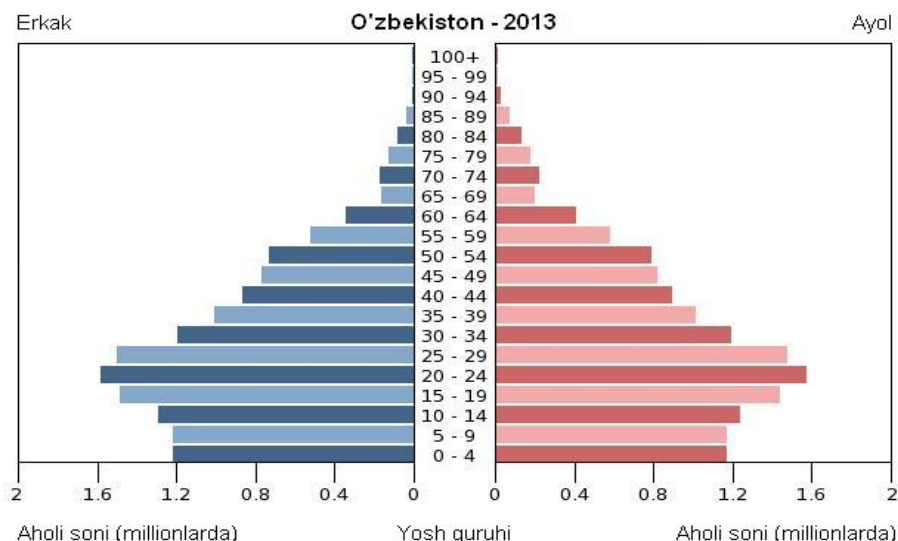
Aholining o'rtacha soni o'rtacha xronologik bilan quyidagicha aniqlanadi:

$$\bar{A} = \frac{\frac{1}{2} \cdot 27533,4 + 28001,4 + 29123,4 + 29555,4 + 29993,5 + 30492,8 + \frac{1}{2} \cdot 31022,5}{7 - 1} =$$

Aholi tarkibida erkak va ayollar sonining o'zaro mutanosibligi va ularning yosh jihatdan bir-biriga yaqin bo'lishi nikohlanishi darajasiga salmoqli ta'sir ko'rsatadi va aholining ko'payishi jarayonida asosiy demografik zamin hisoblanadi. Yosh - jins piramidasi ikki tomonlama chiziqli diagrammani o'zida aks ettirib, unda aholi yoshi va jinsi bo'yicha birgalikda taqsimlangan, bunda grafikning bir tomonida (o'ngdan) ayol jinsi aholi, ikkinchi tomondan esa (chap tomonda) erkak jins aholi aks ettiriladi.

Aholini yoshi bo'yicha piramidasi (yil boshiga)

¹ O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanishi va turmush darajasi statistik to'plam" 2016 y. 34-35 b.b.

1-chizmada O'zbekiston Respublikasi aholisining yosh-jins piramidasi keltirilgan. Keltirilgan chizmadan shuni ko'rish mumkinki, 2013 yili respublikada aholining yosh-jinsi tarkibida 0-7 yosh guruhidagi ayollar salmog'i erkaklarga nisbatan 6,2 % ga 8-15 yosh guruhida 5,1 % ga va 16-29 yosh guruhida 2,9 % ga kam bo'lsa, 30-60 yosh guruhida ayollar 3,0 % ; 60-74 yosh guruhidagilar 13,1 % ga; 75 yoshdan yuqorilari 51,0 % ko'p bo'lishgan.

Aholi statistikasida yosh-jins piramidalardan foydalanishning eng muhim jihatlaridan biri – bu aholini takror barpo bo'lishi va yosh tarkibining o'zaro aloqadorlikdagi tahlilidir.

Aholining yosh tarkibini iqtisodiy baholash nihoyatda muhim, sababi aholining iqtisodiy farovonligi mehnatga qobilyatli yoshdagi ishdagi band bo'lgan aholining sonei bilan bog'liq. Shunga ko'ra mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga tushadigan yuklamani o'rganish lozim.

Demografik yuklama har ming nafar mehnat resurslariga nisbatan (15-59 yoshdagilar), 15-55 yoshdagi aholiga to'g'ri keladigan bolalar, qariyalar soniga nisbati bilan ifodalanadi:

$$K_{yuklama\ bolalar} = \frac{S_{0-14}}{S_{15-59(54)}} * 1000$$

$$K_{yuklama\ nafaqa} = \frac{S_{59\ va\ yuqori}}{S_{15-59(54)}} * 1000$$

² O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanishi va turmush darajasi statistik to'plam" 2016 y. 70.b.

$$K_{qarish} = \frac{A_{59(55) yuqori}}{\bar{A}} * 100$$

$$K_{umumiy yuklama} = \frac{S_{0-15} - S_{59 va yuqori}}{S_{16-54}}$$

1.2. Aholi harakati statistikasi

Aholining harakati ko'rsatkichlari mazmunan bir-biridan farq qiluvchi ikki guruh ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. Birinchi guruhga aholining tabiiy harakatini, tug'ilishi va o'lishini, nikohdan o'tganlar va ajralganlar sonini, ikkinchi guruhga esa aholining migratsiyasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar kiradi.

Ma'lumki, aholi soni muntazam o'zgarib turadi. Bu o'zgarishlar tabiiy va mexanik harakat hisobiga to'g'ri keladi. Aholi sonining tug'ilish va o'limlar hisobiga o'zgarishini aholining **tabiiy harakati** deb ataladi. Aholining tabiiy harakatiga ta'sir etuvchi ko'rsatkichlar qatoriga aholi nikohdan o'tish va ajralish ham kiradi. Aholi sonini o'zgarishni ifodalashda mutloq va nisbiy sonlar yordamida olib boriladi. Nisbiy sonlar o'lchov birligi koeffitsiyent protsent va promilleda hisoblanadi.

Aholning tabiiy harakatining asosiy ko'rsatkichi aholining tug'lish darajasi hisoblanadi. Tug'lish darajasi –turli xil ko'rsatkichlar yordamida o'rganiladi, ya'ni tug'ulishning umumiy, maxsus, xususiy va tug'ulishning yig'indi (summarniy) koeffitsentlari asosida o'rganiladi. Umumiy tug'ulish koeffitsenti har 1000 aholiga nisbatan tug'ilgan bolalar sonini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi

$$K_{Tug'} = \frac{A_{tug'}}{\bar{A}} * 1000$$

Bu yerda:

$K_{Tug'}$ - tug'ulishning umumiy koeffitsenti. $A_{tug'}$ –tug'ilgan aholi soni
 \bar{A} - aholining o'rtacha soni

Tug'ulish darajasini aniq ifodalash maqsadida tug'ulishning maxsus koeffitsiyenti har 1000 ta 15-49 yoshdagi ayollarga nisbatan tug'ilgan bolalar soni aniq ifodalaydi va uni aniqlash va u quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$K_{max.tug'} = \frac{A_{tug'}}{W_{15-49}}$$

Bu yerda: $K_{m.t.}$ – maxsus tug'ulish koeffitsiyenti.. $A_{tug'}$ –tug'ilgan aholi soni
 W_{15-49} – 15-49 yoshdagi ayollar soni

Reproduktiv yosh davrida bir ayol o'rtacha ko'radigan bolalar soni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin.

$$K_{xus.tug} = \frac{K \sum f_x}{1000}$$

K – yoshi bo'yicha interval.

F_x – maxsus tug'ilish koeffitsiyenti.

$\sum f_x$ - yoshi bo'yicha tug'ilish koeffitsiyentlari yig'indisi.

O'zbekiston Respublikasida aholini tabiiy harakati ko'rsatkichlari

Jadval 1.3.³

Yillar	Tug'ilish			O'lim			Tabiiy o'sish koeffitsiyenti, ‰
	Soni ming kishi	Koeffitsiyentda, ‰		Soni ming kishi	Koeffitsiyentda ‰		
		Umumiy	Maxsus		Umumiy	Go'daklar o'limi	
1991	723,4	34,5		130,3	6,2	35,5	28,3
2000	527,5	21,3		135,6	5,5	18,9	15,8
2005	533,5	20,3		140,6	5,4	14,9	14,9
2006	555,9	20,9		139,6	5,3	14,5	15,6
2007	608,9	22,6		137,4	5,1	13,6	17,5
2008	646,1	23,6		138,8	5,1	12,5	18,5
2009	651,3	23,4		133,6	4,8	11,7	18,6
2010	634,8	22,7		138,4	4,9	11,1	17,8
2011	622,8	21,4		143,2	4,9	11,0	16,5
2012	625,1	21,0		146,0	4,9	10,9	16,1
2013	679,5	22,5		145,6	4,8		17,7

^{3a}“O'zbekiston aholisi” statistik to'plam. T: 2014 y.

^{3a} O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanishi va turmush darajasi statistik to'plam" 2016 y. 70.b.

2014	718,0	23,3		149,0	4,9		18,4
2015	734,1	23,5		152,0	4,9		18,6

$$2000 \text{ yil uchun } K_{Tug'} = \frac{A \text{ tug'}}{\bar{A}} * 1000 = \frac{527,5}{24487} * 1000 = 21,5\%$$

$$2015 \text{ yil uchun } K_{Tug'} = \frac{A \text{ tug'}}{\bar{A}} * 1000 = \frac{734,1}{31571,3} * 1000 = 23,25\%$$

Aholi statistikasining tabiiy o'zgarishiga ta'sir etuvchi ko'rsatkichlaridan biri aholini o'lim holatining ta'sirini o'rganish. O'lim darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarga: umumiy o'lim koeffitsiyenti, bir yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi, ya'ni bu koeffitsiyent (oddiy va Rats) usulida va aholini yoshi bo'yicha guruhlangan koeffitsiyenti shulardan o'lim darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich bu o'limning umumiy koeffitsiyenti, va u quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$K_{ol} = \frac{A_{o'l}}{\bar{A}} * 1000$$

Bu yerda: K_{ol} – umumiy o'lim koeffitsiyenti

$A_{o'l}$ – 1 yoshgacha o'lgan bolalar soni

\bar{A} – o'rtacha aholi soni

Mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy holatini tariflovchi ko'rsatkichlardan biri bu 1 yoshgacha bolalar o'limi ko'rsatkichi hisoblanadi. Bolalar o'limi 2 usulda aniqlanadi:

1.Oddiy . 2.Rats.

Oddiy usulda bolalar o'limini aniqlash quyidagi formuladan foydalaniladi.

Bu ko'rsatkich promellida hisoblanadi, ya'ni har 1000 tug'ulgan bolalardan o'lganlar soni, ya'ni;

$$K_{bol.ol} = \frac{m * 1000}{N}$$

Bu yerda: m – joriy yilda 1 yoshgacha o'lgan bolalar soni

N – joriy yilda tug'ilgan bolalar soni

Go'daklar o'limini yanada aniqroq ifodalash uchun "Rats" usulini qo'llash maqsadga muvofiq.

$$K_{bol.ol} = \frac{m * 1000}{\frac{2}{3}N_1 + \frac{1}{3}N_0}$$

Bu yerda:

N_0 – oldingi yilda tugʻilgan bolalar soni

N_1 – joriy yilda tugʻilgan bolalar soni

m – joriy yilda oʻlgan bolalar soni

$$2000 \text{ yil uchun } K_{o'l} = \frac{A_{o'l}}{\bar{A}} * 1000 = \frac{135,6}{24487} * 1000 = 5,5\text{‰}$$

$$2015 \text{ yil uchun } K_{o'l} = \frac{A_{o'l}}{\bar{A}} * 1000 = \frac{152,0}{31571,3} * 1000 = 4,81\text{‰}$$

Tabiiy oʻzgarish koeffitsiyenti quyidagicha aniqlanadi :

yoki

$$K_{to'} = \frac{(A_{tug'} - A_{o'l}) \cdot 1000}{\bar{A}}$$

$$K_{to'} = K_{tug'} - K_{o'lm}$$

Aholining nikohdan oʻtish va nikohdan ajralish koeffitsiyentlari quyidagicha aniqlanadi :

$$K_{nik.o'tish} = \frac{A_{nik.o'tish} \cdot 1000}{\bar{A}}$$

$$K_{nik.ajr.} = \frac{A_{nik.ajr.} \cdot 1000}{\bar{A}}$$

Bu yerda: $K_{nik.o'tish}$ – nikohdan oʻtish koeffitsiyenti

$A_{nik.o'tish}$ – nikohdan oʻtgan aholi soni

\bar{A} – oʻrtacha aholi soni

$K_{nik.ajr.}$ – nikohdan ajralish koeffitsiyenti

$A_{nik.ajr.}$ - nikohdan ajrashgan aholi soni

Aholi soni nafaqat tabiiy harakat natijasida oʻzgarmasdan, balki mexanik harakat natijasida ham oʻzgaradi. Aholiining mexanik harakatini migratsiya koʻrsatkich nomi bilan yuritiladi.

Aholi migratsiyasi mutloq va nisbiy koʻrsatkichlar asosida hisoblanadi:

Migratsiya mutloq koʻrsatkichi $A_{mig} = A_{kel} - A_{ket}$

A_{kel} – koʻchib kelgan aholi soni;

A_{ket} – koʻchib ketgan aholi soni.

$$\text{Kelganlar koeffitsienti } (K_{kel}) K_{kel} = \frac{KEL \cdot 1000}{\bar{A}}$$

$$\text{Ketganlar koeffitsienti } (K_{ket}) K_{ket} = \frac{KET \cdot 1000}{\bar{A}}$$

$$\text{Mexaniq o'zgarishi koeffitsienti } (K_{mo'}) K_{mo'} = \frac{(KEL - KET) \cdot 1000}{\bar{A}}$$

**O'zbekiston Respublikasi aholisining mexanik harakati ko'rsatkichlari
dinamikasi (ming kishi)**

(1.4 jadval)⁴

Yillar	Aholin g o'rtacha soni	Ko'chib kelganla r soni	Ko'chib ketganla r soni	Migratsi ya saldosi	Ko'chib kelganlar koeffitsient i, ‰	Ko'chib ketganlar koeffitsie nti, ‰	Migratsiya koeffitsiyen ti, ‰
2000	24650,4	145,8	212,5	-66,7	5,9	8,6	-2,7
2001	24964,4	151,8	229,6	-77,8	6,1	9,2	-3,1
2002	25271,8	152,8	236,1	-83,3	6,0	9,3	-3,3
2003	25567,6	139,7	232,7	-93,0	5,5	9,1	-3,6
2004	25864,3	147,4	243,5	-96,1	5,7	9,4	-3,7
2005	26167,0	144,7	243,4	-98,7	5,5	9,3	-3,8
2006	26488,2	144,0	209,2	-65,2	5,4	7,9	-2,5
2007	26868,0	151,2	214,3	-63,1	5,6	7,9	-2,3
2008	27302,8	149,7	195,8	-46,1	5,5	7,2	-1,7
2009	27767,4	138,1	187,7	-49,6	5,0	6,8	-1,8
2010	28562,4	139,7	183,8	-44,1	4,9	6,4	-1,5

⁴ O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanishi va turmush darajasi statistik to'plam" 2016 y. 10-11.b.b.

2011	29339,4	136,6	184,1	-47,5	4,7	6,3	-1,6
2012	29774,3	169,7	210,6	-40,9	5,7	7,1	-1,4

Ketganlar koeffitsiyenti (K_{ket}) 2000yil: $K_{ket} = \frac{KET \cdot 1000}{\bar{A}} = \frac{212,5 \cdot 1000}{24650,4} = 8,6\%$

2012yil: $K_{ket} = \frac{KET \cdot 1000}{\bar{A}} = \frac{210,6 \cdot 1000}{29774,3} = 7,1\%$

Kelganlar koeffitsiyenti (K_{kel}) 2000yil: $K_{kel} = \frac{KEL \cdot 1000}{\bar{A}} = \frac{145,8 \cdot 1000}{24650,4} = 5,9\%$

2012yil: $K_{kel} = \frac{KEL \cdot 1000}{\bar{A}} = \frac{169,7 \cdot 1000}{29774,3} = 5,7\%$

Mexanik o'zgarish koeffitsiyenti ($K_{mo'}$)

2000yil: $K_{mo'} = \frac{(KEL - KET) \cdot 1000}{\bar{A}} = \frac{(145,8 - 212,5) \cdot 1000}{24650,4} = -2,7\%$

2012yil: $K_{mo'} = \frac{(KEL - KET) \cdot 1000}{\bar{A}} = \frac{(169,7 - 210,6) \cdot 1000}{29774,3} = -1,4\%$

1.5.-jadval

Aholi harakati ko'rsatkichlari

№	Ko'rsatkichlar	Hisoblash tarkibi	Izohlar
I. Tabiiy harakat ko'rsatkichlari			
1.	Tug'ilish koeffitsiyenti (K_t)	$K_t = \frac{A_{tug'} \cdot 1000}{\bar{A}}$	$A_{tug'}$ - tug'ilganlar soni \bar{A} - aholining o'rtacha soni
2.	O'lim koeffitsiyenti ($K_{o'}$)	$K_{o'} = \frac{A_{o'l} \cdot 1000}{\bar{A}}$	$A_{o'l}$ - o'lganlar soni
3.	Mutloq tabiiy o'zgarishi ($\Delta TO'$)	$\Delta TO' = A_{tug'} - A_{o'l}$	
4.	Tabiiy o'zgarishi koeffitsiyenti ($K_{to'}$)	$K_{to'} = \frac{(A_{tug'} - A_{o'l}) \cdot 1000}{\bar{A}}$	

			yoki $K_{to'} = K_t - K_o'$
5.	Maxsus tug'ilish ko'effitsiyenti (K_{mt})	$K_{mt} = \frac{A_{tug'} \cdot 1000}{A'}$	\bar{A} – 15-49 yoshdagi ayollarning o'rtacha soni
6.	Maxsus, 1 yoshgacha bolalar o'limi ko'effitsiyenti ($K_{bo'}$)	$K_{bo'} = \frac{\cdot 1000}{\frac{2}{3}N_1 + \frac{1}{3}N_0}$	m – joriy yilda tug'ilganlar sonidan 1 yoshgacha o'lganlar soni; N_0 va N_1 -o'tgan va joriy yilda tug'ilganlar soni
II. Mexanik harakat ko'rsatkichlari			
7.	Kelganlar ko'effitsiyenti (K_{kel})	$K_{kel} = \frac{KEL \cdot 1000}{A}$	KEL -mazkur aholi punktiga domiy yashash uchun kelgan aholi soni
8.	Ketganlar ko'effitsiyenti (K_{ket})	$K_{ket} = \frac{KET \cdot 1000}{A}$	\square - mazkur aholi punktidan boshqa aholi punktiga doimiy yashash uchun ketganlar soni
9.	Mexanik o'zgarish ko'effitsiyenti ($K_{mo'}$)	$K_{mo'} = \frac{(KEL - KET) \cdot 1000}{A}$	Yoki $K_{mo'} = K_{kel} - K_{ket}$

Aholini takror barpo etish jarayonini tavsiflash uchun statistika darsliklarida rus zemstvo statistiki V.N.Pokrovskiy nomi bilan bog'liq bo'lgan "Hayotiylik ko'effitsiyenti" ni hisoblash tavsiya etilgan.

Hayotiylik ko'effitsiyenti tug'ilganlar sonini o'lganlar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$K_h = \frac{T}{O'}$$

Bu ko'rsatkich tug'ilish ko'effitsiyentini o'lish ko'effitsiyentiga bo'lish yo'li bilan ham aniqlanishi mumkin. Agar bu nisbat natijasi 1 dan katta

$$\frac{K_t}{K_o'} > 1$$

bo'lsa, u holda mazkur regionda tabiiy o'sish sodir bo'lgan, agar bu nisbatan 1 dan kichik

$$\frac{K_{t'}}{K_{o'}} > 1$$

bo'lsa, u holda mazkur regionda aholining kamayishi sodir bo'lgan. Demak hayotiylik koeffitsiyentining o'sishi aholi sonining oshishiga olib keladi va aksincha.

1.3. Aholining kelajakdagi sonini bashoratlash (prognozlash)

Makroiqtisodiyotning bo'lajak istiqbolini oldindan rejalashtirish, eng avvalo, aholining kelgusida o'zgarishini istiqbolini aniqlashdan boshlanadi. Aholining istiqbolda ko'payishini begilash: kelgusida shakillanadigan demografik tarkibiy o'zgarishlarni aniqlash; hududiy miqyosida aholining tabiiy ko'payishi va migratsiya ko'lamini tahmin qilish; mehnat tarkibiy o'zgarishini oldindan athlil qilishdan iboratdir.

Aholining istiqboldagi sonini hisoblash **global** va **yoshini siljitish** usullari yordamida hisoblash mumkin.

Global usulda hisoblashda aholining yil boshidagi sonini (A_0), tabiiy o'zgarishi ($K_{to'}$) yoki umumiy o'zgarishi koeffitsientlari boshlang'ich ma'lumot vazifasini bajaradi. Buni quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$A_1 = A_0 \cdot \left(1 + \frac{K_{to'}}{1 - \frac{1}{2}K_{to'}} \right); A_2 = A_1 \cdot \left(1 + \frac{K_{to'}}{1 - \frac{1}{2}K_{to'}} \right) \text{ va h.k.}$$

bu yerda A_1 va A_0 -aholining joriy yil oxiridagi va keyingi yil boshidagi soni;

$K_{to'}$ -tabiiy o'zgarish (yoki umumiy o'zgarish) koeffitsiyentlari;

Aholinig istiqboldagi sonining quydagi formula bilan ham aniqlash mumkin.

$$A_0 \left(1 + \frac{K_{um.o'z}}{1000} \right)^t$$

Bu yerda: $K_{um.o'z}$ -umumiy o'sish koeffitsiyenti

Masalan O'zbekiston Respublikasining 2012 yil o'rtacha aholi soni 29555.4 ming kishini tashkil etadi. Yil davomida 625.1 ming bola tug'ildi, shu yili o'lganlar soni 146,0 ming tashkil etadi.Yil davomida migratsiya saldos (-40.7) kishini tashkil etgan. Keltirilgan ma'lumotlar, asosida Respublikada tabiiy va mexanik taxlil qilish natijasida quydagi ko'rsatkichlarga ega bo'ladi:

Tug'ilish ko'effitsiyenti 21.2%; o'lim ko'effitsiyenti 4.9% tashkil etgan bo'lsa, u holda tabiiy o'sish ko'effitsiyenti;

$$K_{tab} = K_{tug'} - K_{o'l} = 21.2 - 4.9 = 16.3\% \text{ tashkil etgan.}$$

1.6.-jadval

Global usulda bashoratlang.

№	O'rtacha aholi soni m.k	Istiqboldagi aholi hisoblash tartibi
2012	29555.4	$A_{2013} = A_{2012} \left[1 + \frac{Kum.uz}{1 - \frac{1}{2} Kum.uz} \right] = 29555.4 \left[1 + \frac{0.0149}{1 - \frac{1}{2} 0.0149} \right]$
2013	29998.7	
2014	30448.7	29998.7*1.015
2015	30905.4	30905.4*1.015
2016	31369.0	30905.4*1.015
2017	32317.1	31317.1*1.015
2018	32801.9	32317.1*1.015

yoki

$$A_{b+t} = A_0 \left(1 + \frac{Kum.o'z}{1000} \right)^t = 29555.4 \left[1 + \frac{14.9}{1000} \right]^6 = 29555.4 * 1.1255 = 33265.7m.k.$$

Bu usul aholining istiqboldagi sonini hisoblashda qo'l kelsada, lekin ularni yosh jihatdan alohida-alohida hisoblash imkonini bermaydi.

Yoshni siljitish usulida aholining perspektiv soni quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$i_x \cdot P_x = i_{x+1}$$

bu erda: i_x - x yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan aholi soni; P_x - x+1 yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan ehtimollik; i_{x+1} - yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan aholi soni

Shunday qilib, har bir yoshdagi aholi soni (i_x) har bir yosh yashashi mumkin bo'lgan ehtimollik koeffitsienti. (P_x) yordamida bir yoshdan (i_x) ikkinchi yoshga (i_{x+1}) «siljiriladi».

Bu usulni qo'llash tartibini quyidagi shartli raqamlarda ko'rib chiqamiz (1.7jadval). Shu ma'lumotlarga asoslanib uch avlodning perspektiv sonini bo'lajak 1, 2 va 3 yillar, ya'ni N, N+1 va N+2- yillar uchun aniqlang. Echish uchun jadvalning so'nggi ustunlarini to'ldiramiz.

Yoshni siljitni usulida aholining perspektiv sonini aniqlash tartibi

1.7.-jadval

Aholining joriy yil oxiridagi soni	Kelgusi boshida mumkin aholi soni	1-yil bo'lishi bo'lgan aholi soni	Kelgusi boshida mumkin aholi soni	2-yil bo'lishi bo'lgan aholi soni	Kelgusi boshida mumkin aholi soni	3-yil bo'lishi bo'lgan aholi soni
i_{17}	$i_{18} = i_{17} \cdot P_{17}$		$i_{19} = i_{18} \cdot P_{18}$		$i_{20} = i_{19} \cdot P_{19}$	
i_{18}		$i_{19} = i_{18} \cdot P_{18}$		$i_{20} = i_{19} \cdot P_{19}$		$i_{21} = i_{20} \cdot P_{20}$
i_{19}		$i_{20} = i_{19} \cdot P_{19}$		$i_{21} = i_{20} \cdot P_{20}$		$i_{22} = i_{21} \cdot P_{21}$
$i_{17} + i_{18} + i_{19}$	$i_{18} + i_{19} + i_{20}$		$i_{19} + i_{20} + i_{21}$		$i_{20} + i_{21} + i_{22}$	

1.4. Dunyo aholi dinamikasi va istiqboldagi sonini bashoratlash

Dunyo aholisi 2050 yilgaborib 9,7milliardga erishishi rejalashtirilmoqda.

Bugungi kunda dunyo aholisi 7,3 milliard, 2030 yilga borib BMT DESA yangi hisobotga ko'ra 2050 yilda 9,7 milliard, 2100 yilda 11,2 milliard, Jahon aholishunoslik istiqbollari 8,5 mlrdga erishishi kutilmoqda.

1.8.-jadval⁵

Dunyo aholi tabiiy harakat dinamikasi

Yillar	Jami aholi (mln.kishi)	Umumiy tug'ilish koeffitsiyenti, ‰	O'lim koeffitsiyenti, ‰	
			Umumiy o'lim	Shu jumladan 1-yoshgacha o'lgan bolalar
2004	6395	21,0	9,0	56,0

⁵“Population Reference bureau-2012-world population data sheet” 2004-2011. 6-8 p.p.

2005	6477	21,0	9,0	54,0
2006	6555	21,0	9,0	52,0
2007	6625	21,0	9,0	52,0
2008	6705	21,0	8,0	49,0
2009	6810	20,0	8,0	46,0
2010	6892	20,0	8,0	46,0
2011	6987	20,0	8,0	44,0
2012	7058	20,0	8,0	41,0

Keltirilgan ma'lumotlar tahlilidan shuni ko'rish mumkinki, dunyo aholisi soni 2012 yil 2004 yilga nisbatan 10,4%ga oshishiga qaramasdan tug'ilish va umumiy o'lim koeffitsienlari esa (,1%) bir promillega kamaydi. Lekin go'daklar o'limi esa 15,0 % ga pasaygan.

Kelgusi yillarda o'sishi mumkin bo'lgan demografik o'zgarishlar, shuningdek, ular barqaror rivojlanishga erishish uchun ayrim qiyinchiliklar va imkoniyatlarni tushunish, yangi rivojlantirish dasturi ishlab chiqish va amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi", dedi ijtimoiy aloqalar iqtisodiy BMT Bosh – Secretari, Wu Hongbo. ⁶

1.9.-jadval⁷

Qit'alarda aholi sonini bashoratlash⁸

Qit'alar	Aholi soni	Istiqboldagi soni ,million	
		2025	2050
Dunyo bo'yicha	7058	8082	9624
Afrika	1072	1446	2339

⁶www.mirprognoz.ru/prognosis/society/oon-prognoz-naseleniya.

⁷ Population Reference bureau-2012-world population data sheet." 2013. 7-8 p.p

Amerika	948	1063	1211
Osiyo	4260	4779	5284
Yevropa	740	750	732
Okeaniya	37	44	57

Jadval ma'lumotlaridan shuni ko'rish mumkinki, 2012 yildan 2025 yilga nisbatan dunyo aholi soni 14,5 %; 2050 yilga kelib 36,3 % oshishi ko'zda tutilmoqda, mos ravishda Afrika 34,9 % va 2,2 martaga; Amerika 12,1 % ga va 27,4 % ga; Osiyo 12,2 % va 24,0 % ga; Yevropa 1,3% ga ohsa lekin 2050 yilga kelib 2012 yilga nisbatan 1,1 % kamayarkan.

Yillar	Aholi soni, mlrd	Tug'ilish koefitsiyenti	O'lim koefitsiyenti	Tabiiy o'sish koefitsiyenti
2012	7.058	20	8	12

$$K_{to'} = K_t - K_o = 20 - 8 = 12\%$$

$$A_1 = A_0 \cdot \left(1 + \frac{K_{to'}}{1 - \frac{1}{2} K_{to'}} \right);$$

$$A_1 = 7058 \cdot \left(1 + \frac{0,012}{1 - \frac{1}{2} 0,012} \right) = 7058 * 1,0121 = 7143$$

$$7143 - 7058 = 85,4 \text{ ml .kishi}$$

$$A_2 = A_1 \cdot \left(1 + \frac{K_{to'}}{1 - \frac{1}{2} K_{to'}} \right)$$

$$A_2 = 7143 \cdot \left(1 + \frac{0,012}{1 - \frac{1}{2} 0,012} \right) = 7229,4 \text{ ml .kishi}$$

$$7229,4 - 7143,0 = 86,4 \text{ ml .kishi}$$

Aholini istiqboldagi sonini quyidagi formula yordamida ham aniqlash

mumkin: $A_{b+t} = A_0 \left(1 + \frac{K_{tab.o'z}}{1000} \right)^t = 7058 \left[1 + \frac{12,0}{1000} \right]^5 = 7058 * 1.061 = 7490,7 \text{ ml .k.}$

NAZORAT SAVOLLARI

1. Aholi soni va tarkibi qanday aniqlanadi?
2. Aholi kategoriyalari deganda nimani tushunasiz?
3. Doimiy va mavjud aholi o'rtasidagi qanday bog'liqlik mavjud?
4. Aholini jins-yoshi bo'yicha piramidasi qanday tuziladi?
5. Aholi tabiiy harakati ko'rsatkichlari qanda aniqlanadi?
6. Aholining demografik yuklama ko'rsatkichlari deganda nimani tushunasiz?
7. Aholining kelajakdagi sonini prognozlash qanday amalga oshiriladi?

2-MAVZU

MEHNAT BOZORI STATISTIKASI

REJA:

2.1	Mehnat bozori tushunchasi va statistikasining vazifalari
2.2	Mehnat resurslari statistikasi
2.3	Mehnat resurslari balansi
2.4	Aholining ish bilan bandligi statistikasi
2.5	Mehnat bozorini statistik ko'rsatkichlari tizimi

Tayanch so'z va iboralar: Mehnat bozori, ishsizlik, bandlik, mehnat resurslari, iqtisodiy faol aholi, iqtisodiy nafaol aholi, mehnat resurslari balansi.

2.1. Mehnat bozori tushunchasi va statistikasining vazifalari

Mehnat bozori deganda bir tomondan ish beruvchilar, ikkinchi tomondan ishga talabgorlarning (yollanuvchilarning) o'zaro munosabati amalga oshuvchi bozor iqtisodiyotining maxsus bo'lagi tushuniladi va u quyidagi komponentlardan tashkil topadi: mehnatga talab; mehnat taklifi; ishchi kuchi bahosi; ishchi kuchi qiymati; raqobat.

Samarali va egiluvchan mehnat bozori deganda doimo o'zgarib boruvchi tizim, aniqrog'i o'zida quyidagi xarakteristikalarni mujassamlashtiruvchi model tushuniladi:

– ishga yollanuvchi va ish beruvchining faoliyati shaxsiy manfaatlarni maksimal qondirilishiga yo'naltirilgan. Sotib oluvchida u foyda summasi bo'lsa, sotuvchida u juda murakkab tarkibga ega;

– ishchi kuchini sotuvchi va sotib oluvchi turli variantlar mavjudligi haqida ma'lumotlarga ega va

o'zi uchun eng manfaatlisini tanlash qobiliyatiga ega;

– mehnat bozorida bir xil tipdagi mehnat xizmatlari sotiladi va sotib olinadi.

Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, aniqrog'i ishchilar bir biridan deyarli farq qilmaydi:

– ishchi kuchiga qilinadigan xarajatlar faqat vaqtga mos ravishda ish haqlaridan tashkil topadi, mehnat unumdorligi esa doimiy miqdor bo'lib hisoblanadi va ish vaqtining uzunligiga bog'liq emas;

– mehnat xizmatlarini sotib olish va sotish faqat raqobat asosida amalga oshiriladi.

Buning asosiy sharti sifatida bozorda bir biriga bog'liq bo'lmagan ko'plab sotuvchi va sotib oluvchilarning qatnashishi hisoblanadi.

2.2. Mehnat resurslari statistikasi

Mehnat resurslari – mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi hamda qonun hujjatlarida belgilangan iqtisodiy faollikning quyi va yuqori yosh chegaralariga kirmaydigan ishlayotgan shaxslar.

$$\mathbf{MR=MQA+IO'P.}$$

Iqtisodiy faol aholi – mehnat faoliyatining daromad keltiruvchi har qanday turi bilan shug'ullanuvchi shaxslar, shuningdek ishga joylashtirishga muhtoj ish bilan ta'minlanmagan aholi. Iqtisodiy faol aholi shuningdek Qurolli kuchlarda xizmatni o'tayotgan shaxslarni ham qamrab oladi.

$$\mathbf{IF=IT+IM}$$

Ish bilan ta'minlanganlar bu: pul yoki naturada taqdirlash uchun yollanish bo'yicha haftada kamida 2 soat mobaynida ish bajaragan shaxslar, shuningdek o'z faoliyati uchun taqdirlash yoki daromad olish muddatidan qat'i nazar foyda yoki daromad olish uchun yollanmagan tarzda ish bajaruvchi shaxslar; kasallik yoki jarohat, bemorni parvarish qilish tufayli; har yillik ta'til yoki dam olish kunlari; o'z ish joyidan tashqarida o'qish; ma'muriyatning tashabbusi bilan ish haqi saqlangan yoki saqlanmagan holdagi ta'til hamda shunga o'xshash sabablarga ko'ra ishda

vaqtincha bo'lmagan shaxslar; haq to'lanmagan holda oilaviy korxonada ishlarni bajargan shaxslar.

Ishga joylashtirishga muhtoj ish bilan ta'minlanmagan aholi (ishsizlar) – amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq rasman ishsiz sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar, shuningdek haq to'lanadigan ishga yoki daromad keltiruvchi mashg'ulotga, mehnat organlari ko'magida yoki mustaqil ravishda faol ish izlovchi va bunday ish taklif etilsa, ishga joylashishga tayyor bo'lgan mehnatga qobiliyatli yoshdagi vaqtincha ish bilan ta'minlanmagan shaxslar.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi – iqtisodiy faol aholi tarkibiga kirmaydigan mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi.

Mehnat bilan bandlar soni quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqiladi:

$$B = ITr + ITnr + MM ,$$

bunda: *ITr* - iqtisodiyotning rasmiy sektorida ishlovchilar soni;

ITnr - iqtisodiyotning norasmiy sektorida ishlovchilar soni;

MM - migrant mehnatchilar soni - chet ellarda ishlayotgan O'zbekiston Respublikasi rezidentlari, ularning mazkur mamlakatda ro'yxatga olingan yoki olinmaganligidan qat'i nazar.

Ushbu bobdagi ko'rsatkichlarni hisoblashda davlat statistika hamda mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi va boshqa tegishli idoralar ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Rasmiy sektorda band bo'lganlar soni davlat statistika hisoboti ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadi va hisoblab chiqiladi hamda quyidagilardan iborat bo'ladi:

yollanib (mehnat shartnomasi bo'yicha), shu jumladan saylanadigan lavozimlarda ishlayotgan doimiy, vaqtinchalik va mavsumiy xodimlar;

harbiy xizmatchilar, ichki ishlar organlari va boshqa tashkilotlar xodimlari;

kooperativlar va shirkatlar a'zolari;

xususiy korxonalar egalari (ish beruvchilar), shu jumladan fermerlar;

yuridik shaxs bo'lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxs sifatida rasman ro'yxatga olingan fuqarolar;

yuridik shaxs sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan dehqon xo'jaliklari a'zolari hamda shaxsiy yordamchi xo'jaliklarda va dehqon xo'jaliklarida qoramol o'stirish bilan band bo'lgan shaxslar;

nodavlat notijorat tashkilotlari xodimlari.

Xalqaro mehnat tashkiloti me'yorlaridan kelib chiqib hamda Davlat statistika qo'mitasining hisobga olish va tasniflash amaliyotiga muvofiq iqtisodiyotning *norasmiy sektorida band bo'lganlar soni* tarkibiga ijtimoiy sug'urta va soliq organlarida hisobga turmagan quyidagi shaxslar kiradi:

yuridik shaxs sifatida ro'yxatdan o'tkazilmagan dehqon xo'jaliklari a'zolari;

uyda pulli xizmatlar ko'rsatish bilan band bo'lgan shaxslar (enagalar, uy xizmatchilari, uy oshpazlari, avtomobil haydovchilar, qorovullar va boshqalar);

jismoniy shaxslarda haq olib ishlovchi shaxslar;

oila boshliqlariga ularning tadbirkorlik faoliyatida yordam beruvchi oila a'zolari;

tegishli ro'yxatdan o'tmay ishlovchi tadbirkorlar.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band shaxslar soni mehnat organlari tomonidan bandlik masalalari bo'yicha har chorakda o'tkaziladigan tadqiqotlar asosida aniqlanadi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band aholi sonini aniqlash uchun bandlik masalalari bo'yicha tanlama kuzatish ma'lumotlari asosida:

a) iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning tegishli turlari bilan shug'ullanuvchi shaxslar sonining mehnatga layoqatli yoshdagi so'rab chiqilganlarning umumiy sonidagi salmog'i quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$ChcSi = \frac{SSi}{SS} \cdot 100,$$

bunda: $ChcSi$ - iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning aniq turi bilan shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlar salmog'i; SSi - iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning aniq turi bilan shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlar soni; SS - mehnatga layoqatli yoshdagi so'ralganlar soni, jami;

b) olingan salmoq ko'rsatkichi bo'yicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning aniq turi bilan shug'ullanuvchi aholi sonining hisobi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$ITNP_i = \frac{MLA \cdot CchCi}{100},$$

bunda: $ITNP_i$ - iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning aniq turi bilan shug'ullanuvchilar soni; MLA - mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni.

v) iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan bandlarning umumiy sonini aniqlash uchun faoliyatning har bir aniq turi bo'yicha ITNR to'g'risidagi ma'lumotlar jamlanadi:

$$ITNP = \sum ITNP1_i,$$

bunda, $ITNP$ - iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan bandlar soni, hammasi.

Mehnat faoliyatini chet elda amalga oshirayotgan shaxslar soni quyidagi tartibda bosqichma-bosqich aniqlanadi:

1. Birinchidan, ishga joylashtirishga muhtojlarni aniqlash maqsadida mehnat organlari tomonidan mehnat emigratsiyasi bo'yicha savolnomaga muvofiq, mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha tadqiqotlar o'tkazish paytida migrant mehnatchilar sifatida chet elda turganlar soni aniqlanadi. Buning uchun:

a) uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha (mehnat emigratsiyasi moduliga binoan) har chorakdagi tadqiqotlar ma'lumotlari asosida mehnat faoliyatini chet elda amalga oshirayotgan shaxslarning so'ralganlar umumiy sonidagi salmog'i quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$MMS = \frac{KMMS}{SS} \cdot 100,$$

bunda: MMS - migrant mehnatchilarni so'ralganlarning umumiy sonidagi salmog'i; $KMMS$ - mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet elga ketgan shaxslarning (migrant mehnatchilarning) mehnat bilan bandlik masalasi bo'yicha uy xo'jaliklarini tadqiqot qilish davomida aniqlangan soni;

SS - mehnatga layoqatli yoshdagi so'ralganlar soni, jami.

Chet eldagi migrant mehnatchilarning uy xo'jaliklarini tadqiqot qilishda bevosita qatnashmasligini (so'rov paytida bo'lmasligini) hisobga olib, ushbu shaxslar soni to'g'risidagi ma'lumotlar so'ralayotgan uy xo'jaliklari vakolatli a'zolaridan so'ralgan holda olinadi.

b) migrant mehnatchilarni so'ralganlarning umumiy sonidagi salmog'i bo'yicha migrant mehnatchilarning mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi tarkibidagi umumiy soni quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqiladi:

$$MM = \frac{MMS \cdot MLA}{100},$$

bunda: *MM*- migrant mehnatchilar soni, jami; *MLA*- mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni.

v) zarurat bo'lganda, mehnat faoliyatini chet elda amalga oshirayotganlarning soni jo'nab ketgan yo'nalishi (mamlakati) bo'yicha aniqlanadi.

Buning uchun:

-tadqiqotlar ma'lumotlari bo'yicha har qaysi mamlakatdagi mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan migrant mehnatchilarning so'ralganlar umumiy sonidagi salmog'i aniqlanadi;

-mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi umumiy soniga nisbatan salmoqni proporsional ravishda hisoblab chiqish va jamlash yo'li bilan muayyan mamlakatlarda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan migrant mehnatchilar soni aniqlanadi.

2. Ikkinchidan, umuman respublika bo'yicha mehnat resurslarini hisoblab chiqishda mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet elga ketgan shaxslar soni hisobga olinadi. Ularning soni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet ellarga ketayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini hisobga olishni takomillashtirish to'g'risida" 2007 yil 15 maydagi 97-son qarori bilan tasdiqlangan cxema bo'yicha, quyidagilarni o'z ichiga oluvchi integratsiyalashgan axborotlar moduli asosida aniqlanadi:

a) chet elga ketganlarning soni va maqsadi to'g'risida bojxona deklaratsiyasining takomillashtirilgan shakli asosidagi har choraklik statistika hisoboti ma'lumotlari;

b) mehnat emigratsiyasi masalalari bo'yicha har yilgi sotsiologik tadqiqotlar ma'lumotlari;

v) mehnat faoliyatini chet elda amalga oshirish uchun fuqarolarga Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari agentligi tomonidan berilgan ruxsatnomalar ma'lumotlari;

g) tashqi ishlar vazirligining chet eldagi konsullik muassasalaridan olingan ma'lumotlar;

d) uy xo'jaliklarini mehnat bilan bandlik masalalari bo'yicha har choraklik tadqiqotlar ma'lumotlari.

$$INFA = O' + A + IN + IBB,$$

bunda: *INFA* - iqtisodiy faol bo'lmagan aholi soni; *O'* - ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotgan hamda ish haqi va mehnat daromadiga ega bo'lmagan o'quvchilar va talabalar soni; *A* - uy bekalari va bolalarni parvarish qilayotgan ishlaymaydigan ayollar soni; *IN* - ishlaymaydigan uchinchi guruh nogironlari soni; *IBB* - ixtiyoriy ravishda ish bilan band bo'lmagan shaxslar, shuningdek ko'char va ko'chmas mulkdan daromad oladigan ishlaymaydigan shaxslar soni.

Mustaqil ravishda ish qidirayotganlar soni ishga joylashtirishga ehtiyoj sezadigan aholining hisoblangan sonidan hisobot davri oxiridagi holati bo'yicha Bandlikka ko'maklashish tuman (shahar) markazlarida rasman ishsizlar sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar sonini chiqarib tashlash yo'li bilan quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$IM = IB - RR,$$

bunda: *IM* - ish bilan band bo'lmaganlar, mustaqil ravishda ish qidirayotganlar soni; *IB* - ishga joylashtirishga muhtoj, mehnat bilan band bo'lmagan aholi (ishsizlar) soni; *RR* - ishga joylashtirishga muhtoj bo'lganlarni aniqlash paytida rasman ro'yxatdan o'tkazilgan ishsizlar soni.

2.3.Mehnat resurslari balansi

1-Jadval

T/r	Ko'rsatkichlar	ming kishi
I. Mehnat resurslarining shakllanish manbalari		
1.	Mehnat resurslari – jami shu jumladan:	
2.	mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi	
3.	iqtisodiyotda band bo'lgan katta yoshdagi shaxslar va o'smirlar	

II.Mehnat resurslarining taqsimlanishi	
4.	II.1. Iqtisodiy faol aholi
5.	II.1.1. Jami ish bilan ta'minlanganlar shu jumladan:
6.	a) rasmiy sektorda
7.	b) norasmiy sektorlarda
8.	II.1.2. Ishga joylashishga muxtoj ish bilan ta'minlanmagan shaxslar ulardan: rasmiy ro'yxatga olingan ishsizlar mehnat organlarida ish qidirayotgan sifatida ro'yxatga olinganlar ishsizlar sifatida ro'yxatga olinmasdan mustaqil ravishda ish qidirayotganlar
9.	II.2. Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi shu jumladan: ishlab chiqarishdan ajragan holda ta'lim olayotgan shaxslar yoshi bo'yicha imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan shaxslar, nogironlar ko'p bolali onalar, bolasi 3 yoshga to'lgunga qadar parvarish qilib ishlamayotgan ayollar ixtiyoriy ravishda ishlamayotgan va ishlashni xoxlamaydigan boshqa shaxslar, shu jumladan uy bekalari

2.4. Aholining ish bilan bandligi statistikasi

Aholining ish bilan bandligini o'rganish uy xo'jaliklarini tanlama kuzatish ma'lumotlariga asoslanadi.

Uy xo'jaliklarini so'rovi Bandlikka ko'maklashish tuman (shahar) markazlari xodimlari tomonidan har chorakning oxirgi oyi ikkinchi o'n kunligi mobaynida o'tkaziladi.

So'rov o'tkaziladigan uy xo'jaliklarini tanlash har bir tuman bo'yicha ma'lumotlarning representativligini ta'minlaydigan bo'lishi zarur. Tanlov uy xo'jaliklarining kamida bir foizini so'rov bilan qamrab oladi.

Uy xo'jaliklarini so'rovi Bandlikka ko'maklashish tuman (shahar) markazlari tomonidan tuman (shahar) hamda statistika bo'limlari bilan birgalikda o'tkaziladi va bu ish to'rt bosqichdan tashkil topadi:

a) birinchi bosqichda har bir tuman bo'yicha o'rganilishi kerak bo'lgan uy xo'jaliklari soni quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$UXS = UX \cdot 1\%,$$

bunda: UXS - har bir tuman (shahar) da so'rov o'tkazilishi kerak bo'lgan uy xo'jaliklari soni; UX - tuman (shahar) dagi uy xo'jaliklari soni;

b) ikkinchi bosqichda uy xo'jaliklari o'rganiladigan aholi punktlari aniqlanadi, bunda:

tanlab olingan aholi punktlari yonma-yon chegaralarga ega bo'lmasligi kerak;

tuman markazlari va ulardan yiroqda joylashgan aholi punktlari majburiy tartibda o'rganilishi kerak;

har bir tumanda kamida 5 ta aholi punkti (tuman markazi ham shu jumlagi kiradi) o'rganilishi kerak;

har bir shaharda yonma-yon chegaralarga ega bo'lmagan kamida 5 ta mahalla o'rganilishi kerak.

Aholi punktlarini tanlash tuman (shahar) statistika bo'limi bilan kelishgan holda Bandlikka ko'maklashish tuman (shahar) markazlari tomonidan amalga oshiriladi;

v) uchinchi bosqichda har bir aholi punktida o'rganilishi kerak bo'lgan uy xo'jaliklari soni aniqlanadi;

g) to'rtinchi bosqichda aholi punktlarida (mahallalarda) mavjud bo'lgan uy xo'jaliklari ro'yxatlari asosida o'rganilishi kerak bo'lgan uy xo'jaliklarining aniq ro'yxati aniqlanadi.

Bunda tanlashning quyidagi tartib-qoidasini nazarda tutadigan "proportsional bosqichma-bosqich tanlash" usulidan foydalaniladi:

- mazkur aholi punktida (mahallada) joylashgan uy xo'jaliklarining hisoblangan sonini o'rganilishi kerak bo'lgan uy xo'jaliklarining hisoblangan soniga bo'lish yo'li bilan "tanlash bosqichi" aniqlanadi. Masalan, tanlab olingan aholi punktida 300 ta uy xo'jaligi mavjud bo'lib, o'rganiladigan uy xo'jaliklari soni esa 30 tani tashkil etishi kerak bo'lsa, "tanlash bosqichi" "10" ni (300:10) tashkil etadi;

- har bir uy xo'jaligiga ranjirlangan tartib raqami berilib, umumiy uy xo'jaliklarining sonidan "tanlama to'plam"ga uy xo'jaliklari tanlab olinadi.

Uy xo'jaliklari so'rovi Davlat statistika qo'mitasi bilan kelishgan holda Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan maxsus so'rovnoma bo'yicha amalga oshiriladi.

Tanlab olingan uy xo'jaliklarining mehnatga layoqatli yoshdagi barcha a'zolari so'rab chiqilishi kerak, ular hozir bo'lmagan taqdirda esa, hozir bo'lmagan uy xo'jaliklari a'zolariga tegishli javoblarni uy xo'jaligining boshqa vakolatli a'zosidan olinadi.

So'rovni amalga oshirgan xodimlardan uy xo'jaliklari so'rovining to'ldirilgan so'rovnomalarini qabul qilish Bandlikka ko'maklashish markazining ishga joylashtirishga muhtoj bo'lgan aholini hisobga olish va ular bo'yicha ma'lumotlar bankini shakllantirish bo'limi boshlig'i tomonidan amalga oshiriladi.

To'ldirilgan so'rovnomalarni qabul qilishda:

so'rab chiqqan xodim tomonidan uy xo'jaliklari so'rovining aniq tarzda tanlanishiga rioya qilinganligi;

so'rovnoma savollari to'liq to'ldirilganligi;

so'rovnoma savollariga javoblarning mantiqliligi va bir-biriga zid emasligini tekshirish ta'minlanishi kerak.

Uy xo'jaliklari so'rovi o'tkazilishining sifati uchun javobgarlik uy xo'jaliklari so'rovini o'tkazgan xodimga va so'rovnomani qabul qilib olgan shaxsga yuklanadi.

So'rovnoma materiali qabul qilib olingandan keyin uni qayta ishlash maxsus kompyuter dasturi yordamida amalga oshiriladi. Ma'lumotlar bazasini shakllantirish (ma'lumotlarni kompyuterga kiritish) Qoraqalpog'iston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar

mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmalari tomonidan amalga oshiriladi.

Ma'lumotlar kompyuterga to'liq kiritilgandan keyin ma'lumotlar bazasi har bir tuman bo'yicha alohida fayllar shaklida keyinchalik uzil-kesil puxta ishlash va tahlil qilish uchun Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligiga yuboriladi.

Ma'lumotlarni puxta ishlash va tahlil qilish quyidagi muddatlarda amalga oshiriladi:

ma'lumotlar bazasini shakllantirish (kompyuterga kiritish) - hisobot choragi oxirgi oyidan keyingi oyning 1-kunigacha;

har bir tuman bo'yicha yig'ma jadvallarni puxta ishlash va olish - hisobot choragi oxirgi oyidan keyingi oyning 10-kunigacha;

tekshirish natijalari bo'yicha tahliliy ma'lumotnoma va tahliliy jadvallarni tayyorlash - hisobot choragi oxirgi oyidan keyingi oyning 15-kunigacha.

Barcha mulk shaklidagi korxonalar va tashkilotlarni ro'yxatidagi ishchilar soniga doimiy, mavsumiy, vaqtincha bir va undan ortiq kunga ishga qabul qilinganlar hisoblanadi.

Bu ko'rsatkich har bir kalendar kuniga barcha ishga kelgan ishchilar ishdan qatnashidan qat'iy nazar ya'ni ishlayotganlar, ishlamayotgan vaqti (prostoe) xizmat safari, kasallik bo'yicha ishga kelmayotganlar: davlat va jamoa topshiriqlarini bajaruvchilar, qishloq xo'jalik ishlariga jalb qilinganlar, malakasini oshirishdagi, mehnat ta'tilidagi va boshqalar.

2.5.Mehnat bozorini statistik ko'rsatkichlari tizimi

Ro'yxatdagi aholi soniga qo'shilmaydilar, korxonalar va tashkilot ro'yxatida turmaydiganlar, o'rindoshlar, ishga jalb qilinganlar.

Ishchilarning ro'yxatdagi soni (I_{rs}) har kuniga quyidagicha aniqlanadi:

$$I_{rs} = I_{kel} + I_{kelma}$$

bu erda: I_{kel} - ishga kelganlar; I_{kelma} - ishga kelmaganlar.

Statistikada mehnat resurslaridan foydalanish darajasini aniqlash maqsadida quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi:

1. Iqtisodiy faol aholi koeffitsenti:	$K_{ifa} = \frac{IFA \cdot 100}{\bar{A}}$ <p>IFA – iqtisodiy faol aholi, \bar{A} - aholini o'rtacha soni.</p>
2. Mehnat resurslarining bandlik koeffitsenti:	$K_b = \frac{B_{ah} \cdot 100}{IFA}$ <p>bunda, B_{ah} - band bo'lgan aholi soni.</p>
3. Iqtisodiy faol aholining yuklama koeffitsenti:	$K_{yuk} = \frac{INFA \cdot 100}{IFA}$ <p>bunda, $INFA$ – iqtisodiy nafaol aholi.</p>
4. Ishsizlik koeffitsenti:	$K_{ishsiz} = \frac{A_{ishsiz} \cdot 100}{IFA}$ <p>A_{ishsiz} – ishsiz aholi soni.</p>
5. Ro'yxatdan o'tgan ishsizlar koeffitsenti:	$K_{r.ishsiz} = \frac{A_{r.ishsiz} \cdot 100}{IFA}$ <p>$A_{r.ishsiz}$ – ro'yxatdan o'tgan ishsizlar.</p>
6. Aholi tarkibining samaradorlik koeffitsenti:	$K_{samar} = \frac{A_{(16\ yoshgacha)} \cdot 100}{IFA}$ <p>$A_{(16\ yoshgacha)}$ – 16 yoshgacha bo'lgan aholi</p>

Mehnat bozorini tahlil qilishning statistik ko'rsatkichlar tizimi, qo'yilgan maqsadga ko'ra, bir qancha blok va guruhlardan tashkil topishi mumkin. Masalan, ishchi kuchining shakllanishi nuqtai nazaridan, mehnat yuklanishining quyidagi ko'rsatkichlari muhim ahamiyatga ega: mehnat o'rnini bosish ($MOBK$), nafaqa yuklanishi ($NYUK$) va umumiy mehnat yuklanishi koeffitsientlari ($UMYUK$). Ish bilan band xodimlarning amaldagi sonini mehnat unumdorligining o'rtacha darajasi va ishlab chiqarishning o'rtacha texnik darajasida ushbu ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xodimlarning soni bilan taqqoslash orqali to'liq bo'lmagan ish bilan bandlikni hisob-kitob usulida aniqlash mumkin.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozori statistikasining vazifalari va uni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati qanday?
2. Mehnat resurslari tushunchasi va uning sonini qanday aniqlanadi?
3. Mehnat resurslari balansi va uning ahamiyatini tushuntirib bering?
4. Iqtisodiy faol va nafaol aholi tushunchasi hamda ularning tarkibi deganda nimani tushunasiz?
5. Ish bilan band aholi va ishsizlik statistikasi ko'rsatkichlarini ayting?
6. Aholining bandlik holati bo'yicha tasnifini tushuntirib bering?

3-MAVZU	
MILLIY HISOBCHILIK VA MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR TIZIM	
REJA:	
3.1	Milliy hisoblar tizimi to'g'risida tushuncha
3.2	Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hisoblash uslubi va o'zaro bog'liqligi
3.3	Yalpi ichki mahsulot – milliy hisoblar tizimining markaziy ko'rsatkichi
3.4	Yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish usulida hisoblash
3.5	Yalpi ichki mahsulotni harajatlar usulida hisoblash
3.6	YAIMni daromadlar usulida hisoblash
3.7	YAIM va narxlar darajasi

Tayanch so'z va iboralar. Milliy hisoblar tizimi, ikki yoqlama yozuv, schyotlar, yalpi ichki mahsulot

3.1. Milliy hisoblar tizimi to'g'risida tushuncha

Milliy hisoblar tizimi - bu iqtisodiy faoliyat natijalarini makrodarajada qayd etish va tahlil qilish uchun foydalanadigan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar,

klassifikatsiyalar va schetlar tizimidir.

MHT ma'lumotlarining asosiy iste'molchilarini birinchi galda davlat boshqaruvi organlari tashkil etadi. Sababi, bozor iqtisodiyoti davrida davlat siyosatini ishlab chiqishda, ya'ni soliq va byudjet siyosati pul massasi, foiz qanday bo'lish kerak, inflyatsiyaga qarshi kurash choralari, aholini ish bilan ta'minlash va davlat boshqaruvi organlari tomonidan ijtimoiy himoyalash, daromadni taqsimlash, tashqi savdo siyosati va boshqa makroiqtisodiy muammolarni echishda foydalaniladi.

Yana asosiy iste'molchilardan biri korxonalar menejerlari, korporatsiyalar rahbarlari va biznes rahbarlar ishlarida foydalanadi, ya'ni, ular korxonaga uchun investitsiya, ishlab chiqarishni kengaytirish, iqtisodiy kon'yunkturani tahlil qilish maqsadida foydalanadilar. Albatta yuqoridagi ma'lumotlarni hisobga olgan holda ishlash sovodxonlikni bildiradi.

Uchinchi iste'molchi bu ilmiy tekshirish institutlari bo'lib, ular iqtisodiyotni tahlil qilishda, kelajakni bashorat qilishda, hamda iqtisodiy modellar yaratishda foydalanadi. To'rtinchi foydalanuvchi bu oliy o'quv yurtlari.

Eng asosiy iste'molchilar xalqaro tashkilotlardir: Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT), Xalqaro valyuta fondi (XVF) va boshqalar. Ular MHTga tegishli metodologiyani rivojlantirish, shu bilan birga o'z tashkilotlari badallarini aniqlash, kredit berishni asoslash va rivojlanayotgan davlatlarga o'zaro yordam berishida foydalanadilar.

Shunday qilib, MHT orqali iqtisodchilar, davlat rahbarlari, olim-iqtisodchilar, statistiklar o'zaro birlashadi.

XVII asr oxirida iqtisodiy rivojlangan davlatlardan Angliya, Gollandiya va Frantsiyada o'zlarining milliy daromadlari va boyliklarini hisoblab, shu boylikka asosan armiya saqlashgan. Bu davrda ko'zga ko'ringan iqtisodchilardan Angliyada V.Petti (1665-1676 y.y.), King (1696 y.) va Frantsiyada Voban (1707 y.) milliy daromadni hisoblashgan va shu asosda milliy soliq tizimini tuzishgan.

XVIII asrga kelib, iqtisodiyot fanida asosan ishlab chiqarishga e'tibor berilib, undan olingan daromadlarni hisoblashgan. Xizmatlarni ishlab chiqarish hajmiga kiritganlardan Frantsiyalik iqtisodchisi A.Smitdir. 1930 yilga kelib, AQShda yalpi ichki mahsulot (YaIM)ni hisoblash kontseptsiyasi paydo bo'lgan.

Chet mamlakatlar statistikasida balans tizimlari tajribasi V.Leontev tomonidan AQShning 1929-1938 yil ma'lumotlari asosida tuzildi. Bu balans xarajatlar-ishlab chiqarish jadvali shaklida bo'lib, uning asosida ikki yoklama yozuvli shaxmat jadvali metodi asos bo'lgan.

1951 yilda Parijda Evropa iqtisodiy hamjamiyatining Milliy hisoblar bo'yicha konferentsiyasi bo'lib, unda Evropa iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo bo'lgan mamlakatlar uchun Milliy hisoblar tizimining standart loyihasi qabul qilindi. Bu

loyiha angliyalik bir gypyh iqtisodchilar tomonidan ishlab chiqildi.

1952 yilda bir gypyh ekspert-statistiklar BMTning Statistika byurosi topshirig'a binoan «Milliy hisoblar va uzatuvchi jadvallar» deb nomlangan metodologiyani tayyorladilar. Bunga Angliya va AQShning milliy hisoblar bo'yicha asosiy ishlari negiz qilib olindi.

1953 yilda dastlabki MHT qabul qilingandan so'ng, BMTning statistika organlari tomonidan milliy hisoblarning nazariy va metodologik asoslari takomillashtirildi va rivojlatirildi. Bu ishlar 1968 yilda qabul qilingan MHTning xalqaro standarti 25 yil, toki 1993 yilning fevraliga qadar xizmat qildi.

1993 yil fevral oyida BMTning N'yu-Yorkdagi Statistika komissiyasining navbatdagi sessiyada MHTning yangi standarti qabul qilindi.

1993-yilda MHT tubdan yangilanganidan keyin BMT Statistika qo'mitasi kichik, lekin tez-tez yangiliklar kiritishning maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qildi, lekin bu qaror amalga oshirilmadi va shuning uchun boshqa yirik yangilashni amalga oshirish zarurati tug'ildi. 1993-yilgi MHTni yangilash jarayoni 2008 yilning mart oyida nihoyasiga yetdi, uni yangilangan versiyasi BMT statistika qo'mitasi tomonidan ma'qullandi. Unga "2008-yilgi Milliy hisoblar tizimi" (MHT-2008) nomi berildi.

1968 yildan to 1993 yilgacha MHTda qo'lga kiritilgan yutuq va tajribalar bu yangi standartga asos qilib olindi.

Shunday qilib, MHTning qisqacha tarixiy ma'lumotining xulosasi kuydagicha:

Yillar	Asosiy e'tibor	Natijasi
1950-1750	Daromadlar	-milliy daromadni hisoblash -hisoblashdan maqsad, soliqlarni to'g'ri hisoblashdir.
1700-1900	Ishlab chiqarish	YaIM hisoblash -ishlab chiqarishni chegarasini aniqlash
1940...	Makroiqtisodiyot	Hozirgi amaliyotdagi MHT

Iqtisodiy jarayonlarni amaliyotga asoslangan holatda MHT orqali tavsiflash uchun siyosiy-iqtisodiy qonuniyatlarga suyanishi kerak. Ana shunday kontseptsiyalardan biri ishlab chiqarish chegarasi va tarkibiy qismidir. Shuni qayd qilish kerakki, iqtisodiy ishlab chiqarish kontseptsiyasi, ilmiy iqtisodiyot fani asosidir. Bu kontseptsiyaning o'z tarixi mavjud. Ishlab chiqarish kuchlari va jamiyatning rivojlanishi o'zaro bog'liq holda o'zgarib tyrdi. Masalan, fiziokrat Fransua Kenening fikricha, iqtisodiy ishlab chiqarish faqat tog'-kon sanoatida jamlashgandir, chunki iqtisodiyotga bu sohalar tabiatdan ajratib olingan. Qolgan tarmoqlar esa, tog'-kon sanoatida ishlab chiqarilgan mahsulolarning ko'rinishi bir-

xolatdan boshqa xolatga aylantirgan.

Fiziokratlarning bu nazariyasi o'sha davrda, tog'-kon sanoati juda rivojlangan davrga to'g'ri kelgan, keyinchalik boshqa tarmoqlar bilan birga sanoat ham rivojlana boshlagan. Bu kontseptsiyani juda to'g'ri emasligini A.Smit o'zining moddiy ishlab chiqarish kontseptsiyasida asoslagan, ya'ni muayyan ishlab chiqarish sohasiga hamma ishlab chiqaruvchi tarmoqlar kirishini aytgan. A.Smit fikriga ko'ra xizmat sohasi ishlab chiqarish tarkibiga kiritilgan. K. Marks hamda sovet siyosiy iqtisodchilari xizmatlarni ishlab chiqarish tarkibiga kiritmagan, shu sababli bu soha yaxshi rivojlanmay qolgan. Shuni aytish kerakki bundan 300 yil ilgari ingliz iqtisodchisi V.Petti yashagan davrda iqtisodiyotni rivojida xizmat sohasi katta o'rinni tashkil qilgan. Shuning uchun V. Petti xizmatlarni ham ishlab chiqarishga kiritgan, ana shu kontseptsiya MHT uchun asos bo'lgan. Faqatgina uy xo'jaligidagi uy bekalarining xizmati hisobga olinmagan. Hozirgi MHTda uy xizmatkorining xizmati ishlab chiqarish tarkibiga kiradi. Agarda siz uy xizmatchingizga uylansangiz, YaIM qiymati uy xizmatkorining daromadi miqdoriga kamayadi.

MHT yangi nusxasining MHT-1993 kontseptsiyasida uy xo'jaligida uy bekalarining xizmatini hisoblash tavsiya qilinadi. Shu bilan birga narkotik modda ishlab chiqarish va tarqatish, yashirin ishlab chiqarish sohalarini ham hisobga olish tavsiya kilinadi. Shu kungacha ko'pgina davlatlar buni hisobga olgani yuq. Ishlab chiqarish aktivini ushlab turganda inflyatsiya tufayli ularning oshgan qiymatlari, tabiiy o'sgan o'simliklar va yovoyi xayvonlar mahsulotlari esa ishlab chiqarishga kiritilmaydi.

Makroiqtisodiy statistikada mamlakat iqtisodiyotining iqtisodiy salohiyatiga eng umumlashtirib baho beruvchi ko'rsatkich sifatida yalpi milliy daromad (YAMD) va yalpi ichki mahsulot (YAIM) qabul qilingan.

YAMD – ushbu mamlakat rezidentlari tomonidan, qaerdaligidan qat'iy nazar, olingan daromadlardir. Shu sababli ushbu ko'rsatkichga mamlakat fuqarolarining xorijda olgan daromadlari qo'shib, norezidentlarga tegishli bo'lgan ushbu mamlakatda olingan daromadlar kiritilmaydi.

YAIM – kimga tegishli bo'lishidan (rezident yoki norezident) qat'iy nazar, ushbu mamlakat ichida olingan daromadlar. Shu sababli ushbu ko'rsatkichga mamlakat fuqarolarining xorijda olgan daromadlari kiritilmasdan, norezidentlarga tegishli bo'lgan ushbu mamlakatda olingan daromadlar qo'shiladi.

YAIM ma'lum davr mobaynida (chorak, yil) mamlakat hududida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymati sifatida aniqlanadi.

Ushbu yilda ishlab chiqarilgan tovarlarning bir qismi sotilmay qolsa, ular moddiy aylanma mablag'lar zahiralarida hisobga olinadi. YaIM mahsulotlarning,

sotilgan yoki sotilmaganligidan qat'iy nazar, ushbu yilda ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovar va xizmatlarning qiymatini ifodalagani sababli moddiy aylanma mablag'lar zahiralarning o'zgarishi YAIMni hisoblashda inobatga olinadi.

Har qanday ishlab chiqarishning natijasi o'laroq, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hisoblanadi. Ishlab chiqarish deganda, umuman olganda, biror bir mahsulotni ishlab chiqarish uchun korxonalarining xarajatlarni amalga oshirish jarayoni tushuniladi. Ishlab chiqarilgan mahsulot boshqa individual yoki jamoa birliklarga beriladi.

Ishlab chiqarishning ikkita asosiy turi mavjud: mahsulotlar (tovarlar) va xizmatlar.

Tovarlar – egalik huquqi tarqatilishi mumkin bo'lgan fizik predmetlardir. Biroq tovarga egalik huquqining mavjudligi etarli emas. Tovarlar bir vaqtning o'zida ma'lum predmetlar bo'lib, ularga ma'lum birliklar ega bo'lishlarini hohlashlari kerak, ya'ni ularga talab bo'lishi lozim. U yoki bu tovarga egalik huquqi bir institutsional birlikdan boshqasiga bozordagi oldi-berdilarda qatnashish orqali o'tkazilishi mumkin.

Xizmatlar – buyurtma bo'yicha turli ishlab chiqarishlar bo'lib, odatda iste'mol qiluvchi birliklar holatining o'zgarishiga olib keladi. Ishlab chiqarish bir birlik tomonidan boshqa birlik foydasiga bajariladigan faoliyat turlari bilan chegaralanadi. Aks holda, xizmat ko'rsatish sohasi rivojlana olmasdan, xizmatlar bozori mavjud bo'lmas edi.

Xizmatlar ishlab chiqaruvchi tomonidan iste'molchi uchun o'zgartirishlarni amalga oshirilishi turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin, xususan:

– iste'mol predmetlari holatining o'zgarishi: ishlab chiqaruvchi iste'molchiga tegishli bo'lgan buyumlarni tashishi, tozalashi, ta'mirlashi yoki boshqa usul bilan o'zgartirishi;

– iste'molchining fizik holatini o'zgarishi: ishlab chiqaruvchining iste'molchini tashish, joylashtirishi, tibbiy va jarrohlik davolashi, iste'molchining tashqi ko'rinishini yaxshilash va h.k.;

– maorif, axborot, maslahat, ko'ngilochar yoki shunga o'xshash xizmatlar orqali iste'molchining aqliy holatini o'zgartirish;

– sug'urtalash, himoyalash, moliyaviy vositachilik, kafolat va boshqa xizmatlar orqali iste'molchining umumiy iqtisodiy holatini o'zgartirish.

Tovar va xizmatlar ishlab chiqarish deganda institutsional birliklar nazorati ostida, mehnat yoki kapital, tovar va xizmatlar xarajat qilinib, boshqa tovar va xizmatlar ishlab chiqarilishi tushuniladi. Har doim ushbu jarayonga mas'ul bo'lgan va ishlab chiqarilgan natijaga egalik qiladigan institutsional birlik bo'lishi lozim. Uning ishlab chiqarish natijasi va ko'rsatgan xizmati to'lanishi yoki qandaydir tarzda qoplanishi talab qilinadi.

Odamlarning ishtirokisiz yoki nazoratisiz sodir bo'ladigan sof tabiiy jarayonlar, ularning natijalari iqtisodiy qiymatga ega bo'lsada, iqtisodiy nuqtai nazardan ishlab chiqarish bo'lib hisoblanmaydi. Masalan, boshqarilmaydigan xalqaro suvlardagi baliq boyliklarining ko'payishi ishlab chiqarish sohasi bo'lib hisoblanmaydi, baliqlarni mahsus joylarda boqish va ko'paytirish esa, ishlab chiqarish sohasiga kiritiladi, chunki ushbu ishlar odamlar nazorati ostida, ma'lum xarajatlar qilib, amalga oshiriladi.

MHTdagi ishlab chiqarish tushunchasi umuman ishlab chiqarish tushunchasiga nisbatan torroq hisoblanadi. Uy xo'jaligi a'zolarining bir birlariga xizmat ko'rsatishlari, haq to'lanadigan uy xizmatchilari xizmatlaridan foydalanishdan tashqari, xuddi uyqu va ovqatlanish singari, ishlab chiqarish faoliyati bo'lib hisoblanmaydi.

Shunday qilib, MHTda ishlab chiqarish sohasiga quyidagilar kiradi:

1. Ushbu tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilari bo'lmagan boshqa birliklarga taqdim etiladigan yoki taqdim etishga mo'ljallangan, keyinchalik boshqa tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladiganlarini ham qo'shib hisoblaganda, barcha turdagi individual va kollektiv mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish.

2. Ishlab chiqaruvchilar tomonidan o'z ishlab chiqarish yoki yalpi jamg'arish, moddiy aylanma mablag'lar zahiralarning oshishini ham hisobga olganda, maqsadlarida ishlab chiqaruvchilarning o'zida qoldirilgan barcha tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish.

3. O'z pirovard iste'moli uchun, uy xo'jaliklaridagi o'z uy yoki shaxsiy iste'mol uchun ishlab chiqarilganlaridan tashqari, ammo haq to'lanadigan uy xizmatchilari bajaradigan xizmatlarni va o'z uyida istiqomat qilish xizmatlarini qo'shganda, ishlab chiqarilgan xizmatlar.

Noqonuniy ishlab chiqarish to'g'risida ma'lumotlarni olishdagi amaliy qiyinchiliklarga qaramasdan, u mohiyatiga ko'ra ishlab chiqarish chegaralida joylashgan bo'ladi. Noqonuniy ishlab chiqarishning ikkita turi mavjud:

a) qonunchilikka binoan sotish va tarqatish yoki ularga egalik qilish ta'qiqlangan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish;

b) odatda legal, ammo uni ruxsat olmasdan ishlab chiqarish bo'yicha faoliyat, masalan, malakasiz vrachlar.

Hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlar ikki yo'nalishda foydalanilishi mumkin: birinchidan, pirovard iste'mol, ya'ni ishlab chiqaruvchilardan sotib olingan tovar va xizmatlar bozorga qaytib kelmaydi va to'laligicha xaridorlar tomonidan iste'mol qilinadi; ikkinchidan, ushbu tovarlardan foydalanib, boshqa tur va sifatga ega bo'lgan tovarlar ishlab chiqarish maqsadida oraliq iste'moli sifatida foydalaniladi.

Oraliq iste'moliga hisobot davrida ishlab chiqarish xarajatlari sifatida sarflangan va to'laligicha iste'mol qilingan tovar va xizmatlar qiymati kiradi. Ba'zi xarajatlar boshqa mahsulot ishlab chiqarishda foydalanilganiga qaramasdan yana paydo bo'lishi mumkin. Masalan, dondan un ishlab chiqarilishi mumkin, undan, o'z navbatida, no ishlab chiqariladi. Boshqa xarajatlar to'laligicha iste'mol qilinidagi yoki foydalaniladi, masalan, yoqilg'i va ko'pchilik xizmat turlari.

Ko'p vaqt davomida to'liqligicha iste'mol qilinadigan mahsulotlar oraliq iste'moli sifatida emas, balki asosiy kapital sifatida ko'riladi, va ularning iste'moli asosiy kapital iste'moli deb yuritiladi.

Shunday qilib, pirovard mahsulotlar deganda, qaytadan sotish yoki qayta ishlash uchun emas, balki pirovard iste'mol uchun xaridorlar tomonidan sotib olinadigan tovar va xizmatlardir. Oraliq mahsulotlariga qayta ishlanadigan yoki qaytadan sotiladigan tovarlar kiradi.

Yalpi ichki mahsulotni hisoblashda takroriy hisobga olish muammosi mavjud. Agarda takroriy hisobga yo'l qo'yilsa YaIMni hajmi sun'iy ravishda oshib ketadi.

YAIM tarkibiga faqat pul birligida hisobga olinishi mumkin bo'lgan, ya'ni ishlab chiqarish ekvivalenti mavjud bo'lgan daromadlar (qayta taqsimlash natijasida olingan daromaddan farqli o'laroq) kiradi. Ushbu talab u yoki bu sohada pul birligida baholash mumkin va maqsadga muvofiq bo'lgan ishlab chiqarish va qayta taqsimlash hamda bozor operatsiyalari chegaralanishini talab qiladi.

Ta'riflarni chegaralash va ajratish masalasini ishlab chiqarishni pasayib boruvchi pul-bozor shkalasi yordamida asoslash mumkin. U taxminan quyidagi ko'rinishga ega:

1. Bozorda sotish maqsadida (pulga ayirboshlash) ishlab chiqarilgan mahsulot.
2. Natura ko'rinishida ayirboshlanadigan tovarlar (barter yoki naturada to'lash).
3. Davlat xizmatlarini haq to'lab iste'mol qilish yoki soliqlar hisobiga moliyalashtirish.
4. Bozorda sotilmaydigan huquqlarni taqdim etish (masalan, nafaqa olish huquqi).
5. Ishlab chiqaruvchi tomonidan o'zi ishlab chiqargan mahsulotini iste'mol qilish.
6. Iste'molchining mulki bo'lgan ne'matlarni iste'mol qilish (masalan, o'z uyida istiqomat qiladigan uy egasi o'zi ishlab chiqargan uy xizmatlarini iste'mol qiladi).
7. Odatda bozorda sotishga mo'ljallanmagan uy xo'jaligida tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish (masalan, uy bekalarining ishlari, xavaskorlikka narasalarni tayyorlash va h.k.).

YAIMni hisoblashda takroriy hisoblarga yo'l qo'ymaslik maqsadida uning tarkibiga faqat pirovard mahsulotlar (tovar va xizmatlar) qiymatlari kiritiladi.

YAIM hajmini aniq va to'g'ri hisob-kitob qilish uchun ushbu yilda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar faqat bir marta hisobga olinishi lozim. Ko'pgina mahsulotlar bozorga tushguncha bir nechta ishlab chiqarish bosqichlaridan o'tadilar. Natijada ko'pchilik mahsulotlarning ayrim komponentalari bir necha marta sotiladi va sotib olinadi. Mahsulot qismlarini ko'p marta hisobga olinishini bartaraf qilish maqsadida, YAIMni hisob-kitob qilishda faqat pirovard mahsulotlarning bozor qiymatlari hisobga olinadi va oraliq mahsulotlari pirovard mahsulot qiymatlarida hisobga olinganligi sababli chegiriladi. Oraliq mahsulotlarini hisobga olish takroriy hisobga olib kelib, YAIM hajmini sun'iy tarzda oshirib, bo'rttirib yuboradi.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha oldi-sotdi bitimlari pul aktivlari bilan almashuvni ifodalagani uchun joriy ishlab chiqarish hajmini bevosita ko'payishiga olib kelmaydi.

YAIM tarkibiga oldingi davrlarda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotishning kiritilmasligiga asos bo'lib, ushbu mahsulotlarning o'sha – ishlab chiqarilgan vaqtda hisobga olinganligi hisoblanadi, aks xolda bu takroriy hisobga olib keladi.

Xarajatlar usuli bo'yicha YAIMga pirovard mahsulot va xizmatni yaratish bilan bog'liq bo'lgan barcha turdagi xarajatlar kiradi. Umumiy ko'rinishda ushbu ta'rifni quyidagi formula bo'yicha ifodalash mumkin:

$$YAIM=UPI+IN+JPI+SE ,$$

bu erda,

YAIM– yalpi ichki mahsulot; UPI– uy xo'jaliklarining pirovard iste'mol xarajatlari; IN– investitsiya xarajatlari; JPI– davlatning tovar va xizmatlarni xarid qilish xarajatlari (joriy pirovard iste'mol xarajatlari); SE– sof eksport (eksport – import).

Xususiy iste'mol xarajatlari. MHT atamalarida uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari xususiy (shaxsiy) iste'mol xarajatlari deb yuritiladi. Uy xo'jaliklarining shaxsiy iste'mol xarajatlariga quyidagilar kiradi: uzoq vaqt fodalaniadigan predmetlar (buyumlar), joriy iste'mol tovarlari va turli xizmat turlari uchun iste'mol xarajatlari. Yuqorida keltirilgan formuladagi "UPI" mamlakat aholisining qayd qilingan xarajatlarini yig'indisi sifatida aniqlanadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ushbu xarajatlarning YAIMdagi ulushi boshqa harajatlarga nisbatan katta miqdorni tashkil qiladi.

Yalpi xususiy ichki investitsiyalar. Zahiralarining o'zgarishi. Yalpi va sof investitsiyalar. Umum qabul qilingan uslubiyotga binoan yalpi xususiy ichki

investitsiyalar quyidagilardan tashkil topadi: tadbirkorlar tomonidan mashina, uskuna va stanoklarni pirovard sotib olish; uy-joy qurilishini hisobga olgan xolda qurilish ishlari; zahiralarning o'zgarishi.

Iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqori bo'lgan mamlakatlarda ularning ulushi YaIM tarkibida 25-33 foizni tashkil qiladi. Investitsiyalar YAİM va aholi farovonligini o'stirishning asosiy manbai bo'lib hisoblanadi.

YAİM – joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini aniq hisoblanishini talab qilganligi uchun, uning tarkibiga bu yil ishlab chiqarilgan, ammo sotilmay qolgan mahsulotni ham hisobga olinishi mantiqan to'g'ridir. Aks xolda zahiralarning o'zgarishini hisobga olmasdan hisob-kitoblar amalga oshirilgan taqdirda, joriy yilda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi pasaytirilib ko'rsatilgan bo'ladi. Odatda, zahiralarning o'zgarishi joriy davr oxiri va boshidagi zahiralarning qoldiqlarining farqi sifatida hisob-kitob qilinadi. Shu sababli joriy davrda katta miqdorda ilgari sotilmay qolgan mahsulotlarning sotilgan taqdirda, zahiralarning o'zgarishi manfiy miqdorga teng bo'lishi mumkin.

MHTda investitsiyalar yalpi, ichki va xususiy investitsiyalarga ajratib o'rganiladi. Oxirgi ikki ko'rsatkich xususiy firmalar va kompaniyalarning xarajatlarini ifodalab, ular ko'rilayotgan mamlakat uchun yuridik shaxslar hisoblanishi lozim.

Yalpi ichki xususiy investitsiyalar eski mashina, uskuna va stanoklarni almashtirish uchun ishlab chiqarilgan barcha investitsion tovarlar plyus har qanday iqtisodiyotda sof qo'shimcha kiritilgan kapitalga teng. Demak, yalpi investitsiyalar - ishlab chiqarishdan chiqib ketayotgan kapital o'rnini qoplash hamda kapitalning qo'shimcha oshishiga olib kelgan investitsiyalardir.

Tovar va xizmatlarni xarid qilish uchun davlat xarajatlari. Tovar va xizmatlarni davlat xaridi asosan soliq tushumlari va boshqa davlat daromadlari hisobiga moliyalashtiriladi. Ko'pchilik xarajatlar shartli tarzda hisoblangan o'z iste'moli uchun nobozor ishlab chiqarish xarajatlaridan iborat bo'ladi. Ularning ayrimlari bozor ishlab chiqaruvchilarining tovar va xizmatlari ham bo'lishi mumkin.

Tovar va xizmatlarning davlat xaridiga markaziy hokimiyatdan tortib to mahalliy hokimiyat idoralarigacha, barcha davlat hokimiyati shahobchalari tomonidan barcha bevosita korxonalar va tashkilotlardan ishlab chiqarilgan resurslarni, ishchi kuchini ham hisobga olganda, sotib olishga sarflangan xarajatlar kiradi.

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan tarnsfertlar (pensiya, nafaqa va boshqalar) davlat xaridlariga kiritilmaydi, chunki ular joriy ishlab chiqarish hajmining o'sishini ifodalamaydilar va birlamchi daromadlarni qayta taqsimlash bo'lib hisoblanadilar.

Davlat boshqaruv idoralarining haqiqatdagi pirovard iste'moli ularning kollektiv xizmatlarga sarflangan xarajatlar qiymatiga tenglashtiriladi. Kollektiv xizmatlar umuman jamiyatga, yoki ma'lum ijtimoiy guruhlariga foyda keltirsada, ularning haqiqatdagi pirovard iste'molini individual uy xo'jaliklariga tegishli deb hisoblab bo'lmaydi. Ular ushbu xarajatlarni amalga oshiruvchi davlat boshqaruv idoralarining xarajatlari bo'lib hisoblanadi.

Sof eksport. YAIM o'ziga ma'lum davlat bozoridagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlari qamrab oladi. Demak, xorijiy rezidentlarning tovar va xizmatlarga ushbu mamlakat doirasidagi barcha xarajatlari ushbu mamlakat aholisining xarajatlari singari bog'liqlikdadir. Shu sababli, xorijliklarning ushbu mamlakat doirasida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni xarid qilishga sarflagan xarajatlarni, ya'ni eksportni, YAIM hajmini xarajatlar usuli bo'yicha hisoblashda inobatga olish zarur. Boshqa tomondan, mamlakatda uy xo'jaliklari yoki davlat tomonidan iste'mol qilingan iste'mol va investitsion tovarlarning bir qismi xorijdan import qilingan bo'lishi mumkin. Shu sababli ular mamlakat YAIM tarkibiga kiritilmasligi kerak, chunki ular xorij mamlakatlari ishlab chiqarish faoliyatining natijasi bo'lib hisoblanadi va ularni YAIM tarkibidan chiqarish kerak.

Shunday qilib, birinchi holatda eksportni YAIM tarkibiga qo'shdik, ikkinchisida esa – ayirdik. Ushbu farq sof eksport deb nomlanadi. Qayd qilish lozimki, sof eksportning miqdori ham musbat, ham manfiy bo'lishi mumkin.

Import hajmini hisoblashda, tovarlarning nafaqat xorijdan olib kelinganligi, balki xorijdan olib kelinish tranzit yoki uchinchi mamlakat bilan xorijiy operatsiyalar sharoitida ham sodir bo'lishi mumkinligi sababli, mamlakat ichida foydalanganligi ham hisobga olinishi talab qilinadi. Xuddi shu sababli, har qanday mamlakat hududidan tovarlarni olib chiqishlar ham, eksport bo'lib hisoblanmasligi mumkin.

Import va eksportning quyidagi turlari mavjud:

- bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) import va eksport. Bunda tovarlar bevosita chet eldan ushbu mamlakat iqtisodiy hududiga olib kelinadi va chet elga olib chiqiladi;
- tovarlarni omborxonalarda saqlash operatsiyalari.

YAIMni daromadlar usulida hisoblash. Daromad nuqtai nazaridan YAIM ish bilan bandlikdan daromadlar va barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning-rezidentlarning daromadlaridan tashkil topadi va quyidagilarga bo'linadi:

- faqat uy xo'jaliklariga tarqatilishi mumkin bo'lgan yollanma mehnat evaziga olinadigan daromadlar;
- milliy iqtisodiyotning barcha sektorlariga ta'luqli bo'lgan tadbirkorlik faoliyati va mulkdan olinadigan daromadlar.

Har bir shaxs daromadlarni barcha manbalar hisobidan olishi mumkin. Shu sababli yuqorida qayd etilgan ikki agregat ikki ijtimoiy sinfga ajratishni nazarda tutmaydi. Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar tadbirkorlarning daromadlariga tenglashtirilishi mumkin emas.

Ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan kimni ishlga yollagan bo'lsalar, o'shalarga to'lanadi. Ushbu moddaga, shuningdek tadbirkorlar tomonidan ijtimoiy sug'urta va xususiy pensiya, meditsina hizmati va yordami, ishsizlik va boshqa fondlarga to'lanadigan badallar ham kiradi. Qayd qilingan ish haqiga qo'shimchalar tadbirkorlarni ishchi kuchini yollash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarining bir qismi bo'lgani sababli, firmalarning ish haqini to'lash bo'yicha xarajatlari elementi bo'lib hisoblanadi.

Qayd etish lozimki, oxirgi yillarda ko'pchilik mamlakatlarda yollanma mehnat bilan shug'ullanuvchilar ulushi muntazam kamayib bormoqda.

Foyda tushunchasi, haqiqatda mulkdan daromad (nokorporativ tadbirkorlikdan daromad) va korporatsiyalar foydasiga bo'linadi. Birinchi holatda gap, individual mulk xisoblangan korxonalar hamda ularning sheriklari va kooperativlarning sof foydasi, to'g'risida ketadi.

Korporatsiyalarning foydalari uch xil usulda foydalanilishi mumkin:

- davlat tomonidan korporatsiyalarning foydasiga soliq ko'rinishida;
- aksionerlarning dividendlari ko'rinishida;
- yuqorida ko'rsatilgan to'lovlarni chegirgandan so'ng qolgan barcha summa – korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi ko'rinishida.

YAIM tarkibida ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foydadan tashqari yana mablag'larni ikki turda taqsimlanishi, ya'ni daromadlarni to'lash bilan bog'liq bo'lmagan holatlar ham mavjud: asosiy kapital iste'moli uchun ajratmalar va ishlab chiqarishga bilvosita soliqlar.

Asosiy kapital iste'moli umuman olganda, hisobot davrida ishlab chiqaruvchida mavjud bo'lgan asosiy kapital joriy qiymatining jismoniy va ma'naviy eskirishi hisobiga qisqarishini anglatadi.

Bunga harbiy harakatlar yoki favqulotda holatlar natijasida vayron bo'lgan asosiy kapital kiritilmaydi.

Ijara haqi deganda kapital, tovardan foydalanuvchi tomonidan uning egasiga qisqa muddatli ijara yoki shunga o'xshash ma'lum vaqt davomida shartnoma asosida ishlab chiqarish jarayonida foydalanish huquqi uchun to'lanadigan summa tushuniladi. Ijara haqi nafaqat ushbu davrda tovar qiymati kamayishini, ya'ni asosiy kapital iste'molini, qoplashi, shu bilan birga ushbu davr boshidagi asosiy kapital uchun belgilangan foiz to'lovlari va boshqa kapital egasining xarajatlarini qoplashi zarur.

Daromad to'lash bilan bog'liq bo'lmagan yana bir xarajat turi davlat tomonidan soliq undirilishi bilan bog'liq bo'lgan – biznes uchun bilvosita soliqlar hisoblanadi. Firma va korporatsiyalar uchun ular xarajat bo'lib hisoblanadi va shu sababli ular mahsulot tannarxiga kiritiladi. Ularga quyidagilar kiradi: qo'shilgan qiymat solig'i, aktsizlar, mulk solig'i, litsenzion to'lovlar va bojxona poshinalari.

Norezidentlar tomonidan bizning mamlakatda yaratilgan omil daromadlari bizning mamlakat YAIMga qo'shiladi, lekin YAMDga qo'shilmaydi. Omil daromadlariga ish haqi, foyda, dividend, foizlar va boshqalar kiradi.

YAIM – kimga tegishli bo'lishidan (rezident yoki norezident) qat'iy nazar, ushbu mamlakat ichida olingan daromadlar.

YAIM ma'lum davr mobaynida (chorak, yil) mamlakat hududida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovar va xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymati sifatida aniqlanadi.

Ishlab chiqarish deganda, umuman olganda, biror bir mahsulotni ishlab chiqarish uchun korxonalarining xarajatlarni amalga oshirish jarayoni tushuniladi.

Tovarlar – egalik huquqi tarqatilishi mumkin bo'lgan fizik predmetlardir. Xizmatlar – buyurtma bo'yicha turli ishlab chiqarishlar bo'lib, odatda iste'mol qiluvchi birliklar holatining o'zgarishiga olib keladi.

Yalpi ichki mahsulotni hisoblashda takroriy hisobga olish muammosi mavjud. Agarda takroriy hisobga yo'l qo'yilsa YaIMni hajmi sun'iy ravishda oshib ketadi. YAIMni hisoblashda takroriy hisoblarga yo'l qo'ymaslik maqsadida uning tarkibiga faqat pirovard mahsulotlar (tovar va xizmatlar) qiymatlari kiritiladi. Yalpi ichi mahsulotni ishlab chiqarish usulida hisoblash uchun yalpi ishlab chiqarishdan (YaICh) oraliq iste'mol ayriladi hamda mahsulot va importga sof soliqlar qo'shiladi.

Yalpi ishlab chiqarish bu ma'lum davr oralig'ida ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar qiymati.

Oraliq iste'moliga hisobot davrida ishlab chiqarish xarajatlari sifatida sarflangan va to'laligicha iste'mol qilingan tovar va xizmatlar qiymati kiradi.

Iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlari miqyosida YaIChdan oraliq iste'mol qiymatining ayirmasi yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichini beradi.

Xarajatlar usuli bo'yicha YAIMga pirovard mahsulot va xizmatni yaratish bilan bog'liq bo'lgan barcha turdagi xarajatlar kiradi. Umumiy ko'rinishda ushbu ta'rifni quyidagi formula bo'yicha ifodalash mumkin:

$$YAIM=UPI+IN+JPI+SE ,$$

bu erda,

YAIM– yalpi ichki mahsulot; UPI– uy xo'jaliklarining pirovard iste'mol xarajatlari; IN– investitsiya xarajatlari; JPI– davlatning tovar va xizmatlarni xarid qilish xarajatlari (joriy pirovard iste'mol xarajatlari); SE– sof eksport (eksport – import).

Xususiy iste'mol xarajatlari. MHT atamalarida uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari xususiy (shaxsiy) iste'mol xarajatlari deb yuritiladi. Uy xo'jaliklarining shaxsiy iste'mol xarajatlariga quyidagilar kiradi: uzoq vaqt fodalaniladigan predmetlar (buyumlar), joriy iste'mol tovarlari va turli xizmat turlari uchun iste'mol xarajatlari.

Yalpi xususiy ichki investitsiyalar. Zahiralarining o'zgarishi. Yalpi va sof investitsiyalar. Umum qabul qilingan uslubiyotga binoan yalpi xususiy ichki investitsiyalar quyidagilardan tashkil topadi: tadbirkorlar tomonidan mashina, uskuna va stanoklarni pirovard sotib olish; uy-joy qurilishini hisobga olgan xolda qurilish ishlari; zahiralarining o'zgarishi.

Tovar va xizmatlarni xarid qilish uchun davlat xarajatlari. Tovar va xizmatlarni davlat xaridi asosan soliq tushumlari va boshqa davlat daromadlari hisobiga moliyalashtiriladi. Ko'pchilik xarajatlar shartli tarzda hisoblangan o'z iste'moli uchun nobozor ishlab chiqarish xarajatlaridan iborat bo'ladi.

Sof eksport. Mamlakat miqyosida eksport va import ayirmasi.

Daromad nuqtai nazaridan YAIM ish bilan bandlikdan daromadlar va barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning-rezidentlarning daromadlaridan tashkil topadi va quyidagilarga bo'linadi:

– faqat uy xsho'jaliklariga tarqatilishi mumkin bo'lgan yollanma mehnat evaziga olinadigan daromadlar;

– milliy iqtisodiyotning barcha sektorlariga ta'luqli bo'lgan tadbirkorlik faoliyati va mulkdan olinadigan daromadlar.

YAIM tarkibida ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foydadan tashqari yana mablag'larni ikki turda taqsimlanishi, ya'ni daromadlarni to'lash bilan bog'liq bo'lmagan holatlar ham mavjud: asosiy kapital iste'moli uchun ajratmalar va ishlab chiqarishga bilvosita soliqlar.

YAIM – pul, vaqt va sifat ko'rinishidagi ko'rsatkich bo'lib sanalgani sababli, uning hajmini hisoblashda narxlar o'zgarishining ta'siri kuchli bo'ladi. YAIM hajmiga uning tarkibiga kiruvchi barcha pirovard tovar va xizmatlarning jismoniy hajmlaridagi hamda narxlaridagi o'zgarishlar ta'sir o'tkazadi.

Nominal YAIM bu joriy bozor baholarida hisoblangan YAIMdir.

Real YAIM bu bazis davr yoki o'tgan davr baholarida hisoblangan YAIMdir.

Nominal YAIMni real YAIMga o'tkazishda, ya'ni o'zgarmas baholarda hisoblashda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- Baholar indeksi orqali deflyatsiyalash usuli

- Fizik hajmi indeksi yordamida ekstrapolyatsiya qilish usuli
- To'g'ridan-to'g'ri o'zgarmas baholarda baholash usuli
- Ko'rsatkichlarni xarajat elementlarini deflyatsiya qilish usuli
- Ikki marotaba deflyatsiyalash usuli

Yalpi ichki mahsulot hajmini o'zgarmas baholarda baholashda quyidagi indekslardan foydalaniladi:

jadval

Indeks turlari	Laspeyras indekslari	Paashe indekslari
Fizik hajm indeksi	$J_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$	$J_q = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_1}$
Baho indeksi	$J_p = \frac{\sum q_0 p_1}{\sum q_0 p_0}$	$J_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$

YAIMni hisoblashda takroriy hisoblarga yo'l qo'ymaslik maqsadida uning tarkibiga faqat pirovard mahsulotlar (tovar va xizmatlar) qiymatlari kiritiladi.

YAIM hajmini aniq va to'g'ri hisob-kitob qilish uchun ushbu yilda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar faqat bir marta hisobga olinishi lozim. Ko'pgina mahsulotlar bozorga tushguncha bir nechta ishlab chiqarish bosqichlaridan o'tadilar. Natijada ko'pchilik mahsulotlarning ayrim komponentalari bir necha marta sotiladi va sotib olinadi. Mahsulot qismlarini ko'p marta hisobga olinishini bartaraf qilish maqsadida, YAIMni hisob-kitob qilishda faqat pirovard mahsulotlarning bozor qiymatlari hisobga olinadi va oraliq mahsulotlari pirovard mahsulot qiymatlarida hisobga olinganligi sababli chegiriladi. Oraliq mahsulotlarini hisobga olish takroriy hisobga olib kelib, YAIM hajmini sun'iy tarzda oshirib, bo'rttirib yuboradi.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha oldi-sotdi bitimlari pul aktivlari bilan almashuvni ifodalagani uchun joriy ishlab chiqarish hajmini bevosita ko'payishiga olib kelmaydi.

YAIM tarkibiga oldingi davrlarda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotishning kiritilmasligiga asos bo'lib, ushbu mahsulotlarning o'sha – ishlab chiqarilgan vaqtda hisobga olinganligi hisoblanadi, aks xolda bu takroriy hisobga olib keladi.

Xarajatlar usuli bo'yicha YAIMga pirovard mahsulot va xizmatni yaratish bilan bog'liq bo'lgan barcha turdagi xarajatlar kiradi. Umumiy ko'rinishda ushbu ta'rifni quyidagi formula bo'yicha ifodalash mumkin:

$$\mathbf{YAIM=UPI+IN+JPI+SE ,}$$

bu erda,

YAIM– yalpi ichki mahsulot; UPI– uy xo'jaliklarining pirovard iste'mol xarajatlari; IN– investitsiya xarajatlari; JPI– davlatning tovar va xizmatlarni xarid qilish xarajatlari (joriy pirovard iste'mol xarajatlari); SE– sof eksport (eksport – import).

Xususiy iste'mol xarajatlari. MHT atamalarida uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari xususiy (shaxsiy) iste'mol xarajatlari deb yuritiladi. Uy xo'jaliklarining shaxsiy iste'mol xarajatlariga quyidagilar kiradi: uzoq vaqt fodalaniadigan predmetlar (buyumlar), joriy iste'mol tovarlari va turli xizmat turlari uchun iste'mol xarajatlari. Yuqorida keltirilgan formuladagi "UPI" mamlakat aholisining qayd qilingan xarajatlarini yig'indisi sifatida aniqlanadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ushbu xarajatlarning YAIMdagi ulushi boshqa harajatlarga nisbatan katta miqdorni tashkil qiladi.

Yalpi xususiy ichki investitsiyalar. Zahiralarining o'zgarishi. Yalpi va sof investitsiyalar. Umum qabul qilingan uslubiyotga binoan yalpi xususiy ichki investitsiyalar quyidagilardan tashkil topadi: tadbirkorlar tomonidan mashina, uskuna va stanoklarni pirovard sotib olish; uy-joy qurilishini hisobga olgan xolda qurilish ishlari; zahiralarining o'zgarishi.

Iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqori bo'lgan mamlakatlarda ularning ulushi YaIM tarkibida 25-33 foizni tashkil qiladi. Investitsiyalar YAIM va aholi farovonligini o'stirishning asosiy manbai bo'lib hisoblanadi.

YAIM – joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini aniq hisoblanishini talab qilganligi uchun, uning tarkibiga bu yil ishlab chiqarilgan, ammo sotilmay qolgan mahsulotni ham hisobga olinishi mantiqan to'g'ridir. Aks xolda zahiralarining o'zgarishini hisobga olmasdan hisob-kitoblar amalga oshirilgan taqdirda, joriy yilda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi pasaytirilib ko'rsatilgan bo'ladi. Odatda, zahiralarining o'zgarishi joriy davr oxiri va boshidagi zahiralar qoldiqlarining farqi sifatida hisob-kitob qilinadi. Shu sababli joriy davrda katta miqdorda ilgari sotilmay qolgan mahsulotlarning sotilgan taqdirda, zahiralarining o'zgarishi manfiy miqdorga teng bo'lishi mumkin.

MHTda investitsiyalar yalpi, ichki va xususiy investitsiyalarga ajratib o'rganiladi. Oxirgi ikki ko'rsatkich xususiy firmalar va kompaniyalarning xarajatlarini ifodalab, ular ko'rilayotgan mamlakat uchun yuridik shaxslar hisoblanishi lozim.

Yalpi ichki xususiy investitsiyalar eski mashina, uskuna va stanoklarni almashtirish uchun ishlab chiqarilgan barcha investitsion tovarlar plyus har qanday iqtisodiyotda sof qo'shimcha kiritilgan kapitalga teng. Demak, yalpi investitsiyalar - ishlab chiqarishdan chiqib ketayotgan kapital o'rnini qoplash hamda kapitalning qo'shimcha oshishiga olib kelgan investitsiyalardir.

Tovar va xizmatlarni xarid qilish uchun davlat xarajatlari. Tovar va xizmatlarni davlat xaridi asosan soliq tushumlari va boshqa davlat daromadlari hisobiga moliyalashtiriladi. Ko'pchilik xarajatlar shartli tarzda hisoblangan o'z iste'moli uchun nobozor ishlab chiqarish xarajatlaridan iborat bo'ladi. Ularning ayrimlari bozor ishlab chiqaruvchilarining tovar va xizmatlari ham bo'lishi mumkin.

Tovar va xizmatlarning davlat xaridiga markaziy hokimiyatdan tortib to mahalliy hokimiyat idoralarigacha, barcha davlat hokimiyati shahobchalari tomonidan barcha bevosita korxonalar va tashkilotlardan ishlab chiqarilgan resurslarni, ishchi kuchini ham hisobga olganda, sotib olishga sarflangan xarajatlar kiradi.

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan tarnsfertlar (pensiya, nafaqa va boshqalar) davlat xaridlariga kiritilmaydi, chunki ular joriy ishlab chiqarish hajmining o'sishini ifodalamaydilar va birlamchi daromadlarni qayta taqsimlash bo'lib hisoblanadilar.

Davlat boshqaruv idoralarining haqiqatdagi pirovard iste'moli ularning kollektiv xizmatlangan sarflangan xarajatlar qiymatiga tenglashtiriladi. Kollektiv xizmatlar umuman jamiyatga, yoki ma'lum ijtimoiy guruhlariga foyda keltirsada, ularning haqiqatdagi pirovard iste'molini individual uy xo'jaliklariga tegishli deb hisoblab bo'lmaydi. Ular ushbu xarajatlarni amalga oshiruvchi davlat boshqaruv idoralarining xarajatlari bo'lib hisoblanadi.

Sof eksport. YAIM o'ziga ma'lum davlat bozoridagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlari qamrab oladi. Demak, xorijiy rezidentlarning tovar va xizmatlarga ushbu mamlakat doirasidagi barcha xarajatlari ushbu mamlakat aholisining xarajatlari singari bog'liqlikdadir. Shu sababli, xorijliklarning ushbu mamlakat doirasida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni xarid qilishga sarflangan xarajatlarini, ya'ni eksportni, YAIM hajmini xarajatlar usuli bo'yicha hisoblashda inobatga olish zarur. Boshqa tomondan, mamlakatda uy xo'jaliklari yoki davlat tomonidan iste'mol qilingan iste'mol va investitsion tovarlarning bir qismi xorijdan import qilingan bo'lishi mumkin. Shu sababli ular mamlakat YAIM tarkibiga kiritilmasligi kerak, chunki ular xorij mamlakatlari ishlab chiqarish faoliyatining natijasi bo'lib hisoblanadi va ularni YAIM tarkibidan chiqarish kerak.

Shunday qilib, birinchi holatda eksportni YAIM tarkibiga qo'shdik, ikkinchisida esa – ayirdik. Ushbu farq sof eksport deb nomlanadi. Qayd qilish lozimki, sof eksportning miqdori ham musbat, ham manfiy bo'lishi mumkin.

Import hajmini hisoblashda, tovarlarning nafaqat xorijdan olib kelinganligi, balki xorijdan olib kelinish tranzit yoki uchinchi mamlakat bilan xorijiy operatsiyalar sharoitida ham sodir bo'lishi mumkinligi sababli, mamlakat ichida

foydalanligi ham hisobga olinishi talab qilinadi. Xuddi shu sababli, har qanday mamlakat hududidan tovarlarni olib chiqishlar ham, eksport bo'lib hisoblanmasligi mumkin.

Import va eksportning quyidagi turlari mavjud:

- bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) import va eksport. Bunda tovarlar bevosita chet eldan ushbu mamlakat iqtisodiy hududiga olib kelinadi va chet elga olib chiqiladi;
- tovarlarni omborxonalarda saqlash operatsiyalari.

YAIMni daromadlar usulida hisoblash. Daromad nuqtai nazaridan YAIM ish bilan bandlikdan daromadlar va barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning-rezidentlarning daromadlaridan tashkil topadi va quyidagilarga bo'linadi:

- faqat uy xo'jaliklariga tarqatilishi mumkin bo'lgan yollanma mehnat evaziga olinadigan daromadlar;
- milliy iqtisodiyotning barcha sektorlariga ta'luqli bo'lgan tadbirkorlik faoliyati va mulkdan olinadigan daromadlar.

Har bir shaxs daromadlarni barcha manbalar hisobidan olishi mumkin. Shu sababli yuqorida qayd etilgan ikki agregat ikki ijtimoiy sinfga ajratishni nazarda tutmaydi. Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar tadbirkorlarning daromadlariga tenglashtirilishi mumkin emas.

Ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan kimni ishga yollagan bo'lsalar, o'shalarga to'lanadi. Ushbu moddaga, shuningdek tadbirkorlar tomonidan ijtimoiy sug'urta va xususiy pensiya, meditsina xizmati va yordami, ishsizlik va boshqa fondlarga to'lanadigan badallar ham kiradi. Qayd qilingan ish haqiga qo'shimchalar tadbirkorlarni ishchi kuchini yollash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning bir qismi bo'lgani sababli, firmalarning ish haqini to'lash bo'yicha xarajatlari elementi bo'lib hisoblanadi.

Qayd etish lozimki, oxirgi yillarda ko'pchilik mamlakatlarda yollanma mehnat bilan shug'ullanuvchilar ulushi muntazam kamayib bormoqda.

Foyda tushunchasi, haqiqatda mulkdan daromad (nokorporativ tadbirkorlikdan daromad) va korporatsiyalar foydasiga bo'linadi. Birinchi holatda gap, individual mulk xisoblangan korxonalar hamda ularning sheriklari va kooperativlarning sof foydasi, to'g'risida ketadi.

Korporatsiyalarning foydalari uch xil usulda foydalanilishi mumkin:

- davlat tomonidan korporatsiyalarning foydasiga soliq ko'rinishida;
 - aksionerlarning dividendlari ko'rinishida;
 - yuqorida ko'rsatilgan to'lovlarni chegirandan so'ng qolgan barcha summa
- korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi ko'rinishida.

YAIM tarkibida ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foydadan tashqari yana mablag'larni ikki turda taqsimlanishi, ya'ni daromadlarni to'lash bilan bog'liq

bo'lmagan holatlar ham mavjud: asosiy kapital iste'moli uchun ajratmalar va ishlab chiqarishga bilvosita soliqlar.

Asosiy kapital iste'moli umuman olganda, hisobot davrida ishlab chiqaruvchida mavjud bo'lgan asosiy kapital joriy qiymatining jismoniy va ma'naviy eskirishi hisobiga qisqarishini anglatadi.

Bunga harbiy harakatlar yoki favqulotda holatlar natijasida vayron bo'lgan asosiy kapital kiritilmaydi.

Ijara haqi deganda kapital, tovardan foydalanuvchi tomonidan uning egasiga qisqa muddatli ijara yoki shunga o'xshash ma'lum vaqt davomida shartnoma asosida ishlab chiqarish jarayonida foydalanish huquqi uchun to'lanadigan summa tushuniladi. Ijara haqi nafaqat ushbu davrda tovar qiymati kamayishini, ya'ni asosiy kapital iste'molini, qoplashi, shu bilan birga ushbu davr boshidagi asosiy kapital uchun belgilangan foiz to'lovlari va boshqa kapital egasining xarajatlarini qoplashi zarur.

Daromad to'lash bilan bog'liq bo'lmagan yana bir xarajat turi davlat tomonidan soliq undirilishi bilan bog'liq bo'lgan – biznes uchun bilvosita soliqlar hisoblanadi. Firma va korporatsiyalar uchun ular xarajat bo'lib hisoblanadi va shu sababli ular mahsulot tannarxiga kiritiladi. Ularga quyidagilar kiradi: qo'shilgan qiymat solig'i, aktsizlar, mulk solig'i, litsenzion to'lovlar va bojxona poshinalari.

Norezidentlar tomonidan bizning mamlakatda yaratilgan omil daromadlari bizning mamlakat YAIMga qo'shiladi, lekin YAMDga qo'shilmaydi. Omil daromadlariga ish haqi, foyda, dividend, foizlar va boshqalar kiradi.

Makroiqtisodiy ayniyatlar. Pul va tovar oqimlari hajmlarining bir xilligidan kelib chiqib, 1911 yilda Irving Fisher makroiqtisodiyotda muhim ahamiyatga ega bo'lgan miqdoriy tenglama deb nom olgan ayniyatni ishlab chiqqan:

$$M \cdot V = Q \cdot P$$

bu erda: M – pul massasi hajmi; V – pul aylanish tezligi; Q – real ishlab chiqarilgan YAIM; R – YAIM deflyatori.

$Q \cdot P$ – nominal YAIM, ya'ni pulga talab bo'lsa, $M \cdot V$ – pul taklifini ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan tenglama daromadlarning doiraviy aylanishini ko'rsatadi.

Yana bir makroiqtisodiy ayniyat bo'lib YAIMni hisoblashning ishlab chiqarish usuli hisoblanadi, ya'ni

$$YAICH - OI = YAIM.$$

Boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblashdagi boshqa ayniyatlarni davom ettirish mumkin.

$$YAIM + \text{xorijdan olingan sof omil daromadlari} = YAMD$$

YAMD – asosiy kapital iste'moli = SMD (sof milliy daromad)
SMD – bilvosita soliqlar + subsidiyalar = MD (milliy daromad)

Yuqorida keltirilgan barcha makroiqtisodiy ayniyatlar MHTdagi asosiy agregatlarni hisoblashda qo'llaniladi.

Xarajatlar usuli bo'yicha YAIM quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathbf{YAIM=UPI+INH+JPI+SE ,}$$

bu erda: YAIM – yalpi ichki mahsulot; UPI – uy xo'jaliklarining pirovard iste'mol xarajatlari; INH – investitsiya xarajatlari; JPI– davlatning tovar va xizmatlarni xarid qilish xarajatlari (joriy pirovard iste'mol xarajatlari); SE – sof eksport (eksport – import).

Jamg'arish va investitsiya ayniyati quyidagi ko'rinishga ega:

$$\mathbf{JA = YAIM - UPI - JPI,}$$
$$\mathbf{UPI+ JPI + INH = JA + UPI + JPI,}$$

yoki

$$\mathbf{INH = JA.}$$

O'z navbatida, jamg'arish(JA): xususiy jamg'arma (HJ), davlat jamg'armasi (DJ) va tashqi dunyo jamg'armalarini (TJ) qamrab oladi, ya'ni

$$\mathbf{JA = HJ + DJ + TJ.}$$

Xususiy jamg'armalar quyidagicha shakllanadi:

$$\mathbf{HJ = (YAIM + TR + DQ - XS) - UPI ,}$$

bu erda: TR – xususiy sektorga davlat transfertlari; DQ – davlat qarzi (qimmatbaho qog'ozlar) bo'yicha olingan foizlar; XS – xususiy sektor tomonidan to'langan soliqlar; UPI – uy xo'jaliklarining pirovard iste'mol xarajatlari.

Davlat jamg'arishini ifodalaydigan ayniyat quyidagi ko'rinishga ega:

$$\mathbf{DJ = (XS - TR - DQ) - JPI .}$$

Agar davlat jamg'arishi salbiy miqdorga teng bo'lsa, bu davlat byudjetining kamomad bilan ijro etilganligini anglatadi: DB = - DJ

Tashqi dunyo jamg'arishi bo'yicha ayniyat tashqi savdo aylanishi saldosiga ko'ra aniqlanadi:

$$\mathbf{TJ = M - X \text{ yoki } TJ = -SE.}$$

Pirovardida yuqorida keltirilgan ayniyatlarni umumlashtirsak, quyidagi ayniyatlarga ega bo'lamiz:

$$\mathbf{HJ + DJ + TJ = (YAIM + TR + DQ - XS) - UPI + (XS - TR - DQ) - JPI + (-SE),}$$
$$\mathbf{HJ + DJ + TJ = YAIM - UPI - JPI - SE,}$$
$$\mathbf{JA = INH.}$$

Milliy hisoblar tizimidagi asosiy indikatorlar orasidagi o'zaro munosabatlar.

MHTda YAIM va YAMD ko'rsatkichlaridan tashqari ular asosida yana bir qancha o'zaro bog'liqlikda bo'lgan ko'rsatkichlar hisoblanishi mumkin.

YAIMda, yalpi ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi ko'rsatkich sifatida, bir jiddiy kamchilik mavjud: u joriy davrdagi ishlab chiqarishni, ushbu davrda foydalanilgan investitsion tovarlar o'rnini qoplashga ishlatilgan qismini ham qamrab olganligi sababli, bo'rttirib ko'rsatish tendentsiyasidan xoli emas.

Ushbu ko'rsatkich iste'mol va kapital jamg'arish uchun ishlab chiqarish hajmini o'lchashda YAIMga nisbatan ancha takomillashtirilgan ko'rsatkichdir. MHTda sof ichki mahsulot (SIM) quyidagicha hisoblanadi: $SIM = YAIM - \text{asosiy kapital iste'moliga ajratmalar}$. Bizning misolimizda: $SIM = 96 - 16 = 80$ (trln. so'm).

Ushbu ko'rsatkich yordamida, uy xo'jaliklari, kompaniyalar, davlat va xorijliklarni ham qo'shganda, keyingi yillarda ishlab chiqarish imkoniyatlarini pasaytirmasdan, iqtisodiyot iste'mol qilishi mumkin bo'lgan umumiy yillik ishlab chiqarish hajmini ifodalaydi.

Daromadlar bo'yicha SIMni hisoblashda YAIMdan amortizatsiya ajratmalari (asosiy kapital iste'moli) chegirib tashlanadi, xarajatlar usulida esa, hisob-kitoblarda yalpi xususiy investitsiyalar o'rniga, undan eskirgan asosiy kapitalni qoplashga yo'naltirilgan investitsiyalarni ayirish natijasida hisoblangan sof ichki investitsiyalar olinadi.

Iqtisodiy-statistik tahlil ishlarida ushbu sof ishlab chiqarish hajmini ishlab chiqarish uchun jamiyat qancha resurslar sarflaganini aniqlash muhim rol o'ynaydi. SIM tarkibida joriy iqtisodiy resurslar ulushini ifodalamaydigan yagona element bo'lib biznesga bilvosita soliqlar hisoblanadi. Davlat biznesni sof bilvosita soliqlarga tortish evaziga ishlab chiqarishga hech narsa kiritmaydi. Shu sababli davlatga iqtisodiy resurs etkazib beruvchi sifatida qaralmaydi. Shunday qilib, mehnat haqi, renta to'lovlari, ushbu yilda ishlab chiqarilgan YAIM hisobiga olingan foydadan foizlarning umumiy hajmini hisoblash uchun SIMdan biznesga bilvosita soliqlar chegirib tashlanishi kerak.

Shu zayilda olingan ko'rsatkich milliy daromad (MD) deb yuritiladi. Resurslarni etkazib beruvchilar nuqtai nazaridan MD joriy ishlab chiqarishda qatnashish hisobiga olingan daromadlarni ifodalaydi. Kompaniyalar nuqtai nazaridan MD ishlab chiqarish omillari yoki resurslar narxlarini o'lchovi bo'lib hisoblanadi: MD ushbu yildagi ishlab chiqarish hajmini yaratishga sarflangan iqtisodiy resurslarning bozor narxlaridagi qiymatini ifodalaydi.

MDni shuningdek YAIM tarkibidagi daromadlar yig'indisi sifatida aniqlash mumkin, biroq bunda YAIMdan farqli o'laroq, unga amortizatsiya ajratmalari va biznesga bilvosita soliqlar qo'shilmaydi.

Shaxsiy daromad (olingan daromad) va MD (ishlab topilgan daromad) shu bilan farqlanadilarki, mehnat bilan ishlab topilgan daromadning bir qismi - ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar (ijtimoiy sug'urtaga soliqlar), korporatsiyalar foydalariga soliqlar va korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydalari – amalda uy xo'jaliklariga etib bormaydi. Bundan farqli o'laroq, uy xo'jaliklari ixtiyoriga kelib tushgan daromadlarning bir qismi – masalan, transfert to'lovlari – mehnat natijasi bo'lib hisoblanmaydi. Transfert to'lovlariga quyidagilar kiradi: qarilik va baxtsiz xodisalarni sug'urtalash bo'yicha to'lovlar; ijtimoiy dasturlarga asoslangan ishsizlik bo'yicha to'lovlar; faxriylarga turli to'lovlar, masalan, mehnatga qobiliyatsizlik bo'yicha nafaqalar; ishsizlik bo'yicha nafaqalar va xususiy nafaqalar (pensiyalar); iste'molchilarga davlat tomonidan foiz to'lovlari.

Nima sababdan biz davlat qimmatbaho qog'ozlari bo'yicha foiz to'lovlarini joriy ishlab chiqarishda ishlab topilmagan daromad sifatida qaraymiz? Axir xususiy kompaniyalarning qimmatli qog'ozlari bo'yicha foizlari MDga ishlab topilgan daromad tarzida qo'shiladi-ku.

Bunday istisnoning sababi nima? Sababi – davlat qarzining asosiy qismi, odatda, urushlar, mamlakat mudofaasini ta'minlash hamda ishlab chiqarishning pasayishi bilan uzviy bog'liqlikda bo'lganligidadir.

Aeroportlar va magistral yo'llar qurilishi bilan bog'liq bo'lgan hukumat kamomadidan farqli o'laroq, harbiy xarajatlar va ishlab chiqarishning pasayib ketishi bilan bog'liq bo'lgan kamomad iqtisodiyot uchun ishlab chiqarish aktivlarini (xizmatlarni) yaratmaydi. Shunday qilib, bunday qarz uchun to'langan foiz qandaydir ishlab chiqarish va daromadlar hajmining oshishini ifodalamaydi. Huddi shunday mulohaza iste'mol bo'yicha qarzdorlikka foiz to'lovlarining transfert to'lovlariga kiritilishi uchun asos bo'lishi mumkin.

Ishlab topilgan daromadni o'lchaydigan MDdan haqiqatda olingan shaxsiy daromad ko'rsatkichiga o'tishda MDdan ishlab topilgan, lekin olinmagan uch turdagi daromadlar chegiriladi hamda joriy mehnat faoliyatining natijasi bo'lib hisoblanmaydigan daromadlar qo'shiladi:

MD(ishlab topilgan daromad) - ijtimoiy sug'urtaga badallar - korporatsiyalarning foyda solig'i - korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi + transfert to'lovlari = Shaxsiy daromad (olingan daromad).

Ixtiyordagi daromad (ID)ni aniqlash uchun shaxsiy daromaddan individual soliqlarni ayirish lozim. Individual soliqlarga jismoniy shaxslar to'laydigan daromad solig'i, shaxsiy mulkka soliq va vorislik uchun soliqlar kiradi. Ularning ichida etakchi o'rinni jismoniy shaxslar to'laydigan daromad solig'i egallaydi.

ID –uy xo'jaliklari oqibatda foydalanishlari mumkin bo'lgan daromaddir. Uy xo'jaliklari IDning bir qismini iste'mol tovarlari va xizmatlarini xarid qilish uchun sarflasalar, undan ortib qolgan boshqa qismini jamg'arib boradilar.

YAIM va narxlar darajasi. YAIM – pul, vaqt va sifat ko'rinishidagi ko'rsatkich bo'lib sanalgani sababli, uning hajmini hisoblashda narxlar o'zgarishining ta'siri kuchli bo'ladi. YAIM hajmiga uning tarkibiga kiruvchi barcha pirovard tovar va xizmatlarning jismoniy hajmlaridagi hamda narxlaridagi o'zgarishlar ta'sir o'tkazadi. Ammo bizni, narxlar emas, balki, birinchi navbatda, ishlab chiqarilgan va uy xo'jaliklarining iste'moli uchun yo'naltirilgan tovar va xizmatlar miqdori qiziqtiradi.

YAIM qiymatining o'zgarishi, ko'p holatlarda ishlab chiqarish ne'matlarining hajmi hisobiga emas, balki kuchli inflyatsiya hisobiga, sodir bo'lishi mumkin.

Masalan, YAIM qiymatining 4 foizga o'sishi, past darajadagi inflyatsiya sharoitida ishlab chiqarish hajmining 4 foiz o'sishi hisobigami yoki ishlab chiqarish hajmi o'zgarmagan xolda inflyatsiya darajasining 4 foizga o'sishi hisobiga, yoki ikkala omil 2 foizdan o'sishi hisobiga olingani to'g'risidagi savolga to'g'ridan-to'g'ri javob bera olmaymiz.

Bunda asosiy muammo bo'lib pul ko'rsatkichini (vaqt, miqdor) shunday to'g'rilash kerakki, narxlar o'zgarishini emas, balki mahsulot miqdori, yoki fizik hajmining o'zgarishini aniq ko'rsatsin.

Turli mamlakatlar statistika xizmatlarida har bir davr uchun YAIM hajmi o'zgarmas narxlarda hisobga olib boriladi. Ushbu uslub joriy davr ishlab chiqarish hajmini baza qilib tanlab olingan yil narxlarida hisoblashga asoslangan. Masalan, Xalqaro valyuta jamg'armasining har oyda nashr etiladigan "Xalqaro moliya statistikasi" nomli statistik to'plamlarida Xalqaro valyuta jamg'armasiga a'zo mamlakatlar YAIM hajmining dinamikasini hisoblashda bazaviy yil sifatida 2005 yil tanlangan.

Narxlar darajasini o'lchash ikki holat bilan belgilanadi.

Birinchiidan, ma'lum vaqt davomida narxlar darajasi qanchaga o'zgarganligini aniqlash muhim masala hisoblanadi. Biz doimo inflyatsiya yoki deflyatsiya (narxlarning pasayishi) sodir bo'lganligini, agar sodir bo'lgan bo'lsa, uning ko'lami qanday bo'lganligini bilib turishimiz lozim.

Ikkinchiidan, YAIM joriy yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovar va xizmatlarning bozor qiymatini, yoki boshqacha aytganda, umumiy ishlab chiqarish hajmining turli komponentalarini yagona asosga keltirib pul ko'rinishdagi qiymatini ifodalagani sababli, keng tarqalgan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib hisoblanadi. Turli yillarda ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish hajmlarini faqat pul birligi qiymati o'zgarmagan holda taqqoslash mumkin.

Narxlar darajasi indeks ko'rinishida ifodalanadi. Narxlar indeksi ushbu davrdagi ma'lum tovar va xizmatlar to'plami umumiy narxining, ya'ni "bozor savatchasi"ning, bazaviy yildagi huddi shunday tovar va xizmatlar umumiy narxlariga nisbatini ifodalaydi.

$$\text{Narxlar indeksi} = \frac{\text{Bozor savatchasi joriy yildagi narxi}}{\text{Bozor savatchasi joriy yildagi narxi}} \cdot 100$$

Masalan, agar narx indeksi 2 ga teng bo'lsa, bu joriy yilda bazis yiliga nisbatan narxlarning 2 barobar oshganligini yoki inflyatsiya darajasi 200%ga teng bo'lganligini anglatadi. Agar indeks 33%ga yoki 0,33ga teng bo'lsa, narxlar 67%ga pasaygan bo'ladi.

YAIM deflyatorini hisoblash uchun nominal YAIMni real YAIMga bo'lish kerak. YAIM deflyatori iqtisodiyot bo'yicha umuman narxlar darajasi qanchaga o'zgarganligini ifodalaydi. Bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida narxlar darajasining o'sishini nafaqat butun iqtisodiyot bo'yicha, balki YAIMning turli elementlari bo'yicha aniqlash muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqsadlarda statistika idoralari tomonidan iste'mol narxlari indeksi (INI), sanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilari narxlari indeksi (SMICHNI), eksport-import mahsulotlari indeksi, kapital mablag'lar (investitsiyalar) narxlari indeksi va boshqa ko'rsatkichlar hisob-kitob qilib boriladi.

Ularning orasida eng keng tarqalgan va mashhur bo'lgani INI hisoblanadi. Chunki INI YAIMning muhim komponentalaridan biri bo'lgan – uy xo'jaliklarining pirovar iste'mol uchun xarid qilgan tovar va xizmatlarga narxlarning o'zgarishini ifodalaydi.

YAIM deflyatori va INI orasida uchta shartli farqlanishlar mavjud:

– YAIM deflyatori mamlakat hududida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovar va xizmatlarga narxlar o'zgarishini ifodalasa, INI uy xo'jaliklari tomonidan xarid qilingan tovar va xizmatlarga narxlarning o'zgarishini ifodalaydi. Demak, firmalar yoki davlat tomonidan sotib olingan tovar va xizmatlarga narxlarning o'zgarishi INIda inobatga olinmaydi;

– YAIM deflyatori faqat ushbu mamlakat hududida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga narxlarning o'zgarishini ifodalab, import tovar va xizmatlariga narxlar o'zgarishini, ular YAIM tarkibiga kiritilmaganligi sababli, hisobga olmaydi. Masalan, Rossiyada ishlab chiqarilgan va O'zbekiston aholisiga sotilgan "Lada" avtomobiliga narxlarning o'zgarishi O'zbekiston YAIM deflyatorida hisobga olinmaydi, chunki ushbu avtomobil Rossiyada ishlab chiqarilgan. Biroq, bu mahsulot O'zbekiston aholisiga sotilganligi sababli, O'zbekiston INIda hisobga olinadi;

– INI tarkibiga kiritilgan tovar va xizmatlar hisob–kitoblarda o'zgaras vaznlarda olinadi. YAİM deflyatori esa vaznlardagi o'zgarishlarni hisobga oladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Milliy hisobchilik tushunchasi va uning yuzaga kelish tarixini tushuntirib bering?
2. Xalq xo'jaligi balansi (XXB) va milliy hisoblar tizimi (MHT) o'rtasidagi farqlari va o'xshashliklarini ayting.
3. MHTni yuritish zaruriyati nimada?
4. MHT schyotlari tizimi tarkibi, ularni tuzishning umumiy qoidalari qanday?
5. Institutsional sektorlar va MHT deganda nimani tushunasiz?
6. YaİM deganda nimani tushunasiz?

4-MAVZU	
MILLIY BOYLIK STATISTIKASI	
REJA:	
4.1	Milliy boylik tushunchasi va tarkibi.
4.2	Milliy boylik hajmini aniqlash usuli.
4.3	Asosiy fondlar, ularni tasniflash va baholash usullari
4.4.	Milliy boylikning kengaytirilgan kontsepsiyasi: tabiiy va inson kapitali statistikasi muammolari

Tayanch so'z va iboralar. Milliy boylik, moliyaviy aktivlar, no moliyaviy aktivlar, asosiy fondlar.

4.1. Milliy boylik tushunchasi va tarkibi.

Milliy boylik – iqtisodiy statistikaning tayanch ko'rsatkichlaridan biridir. Uning hajmi (solishtirma baholarda) – mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy salohiyatini ifodlaydi, jon boshiga to'g'ri keladigan miqdori esa – mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga baho beradi.

Jahonning turli mamlakatlarida iqtisodchilar milliy (xalq) boyligi hajmini hisoblash va mamlakatlararo solishtirish masalalari bilan shug'ullanganlar. Iqtisodiyot va statistika tarixidan ma'lumki, milliy boylikning hajmini birinchi bor Angliyada (1664 yilda) U.Petti hisoblagan. Bu ko'rsatkich Frantsiyada 1789 yilda, AQSH da 1805 yilda va Rossiyada esa 1864 yilda hisoblangan.

Milliy hisoblar tizimi (MHT) iqtisodiy statistikaning nazariy-uslubiy asosini tashkil etadi. Shuning uchun milliy boylik statistikasini tadqiq qilishda, uni barcha

qirralarini takomillashtirish borasida shu MHT-93ga tayanmoq zarur. Unga binoan, **milliy boylik** deganda ma'lum bir sanaga institutsional birliklar, ya'ni mamlakat rezidentlariga tegishli bo'lgan kapital sof qiymati tushuniladi. Kapital sof qiymati institutsional birliklarning aktivlari (nomoliyaviy va moliyaviy) va majburiyatlari orasidagi farq kabi aniqlanadi. Milliy boylik mazkur davlat rezidentlariga tegishli bo'lgan nomoliyaviy aktivlar va ularning tashqi dunyoga sof talabini ifodalaydi.

Ma'lumki iqtisodiy aktivlar – iqtisodiy ob'ekt bo'lib, ular institutsional birliklarning mulki hisoblanadi, undan egalik qilish yoki foydalanish tufayli iqtisodiy manfaat olinadi. Muhim manfaat – bu kelajakda daromad olish imkoniyatidir. Ba'zi bir aktivlar: binolar, jihozlar va boshqalar tovar ishlab chiqarishda va xizmat ko'rsatishda faol qatnashadi hamda foyda keltirishda ulushga ega bo'ladi. Ba'zilar esa, masalan moliyaviy aktivlar – aktivlar egasiga egalik qilgani uchun mulk daromadini keltiradi. BMT ning MHT – 93 dagi kontsepsiyasiga muvofiq mamlakat (tarmoq, sektor, hudud) ning mulkiy holati – milliy boyligi sof aktivlar qiymatiga tengdir. Bu ko'rsatkichni hisoblashda “Aktivlar va passivlar balansi” dan foydalaniladi.

Aktivlar va passivlarning davr boshi (oxiri) dagi balansi:

Aktivlar (talablar).	Passivlar (majburiyatlar).
1.Nomoliyaviy aktivlar	3.Moliyaviy majburiyatlar
2.Moliyaviy aktivlar	4.O'ziga tegishli kapitalning sof qiymati ($n1+n2-n3$)

BMT ning MHT-93 dagi kontsepsiyasiga binoan milliy iqtisodiyot va uning sektorlari bo'yicha mulkiy holatni – boylikning hajmini hisoblash mumkin. Aktivlar va passivlar balansining yil boshi va oxiridagi ko'rsatkichlarini solishtirishi natijasida, sof aktivlar – milliy boylikning hajmini o'zgarishi (mutlaq va nisbiy) ni aniqlash imkonini beradi. Iqtisodiy statistikada sof aktivlar – milliy boylikni hajmini hisoblashda moliyaviy aktivlar (talablar) va moliyaviy passivlar (majburiyatlar) faqat tashqi mamlakatlarga nisbatan olinadi, chunki ichki talablar va majburiyatlar mamlakat miqyosida bir-biri bilan qoplanib ketadi.

4.2. Milliy boylik hajmini aniqlash usuli.

Mamlakatning sof aktivlari – milliy boyligi – mamlakatning mulkiy holati ko'rsatkichi zaxira ko'rsatkichlari turkumiga kiradi. U mahsulot, yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy daromadi ko'rsatkichlari (bular “oqim” ko'rsatkichlari) dan farq qiladi. Zaxira ko'payishi (kamayishi) hajmini va unga ta'sir etgan omillarni quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin:

$$A_1 = A_0 + \Delta_{iq} + \Delta_{bs} + \Delta_r$$

bu erda: A_0 , A_1 – yil boshi va oxiridagi aktivlarning qiymati; Δ_{iq} - iqtisodiy harakatlar (ishlab chiqarish, sotish – sotib olish, in’om etish) natijasida aktivlar qiymatining o’zgarishi; Δ_{bs} - aktivlar qiymatini iqtisodiy harakatlarga bog’liq bo’lmagan boshqa faoliyatlar tufayli o’zgarishi (foydali qazilmalarning ochilishi, tabiiy ofatlar va boshqalar natijasida); Δ_r – aktivlarning nominal qiymatini inflyatsiya (deflyatsiya) natijasida o’zgarishi.

Barcha sabablarga ko’ra aktivlar qiymatini o’zgarishi (amaldagi baholarda): $\Delta_A = A_1 - A_0$; agar aktivlarning fizik hajmini o’zgarishini, ya’ni dinamikasini o’rganmoqchi bo’lsak, unda baho (narx) faktorini ta’sirini e’tiborsiz qoldiramiz. Bunda aktivlar dinamikasi, indeksi $I_A = A_1^{R0} : A_0$; bunda $A_1^{R0} = \sum q_1 p_0$, solishtirma narxlarda baholangan aktivlarning yil oxiridagi qiymati.

Iqtisodiy aktivlarning hajmi dinamikasi va boshqa jihatlarini to’laroq o’rganish uchun statistika amaliyotida birinchi navbatda ular tasniflanadi, ya’ni klassifikatsiya qilinadi. Tasniflashda turli-tuman aktivlarni u yoki bu muhim belgisi – xususiyati, xossasiga binoan oldindan belgilangan guruhlariga ajratiladi. Bu guruhlar BMT ning statistika komissiyasi tomonidan barcha mamlakatlar uchun standart holida tavsiya etiladi.

MXT-93 metodologiyasiga bo’yicha milliy boyluk tarkibiga kiritilgan aktivlar tasnifi

Nomoliyaviy aktivlar	Moliyaviy aktivlar
1. Ishlab chiqarilgan aktivlar: 1.1. Asosiy fondlar 1.1.1. Moddiy asosiy fondlar: yashash binolari; boshqa bino va inshootlar; mashina va jihozlar; etishtiriladigan aktivlar. 1.1.2. Nomoddiy asosiy fondlar: foydali qazilmalarni qidirish ishlari; EHM dasturiy ta’minoti; ko’ngil ochar janrga oid, adabiyot va san’at asarlari; boshqa nomoddiy asosiy fondlar. 1.2. Moddiy aylanma mablag’lar zahirasi 1.3. Qimmatli boyliklar Ro’yxatdan tashqari: Uzoq muddat xizmat ko’rsatuvchi iste’mol tovarlari	1. Monetar oltin va qarz olishning maxsus huquqi 2. Naqd pul va depozitlar 3. Qimmatli qog’ozlar (aktsiyadan tashqari) 4. Ssudalar 5. Aktsiya va kapitalda ishtirok etishning boshqa turlari 6. Sug’urta texnik rezervlari 7. Debitorlar va kreditorlarning boshqa hisoblari.

<p>2. Ishlab chiqarilmagan aktivlar</p> <p>2.1. Moddiy aktivlar</p> <p>2.1.1. Er</p> <p>2.1.2. Er osti resurslari</p> <p>2.1.3. Etishtirilmaydigan biologik resurslar</p> <p>2.1.4. Suv resurslari</p> <p>2.2. Nomoddiy aktivlar:</p> <p>2.2.1. Patentlangan ob'ektlar</p> <p>2.2.2. Ijara to'g'risidagi bitimlar</p> <p>2.2.3. Sotib olingan "gudvill"</p> <p>2.2.4. Boshqa nomoddiy ishlab chiqarilmagan aktivlar</p>	
---	--

Nomoliyaviy aktivlar – jumlasiga barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ixtiyorida ma'lum davr mobaynida foydalanish yoki saqlashdan aniq yoxud potentsial iqtisodiy samara keltiruvchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ob'ektlari kiradi. Ularning tashkil topish jarayoniga qarab ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan guruhlarga bo'linadi.

Ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlar ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladi va uch asosiy elementni, asosiy fondlar (asosiy kapital), moddiy aylanma mablag'lar zaxirasi va qimmatbaho boyliklarni o'z ichiga oladi.

Asosiy fondlar (asosiy kapital) mahsulot ishlab chiqarish, bozor va nobozor xizmatlari ko'rsatishda ishtirok etuvchi hamda uzoq davr mobaynida foydalanishga mo'ljallangan aktivlarda o'z aksini topadi.

Moddiy asosiy kapitali guruhi ishlab chiqarish va yashash binolari, inshootlar, mashina va jihozlar, shuningdek, o'stiriladigan aktivlardan iborat. Milliy boylikning mazkur omiliga uy xo'jaliklari tomonidan oxirgi iste'mol uchun xarid qilingan mashina va jihozlar hisobga olinmaydi. Shuningdek, asosiy kapital tarkibiga ishlab chiqarilgan nomoddiy aktivlarni ham kiritiladi. Bularga foydali qazilmalarni qidirishga ketgan xarajatlar, inson mehnati asosida vujudga kelgan va informatsiya sifatida taqdim etilgan ma'lumotlar qiymati kiradi. Yuqorida qayd etilgan omillarga EHM lar uchun dasturlar, original ijod janrlari, adabiyot va san'at durdonalarini ko'rsatish mumkin. Asosiy kapital milliy boylikning muhim elementi sifatida mamlakat statistikasida hisobga olinadi, hamda ularning tarkibi MHT ning mazkur iqtisodiy toifasida bir qadar muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlar tarkibiga kiruvchi ikkinchi element, bu **moddiy aylanma mablag'larining zaxirasidir**. Joriy yoki o'tgan davrda tayyorlangan va keyinchalik sotish yoki ishlab chiqarishda foydalanish uchun mo'ljallangan ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor

mahsulot, qayta sotish uchun olingan mollar shular jumlasidandir. Ishlab chiqarilgan material aktivlar umumiy tarkibida **qimmatbaho boyliklar** alohida o'rin tutadi. Bu turdagi boyliklar qiymat zahiralari sifatida sotib olinadi, saqlanadi va amaliyotda ularni ishlab chiqarish jarayoni yoki iste'mol uchun ishlatiladi. Ushbu ko'rinishdagi milliy boylikning elementlarini egalari ularning real narxi oshishi yoki saqlanib qolishini mo'ljallagan holda sotib oladilar. Qimmatbaho boyliklar toifasiga ishlab chiqarish zahirasi hisoblanmaydigan, yuqori bahoga ega bo'lgan qimmatbaho metall va toshlar, tilla buyumlar, antikvar buyumlar, san'at asarlari va kolleksiyalari kiradi.

Ishlab chiqarilmagan nomoliyaviy aktivlar ishlab chiqarish natijasi hisoblanmaydi va ular moddiy hamda nomoddiy guruhlariga bo'linadi.

Ishlab chiqarilmagan moddiy aktivlar er, er osti boyliklari, biologik va suv resurslaridir. Tabiiy boyliklarni baholashda ulardan foydalanish uchun va holatini yaxshilash uchun ketgan harajatlar ham ularning qiymatiga qo'shilishi kerak. Erning tuproq tarkibi holatini yaxshilash uchun yo'naltirilgan xarajatlar ham erning bahosiga kiritiladi.

Iqtisodiy samara beruvchi va ishlatish uchun yaroqli bo'lgan qazilma boyliklarining aniqlangan zaxiralari, shuningdek, ishlab chiqarilmagan moddiy aktivlar toifasiga kiradi.

O'stirilmaydigan biologik resurslar tarkibiga hosildor o'simliklar, chorva kabi xo'jalik sub'ektlari tomonidan hisobga olinmaydigan, biroq iqtisodiy faoliyat uchun foydalanadigan (o'rmonlar, baliq kabi maxsus etishtirilmagan) boyliklar kiritiladi. O'stirilmaydigan biologik resurslar milliy boylikning foydalanish huquqi berilgan sub'ekt qismida aks etadi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Statistika komissiyasining tavsiyasiga binoan er usti suvlari er boyligi tarkibiga kiradi, suv resurslariga esa faqat er osti suvlari kiritilishi mumkin.

Ishlab chiqarilmagan nomoddiy aktivlar ishlab chiqarishdan tashqari jarayonda vujudga keladi va ulardan foydalanish huquqi mos ravishda yuridik yoki hisob harakatlari orqali amalga oshiriladi. Ular jumlasiga foydalanuvchiga faoliyatning ma'lum turi bo'yicha shug'ullanishga ruxsat beruvchi va boshqa sub'ektlar uchun mazkur faoliyatni ta'qiqlovchi hujjatlar kiradi. Aktivlarning yuqorida ko'rsatilgan guruhi patentlar, mualliflik huquqi, ijara shartnomlari va boshqa shartnomalarni o'z ichiga oladi.

Moliyaviy aktivlarning xarakterli tomoni shunda namoyon bo'ladi-ki, ularning ko'p qismi moliyaviy majburiyatlarga teskari ta'sir etadi. Moliyaviy majburiyat bir tashkilot ikkinchi tashkilotga moliyaviy resurslarini taqdim etganda sodir bo'ladi. Bu holatda kreditor mablag'lari uning moliyaviy aktivi hisoblanadi,

chunki qarzdor tashkilot uning mablag'laridan foydalanganligi uchun to'lov to'laydi. Qarzdor tashkilot uchun olingan moliyaviy mablag'lar majburiyatdir.

Monetar oltin – bu mamlakatning pul-kredit siyosatini amalga oshiruvchi boshqaruv tashkilotlarida moliyaviy aktiv sifatida saqlanadigan oltin hisoblanadi. Qolgan barcha korxonalar, tashkilotlar va jismoniy shaxslar qo'llaridagi oltin va oltin buyumlari milliy hisoblar tizimida tovar yoki aylanma mablag'lar zaxirasi sifatida aks etadi.

Naqd pullar moliyaviy aktiv sifatida o'zining tarkibiga muomalada mavjud bo'lgan shu mamlakatning yoki boshqa mamlakatning barcha pul birliklarini oladi. Shu bilan birga mamlakatdagi muomalada bo'lmagan yubiley va kolleksiya tariqasida saqlanayotgan tangalar moliyaviy aktivning naqd pullar tarkibiga kirmaydi.

Depozitlar ham naqd pul singari to'lov vositasi sifatida ishlatilishi mumkin. Shu bois ular M2-pul agregati orqali keng ma'nodagi pul massasi tarkibiga kiradi. Depozitlarni hisob raqamlaridan jamg'armada mavjud mablag' doirasida naqd pul shaklida olib, ishlab chiqarishda ishlatish ham mumkin yoki hisob cheklari orqali foydalanish mumkin.

Qimmatli qog'ozlar (aktsiyalardan tashqari) qoidaga asosan moliya bozorlarida sotiladi va sotib olinadi hamda egalik qiluvchiga ma'lum pul daromadlari olish huquqini beradi. Bunday aktivlar guruhiga zayomlar, veksellar va qarz majburiyatlari (dolgovie ob'ezatelstva) kabilar kiradi.

Aktsiyalar va ishtirok etuvchi boshqa ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar egalik qiluvchining dividend olish huquqini tasdiqlovchi hujjat va yozuvlar sifatida kapitalda aksini topadi. Shuningdek korporativ korxonaning tugatilishi munosabati bilan barcha qarzlarini uzgandan keyingi qoladigan ma'lum qism mablag'lari ham shu jumladandir.

Texnik sug'urtalar rezervlari ham sug'urta polisleri egalarining aktivlari va sug'urta kompaniyalari hamda pensiya fondlarining majburiyatlari hisoblanadi. (hayotni sug'urtalash yoki boshqa turdagi sug'urtalar bo'yicha)

Debitor va kreditorlarning boshqa hisoblari savdo kreditlari, avanslar va zarur moliyaviy resurslar olish manbalari sifatidagi moliyaviy aktivlar hisoblanadi.

To'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalari iqtisodiyotning har bir tarmog'i bo'yicha spravka tariqasida ajratib ko'rsatiladi, chunki bu investitsiyalarga tegishli moliyaviy aktivlar yoki majburiyatlar yuqorida ko'rsatilgan guruhlar tarkibida hisobga olinadi. (aktsiyalar, zayomlar va boshqalar). Biroq chet el investitsiyalari jami summasining alohida aniqlanishi aktiv va passiv balansining milliy hisoblar tizimidagi boshqa hisob raqamlari bilan bog'lanishi uchun, shuningdek, to'lov balansini tuzish uchun kerak bo'ladi.

Milliy boylik statistikasini MHT-93 asosida tashkil etish va hisoblash ishlari MDH doirasida amalga oshirilmoqda va uni takomillashtirish ishlari davom ettirilmokda.

4.3.Qayta tiklanadigan (fizik) kapital statistikasi

Milliy boylikning asosiy komponentlaridan biri asosiy kapital hisoblanadi. **Asosiy kapital** bu – mahsulot ishlab chiqarish, bozor va nobozor xizmatlar ko'rsatish uchun uzoq davr, lekin bir yildan kam bo'lmagan muddatda bir necha marotaba yoki doimo ishlatiladigan ishlab chiqarilgan aktivlardir. Asosiy kapital tarkibiga uzoq muddatda ishlatiladigan muayyan turdagi tovarlar kiritilmaydi: mayda asbob-uskunalar va inventarlar, ba'zi harbiy anjomlar (vayron qilish vositalari va ularni eltib berish vositalari), uy xo'jaligi tomonidan sotib olingan va pirovard iste'moli uchun foydalaniladigan mashinalar va jihozlar (avtomobillar, mototsikllar, velosipedlar, mebel, maishiy texnika) asosiy kapital tarkibiga kiritilmaydi. Ammo, ular ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanilsa – asosiy kapital tarkibiga kiritiladi.

Erlarni obodonlashtirish (holatini) va boshqa ishlab chiqarilmagan moddiy aktivlarni yaxshilash bo'yicha qilingan xarajatlar ham asosiy kapital tarkibiga kiritilmaydi. Balansda asosiy kapital tarkibiga qo'shimcha holda quyidagilar kiritiladi:

a) “Boshqa inshootlar” kichik guruhiga tarixiy obidalar (agar ularni xarid baholari bo'lsa);

b) “Mashinalar va uskunalar” guruhiga fuqarolik maqsadlarida foydalaniladigan harbiy jihozlar (avtomobillar, kompyuterlar va hokazo);

v) “Transport vositalari” kichik guruh kosmik uchuvchi apparatlar;

g) “Hayvonlar” guruhiga quyonlar, baliqlar, uy qushlari va asal arilar;

d) tugallanmagan ob'ektlarning (qurilish, ishlab chiqarish, yosh hayvonlar, mevaga kirmagan ko'p yillik daraxtzorlar va boshqalar) qiymatlari, agar ular mulk egasini o'zgartirishsa.

Asosiy kapitalni baholash. Ma'lumki, asosiy kapital normativ xizmat muddati xalqaro hisoblashlarda, jumladan, Jahon bankida 25 yil qilib olinadi. Bu davr ichida birlamchi hisobga olingan asosiy kapital bahosi o'zgarib turadi. Asosiy kapital tarixiy (to'liq boshlang'ich), joriy (qayta baholangan qiymati – shu paytdagi bahosi), qoldiq qiymati, amortizatsiya qilinadigan qiymat, tugatilish qiymati, balans (aralash) qiymati, o'zgarmas baholardagi qiymati va boshqa usullarda baholanishi mumkin. Har bir metodda baholangan qiymatning hisobchilikda iqtisodiy statistik tahlilda, moliyalashtirish (reinvestitsiyada), soliqqa tortishda va milliy boylik hajmini hisoblashda o'z funksiyasi mavjuddir.

To'liq boshlang'ich qiymat – bu asosiy kapital ob'ektining korxonaga sotib olish xarajatlari, tashib keltirish va montaj xarajatlarini o'z ichiga oluvchi qiymatdir.

Eskirishni hisobga olgan holda boshlang'ich qiymat (boshlang'ich qoldiq qiymat)– bu to'liq boshlang'ich qiymatidan eskirishni hisobga oluvchi amortizatsion ajratmalar chegirilgandan so'ng hosil bo'lgan qiymat.

To'liq qayta tiklash qiymati (joriy qiymat) – zamonaviy sharoitda korxonaga tomonidan xuddi shunday asosiy kapital ob'ektini sotib olish uchun sarflaydigan qiymatdir.

Eskirishni hisobga olgan holda qayta tiklash qiymati (joriy qiymat) – bu to'liq tiklash qiymatidan eskirish qiymatini chegirishdan hosil bo'lgan qiymat.

To'liq balans qiymat – asosiy kapitalning korxonaga balansida aks ettirilgan qiymati. Bunda so'nggi o'tkazilgan qayta baholash paytigacha mavjud asosiy kapital to'liq tiklash qiymat bo'yicha, undan so'ng kiritilgan asosiy kapital to'liq boshlang'ich qiymat bo'yicha hisobga olinadi.

Asosiy kapitalni – milliy boylik tarkibiga kiritishda statistika fani va jahon amaliyoti joriy baho (qayta tiklash qiymati) dagi qoldiq qiymati ko'rsatkichidan foydalanishni tavsiya etadi. Ammo mamlakatlarda baholarni o'zgarishi tezligi va amortizatsiya siyosatini turlichaligi asosiy kapital hajmini va jon boshiga to'g'ri keladigan darajasini xalqaro solishtirishni ilmiy asosda amalga oshirish imkoniyatini bermaydi.

Ma'lumki, asosiy kapitalning joriy (qayta tiklash) qiymati – bu asosiy kapitalni ma'lum bir sanadagi amaldagi bozor narxlaridagi qiymatidir. Qayta baholash ikki usulda amalga oshiriladi:

1) indekslar (YaIM deflyatori, INI, investitsiya deflyatori, o'rtacha indeks, asosiy kapitalning u yoki bu guruhi bo'yicha indeks, deflyator) yordamida;

2) to'g'ridan-to'g'ri (rieltorlar xizmatidan foydalanish ham mumkin) usulda.

O'zbekistonda qayta baholash asosiy kapital (guruhlari bo'yicha) ning eskirishi darajasiga ko'ra “koeffitsientlar” – indekslar yordamida amalga oshirildi.

Asosiy kapitalni qayta baholanishi natijasida ularni texnologik, tarmoq strukturasi ham o'zgarar ekan hamda eskirishi darajasi va yaroqliligi (qoldiq qiymatning to'liq qiymatdagi salmog'i) darajasi ham o'zgaradi. Demak asosiy fondlarni qayta baholanishi asosiy fondlarning to'liq qiymatini o'zgartirishi bilan birga qoldiq qiymatini turli tarzda o'zgartirar, bu hol esa milliy boylik hajmiga ta'sir etmasdan qolmaydi.

Oldin ta'kidlaganimizdek, mamlakatda qo'llaniladigan amortizatsiya siyosati ham asosiy fondlar hajmiga (qoldiq qiymatiga) va uo'zqali fizik kapital hajmiga ta'sir etadi.

Amortizatsiyani (kengroq ma'noda – asosiy kapital iste'moli) hisoblash metodi YaIM va reinvestitsiya hajmiga ta'siri katta ekanligi ma'lum. Shuning uchun fizik kapital bo'yicha qo'llaniladigan metodlar (jahon va O'zbekistonda) ustida to'xtalmoqchimiz. Jahonda statistika fani va amaliyotida amortizatsiya hisoblashning 11 metodi qo'llaniladi. O'zbekistonda qo'llanilishi mumkin bo'lgan metodlar soni 4 ta, bu metodlar haqidagi informatsiyani BHMS №05 “Asosiy vositalar” milliy standartida bayon qilingan. Unda: to'g'ri chiziqli, bajarilgan ishlar hajmiga ko'ra mutanosib ravishda, kamayuvchi qoldiq usulida, qiymatni foydali xizmat qilish yillar soni yig'indisi bo'yicha chegirib borish usulida, qiymatni ishlab chiqariladigan mahsulot hajmiga mutanosib ravishda chegirib borish usulida ko'rsatilgan.

Amortizatsiya normasini hisoblashning an'anaviy usullari

<p>1. Chiziqli usulda:</p> $N_A = \frac{100}{AK\Phi XKM}$	<p>3. Qiymatni foydali xizmat qilish yillar soni yig'indisi bo'yicha chegirib borish usulida:</p> $N_A = \frac{\text{Фойдали.хизмат.килиши.муддатигача.колган.йиллар.сони}}{\text{Фойдали.хизмат.килиши.муддати.йиллар.сони.йигиндиси}}$
<p>2. Kamayuvchi qoldiq usulida:</p> $N_A = \frac{100}{AK\Phi XKM} * K_{uz}$	<p>4. Qiymatni ishlab chiqariladigan mahsulot hajmiga mutanosib ravishda chegirib borish usulida:</p> $N_A = \frac{Q_t}{\sum_{t=1}^n Q_t}$

Bunda AKFXKM – asosiy kapital ob'ekting foydali xizmat qilish muddati.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida asosiy fondlarning eskirish darajasi, qoldiq qiymati va boshqa asosiy fondlar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarning darajasi buxgalteriya, soliqqa tortish va statistikada amortizatsiya hisoblashning qaysi metodi qo'llanilganiga bog'liqdir. Amortizatsiya – asosiy fondlarning eskirishini normativ qiymatini ifodalaydi, ammo haqiqiy qiymatini emas. Chet el statistikasida amortizatsiya ajratmalarini hisoblashning 11 ta metodi mavjud.

Rivojlangan mamlakatlar statistikasida asosiy kapitalning qoldiq qiymatini (NFC-Net Fixed capital) hisoblashda **“uzluksiz inventarizatsiya usuli”** (Perpetual Inventory Method) dan keng foydalaniladi (AQSH, FRG, Kanada, Angliya, Frantsiya va boshqalar). Bu so'zning va usulning avtorini amerikalik iqtisodchi R.Goldsmitdir. U bu metodni Nyu-Yorkda 1951 yilda nashr etgan “Milliy boylikni uzluksiz inventarizatsiyasi” kitobida bayon qilgan.

Bu metodni qo'llashda zarur bo'lgan ma'lumotlar:

1. Yalpi kapital qo'yilmalar to'g'risida ko'p yillik dinamika qatori.

2. Asosiy kapitalning alohida olingan guruhlari bo'yicha normativ xizmat muddati to'g'risidagi ma'lumotlar.

3. Joriy bahodagi yalpi kapital qo'yilmalar summasi. Buning uchun kapital quyilmalar indeksidan foydalaniladi. Bunda qurilish ishlari, jihozlar, transport vositalari, qurilish materiallari indekslari asosida bahoning yig'ma indeksi:

$$I_p = \frac{\sum_{ip} q_0 p_0}{\sum q_0 p_0};$$

bunda i_p - kapital qo'yilmalarining alohida turlari bo'yicha baho indeksi (individual indeks), $q_0 p_0$ – kapital qo'yilma turlarining bazis davridagi qiymati.

Davr oxiridagi asosiy kapitalning qoldiq qiymati=Davr boshidagi qoldiq qiymati+davr ichida qilingan yalpi kapital qo'yilmalarning summasi – davr ichida hisoblangan amortizatsiya ajratmalari. Ko'rinib turibdiki, bu hisoblashlarda asosiy kapitalning qoldiq qiymati deflyatlashtirilgan (joriy baholardagi qiymatni bazis baholarida baholash) qiymat olindi. Indeks –deflyator I_p ni hisoblashda:

a) jihozlar bo'yicha guruhli indeksni hisoblash uchun 500 ga yaqin mashinalar olinadi (ular 38 kichik va 9 guruhga birlashtiriladi).

b) qurilish – montaj ishlari bo'yicha yig'ma indeksni hisoblash birmuncha murakkabdir. Hozirgi kunda AQSH da qurilishning muhim turlari bo'yicha 22 ta mustaqil guruhli yig'ma indekslar hisoblanadi.

Asosiy kapital balansi. Asosiy kapital balansi uning yil davomidagi dinamikasini aks ettiradi. Balanslar asosiy kapitalning to'liq qiymati va qoldiq qiymatlari bo'yicha tuziladi.

Asosiy kapitalning to'liq qiymati bo'yicha balansini tuzishda korxon va tashkilotlarning buxgalteriya va statistik hisobotlari, tanlama kuzatish ma'lumotlari asosiy axborot bazasi bo'lib xizmat qiladi. Bunda asosiy kapital to'liq boshlang'ich qiymat bo'yicha (so'nggi o'tkazilgan qayta baholashdan so'ng kiritilgan) va to'liq tiklash qiymat bo'yicha hisobga olinadi (1-jadval).

1-jadval

Asosiy kapitalning to'liq qiymati bo'yicha balansi sxemasi

Asosiy kapital turlari bo'yicha guruhi	Davr boshida mavjud asosiy kapital	Davr mobaynida kiritilgan asosiy kapital			Davr mobaynida chiqib ketgan asosiy kapital			Davr oxirida mavjud asosiy kapital
		jami	shu jumladan		jami	shu jumladan		
			yangi	boshqalar		tugatilgan	boshqalar	
A	1	2	3	4	5	6	7	8
.								
.								
.								

Asosiy kapitalning eskirishni hisobga olgan holdagi (qoldiq) qiymati bo'yicha balansi (1-jadval). Bu balansda mavjud asosiy kapital qayta baholashdan so'nggi qayta tiklangan qoldiq qiymat bo'yicha, yangi kiritilganlari – to'liq boshlang'ich qiymat bo'yicha, sotilganlari – bozor bahosida, boshqa tashkilotlardan olingan va hadya etilgan hamda eskirishi hisobiga ro'yxatdan chiqarilgan asosiy kapital qoldiq qiymat bo'yicha aks ettiriladi. Asosiy kapitalning yillik eskirish qiymati yil mobaynida hisoblangan amortizatsiya summasiga teng bo'ladi.

2-jadval

Asosiy kapitalning qoldiq qiymati bo'yicha balansi sxemasi

Asosiy kapital turlari bo'yicha guruhi	Davr boshida mavjud asosiy kapital	Davr mobaynida kiritilgan asosiy kapital			Davr mobaynida chiqib ketgan asosiy kapital			Amortizatsiya	Davr oxirida mavjud asosiy kapital
		Jami	shu jumladan		jami	shu jumladan			
			yangi	boshqalar		tugatilgan	boshqalar		
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
.									

Balanslarda aks etirilgan ko'rsatkichlar quyidagi tengliklar bilan ifodalanadi:
Asosiy kapitalning to'liq qiymati bo'yicha balansida:

$$AC_0 + AC_{kirit} - AC_{chiq} = AC_1$$

Asosiy kapitalning qoldiq qiymati bo'yicha balansida:

$$AC'_0 + AC'_{kirit} - AC'_{chiq} - A = AC'_1$$

bu erda: AS_0 va AS_1 – ma'lum davr boshida va oxirida asosiy kapitalning to'liq qiymati; AS'_0 va AS'_1 – ma'lum davr boshida va oxirida asosiy kapitalning qoldiq qiymati; AS_{kirit} va AS'_{kirit} – davr mobaynida kiritilgan asosiy kapitalning to'liq va qoldiq qiymati; AS_{chiq} va AS'_{chiq} – davr mobaynida chiqarilgan asosiy kapitalning to'liq va qoldiq qiymati; A – davr mobaynida hisoblangan amortizatsiya qiymati.

Balans ma'lumotlari asosida asosiy kapital harakati va holati ko'rsatkichlarini hisoblanadi.

Asosiy kapitalning xarakati ko'rsatkichlari ma'lum davr mobaynida asosiy kapital xarakati jarayonlarini umumlashtirib tavsiflash uchun qo'llaniladi.

Kiritilish koeffitsienti – ma’lum davr mobaynida kiritilgan asosiy kapital qiymati davr oxiridagi kapital qiymatining qanday qismini tashkil etishini ifodalaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{kir} = \frac{AC_{kirit}}{AC_1} * 100$$

Yangilanish koeffitsienti – ma’lum davr mobaynida asosiy kapital qiymatining qanday qismini yangi kiritilgan kapital qiymati tashkil etishini tavsiflaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{kir} = \frac{AC_{yangi}}{AC_1} * 100$$

Chiqarilish koeffitsienti – ma’lum davr mobaynida chiqarilgan asosiy kapital qiymati davr oxiridagi kapital qiymatining qanday qismini tashkil etishini ifodalaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{chiq} = \frac{AC_{chiq}}{AC_0} * 100$$

Tugatish koeffitsienti – ma’lum davr mobaynida asosiy kapital qiymatining qanday qismini tugatilgan kapital qiymati tashkil etishini tavsiflaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{chiq} = \frac{AC_{tugat}}{AC_0} * 100$$

Tugatilgan asosiy kapitalning yangi kiritilgani bilan almashinish koeffitsienti – ma’lum davr mobaynida ishlab chiqarishdan chiqarilgan asosiy kapital yangi kiritilgan asosiy kapitalning necha foizini tashkil etishini tavsiflaydi:

$$K_{chiq} = \frac{AC_{tugat}}{AC_{yangi}} * 100$$

Asosiy kapitalning yaroqlilik va eskirish darajasini baholashda emirilish va yaroqlilik koeffitsientlari qo'llaniladi. Bu koeffitsientlar yil boshi va yil oxiriga hisoblanadi.

Emirilish koeffitsienti:

$$K_{yem} = \frac{AC_t - AC'_t}{AC_t} * 100$$

Yaroqlilik koeffitsienti:

$$K_{yaroq} = \frac{AC'_t}{AC_t} * 100 \text{ yoki } K_{yaroq} = 100 - K_{yem}$$

bu erda: AS_t – t momentda (davr boshi yoki oxiri) asosiy kapitalning to'liq qiymati; AS'_t – t momentda (davr boshi yoki oxiri) asosiy kapitalning qoldiq qiymati.

Asosiy kapitalning yil oxiridagi to'liq va qoldiq qiymatlarini jadval ma'lumotlaridan foydalangan xolda hisoblaymiz (12.7, 12.8-jadvallar).

Kapital qaytimi – iqtisodiyotga jalb qilingan har bir so'mlik asosiy kapitalga to'g'ri keladigan mahsulot (ish, xizmat) qiymatini ifodalaydi:

$$CQ = \frac{Q}{AC},$$

bu erda: Q - hisobot davrida ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot qiymati (makro ko'lamda Q -yalpi ichki mahsulot); \overline{AC} - asosiy kapitalning o'rtacha yillik qiymati⁹.

Kapital sig'imi – har bir so'mlik mahsulot ishlab chiqarish uchun necha so'mlik asosiy kapital jalb qilinganini ko'rsatadi:

$$CS = \frac{\overline{AC}}{Q} = \frac{1}{CQ}$$

Asosiy kapital bilan kurollanganlik darajasi – iqtisodiyotda yoki korxonada band bo'lgan bir xodimga to'g'ri keladigan asosiy kapital qiymatini aniqlaydi:

$$AC_{qd} = \frac{\overline{AC}}{A_{band}} \quad AC_{qd} = \frac{\overline{AC}}{\overline{H}}, \quad \text{yoki}$$

bu erda: A_{band} – iqtisodiyotda band bo'lgan aholi soni; \overline{H} – korxonahodimlarining ro'yxatdagi o'rtacha soni.

Statistik tahlilda asosiy kapital qaytimi o'rtacha darajasining o'zgarishi va unga ta'sir etuvchi omillar qiymati baholanadi. Bunday tahlil samaradorlik darajasining quyidagi ikki omil ta'sirida o'zgarishini baholaydi:

1) tahlil qilinayotgan to'plamga kirgan har bir korxonaning fond qaytimi darajasining o'zgarishi;

2) har bir korxonahodimlarining asosiy kapital qiymatining to'plamdagi ulushining o'zgarishi.

Bunday tahlilda indekslar usuli qo'llaniladi va kapital qaytimining o'zgaruvchan va o'zgarmas tarkibli hamda tarkibiy siljishlar indekslaridan foydalaniladi. Bu indekslarning analitik ifodasi quyidagicha:

Kapital qaytimining o'zgaruvchan tarkibli indeksi:

$$I_{cq} = \frac{\sum CQ_1 \overline{AC}_1}{\sum \overline{AC}_1} \div \frac{\sum CQ_0 \overline{AC}_0}{\sum \overline{AC}_0} = \frac{\sum CQ_1 d_{AC1}}{\sum CQ_0 d_{AC0}}$$

Kapital qaytimining o'zgarmas tarkibli indeksi:

$$I_{cq} = \frac{\sum CQ_1 \overline{AC}_1}{\sum \overline{AC}_1} \div \frac{\sum CQ_0 \overline{AC}_1}{\sum \overline{AC}_1} = \frac{\sum CQ_1 d_{CA1}}{\sum CQ_0 d_{CA1}}$$

⁹Asosiy kapital qiymati zahira ko'rsatkichi bo'lganligi sababli, uning o'rtacha darajasi xronologik o'rtacha yoki tortilgan arifmetik o'rtacha formulalari asosida aniqlanadi.

Kapital qaytimining tarkibiy siljishlar indeksi:

$$I_{cq} = \frac{\sum CQ_0 \overline{AC}_1}{\sum \overline{AC}_1} \div \frac{\sum CQ_0 \overline{AC}_0}{\sum \overline{AC}_0} = \frac{\sum CQ_0 d_{CA1}}{\sum CQ_0 d_{CA0}}$$

Asosiy kapital qaytimi o'rtacha darajasining o'zgarishi va unga t'sir etuvchi omillar hamda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining o'zgarishiga ta'sir etgan omillar tahlilini quyidagi shartli misolda ko'rib chiqamiz.

4.4 Milliy boylikning kengaytirilgan kontseptsiyasi: tabiiy va inson kapitali statistikasi muammolari

Hayot farovonligi va sifatini oshirish hamda barqaror taraqqiyotni ta'minlashga bo'lgan intilish butun dunyoda ishlab chiqarish omillari qatorida inson omilini – uning bilimi va malakasi bilan uyg'unlikda birinchi o'ringa qo'ydi. A.Smit tomonidan e'tirof etilgan uch omil – kapital, er, mehnatning qo'shilishida inson ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sishning muhim omili hisoblanadi.

Milliy boylikning an'anaviy unsurlaridan farqli o'laroq, yangi kengaytirilgan kontseptsiyasi tabiiy va inson resurslarini o'z ichiga qamrab oladi. Biroq ko'pgina davlatlarda milliy boylik tarkibiga xanuzgacha asosiy va aylanma kapital hamda aholining shaxsiy mulki kiritib kelinmoqda.

Inson kapitali – bu umr davomida inson tomonidan to'planadigan jihatlar yig'indisi (sog'liq, bilim, malaka, kasbiy sifatlar va boshqalar) bo'lib, ulardan foydalanish ishlab chiqarish jarayonini yo'lga qo'yish imkonini beradi. Milliy hisoblar tizimida iqtisodiy aktivlarga quyidagi talablar qo'yiladi: egalik qilish huquqi imkoniyatining o'rnatilishi hamda iqtisodiy foyda (manfaat) keltira olishi. Inson kapitali bu talablarga to'liq javob bera olmaydi, chunki inson kapitalining egasi va tasarruf etuvchisi insonning o'zi hisoblansada, inson kapitalini shakllantirish manbalari turlicha bo'ladi. Inson shakllanishi oiladan boshlanib, ma'lum davrga kelganda bu jarayonga davlat qo'shiladi (bilim olish, sog'liqni saqlash jarayonlarida), bu jarayonda ish beruvchilar ham ishtirok etishi mumkin, masalan xodimlar malakasini oshirishda. Bundan tashqari inson kapitali shakllanishiga qilingan xarajatlar va undan olinadigan iqtisodiy manfaat o'rtasida aniq bo'lmagan vaqt lagi mavjuddir. Inson kapitali qiymatini miqdoriy baholash muammolari quyidagilarda namoyon bo'ladi: inson kapitaliga taalluqli bo'lgan identifikatsion belgilar va elementlar tasnifini ishlab chiqishning murakkabligi; statistika mavjud bo'lgan usullar ta'lim olish va sog'liqni saqlashning rivojini bilvosita tavsiflaydi va inson kapitali shakllanishidagi sifat xususiyatlarni baholash imkonini bermaydi.

Tabiiy kapitalga tiklanadigan va tiklanmaydigan tabiat in'omlari kiradi: er, suv, foydli qazilmalar, yovvoyi o'simlik va hayvonot dunyosi, havo, energiyaning

tabiiy turlari. Egalik qilish huquqi joriy qilinadigan, shu bilan birga iqtisodiy manfaat manbai bo'la oladigan tabiiy resurslar milliy boylik tasnifida ishlab chiqarilmagan moddiy aktivlar tarkibiga kiritiladi.

MHTda *er* – bu ishlab chiqarilmagan moddiy aktiv bo'lib, er ustidagi turpoq, unda joylashgan suv xavzalari hamda qurilish inshootlari joylashgan erlar er tarkibiga kiritiladi.

Qazilma boyliklar – bu mavjud texnik taraqqiyot darajasidan kelib chiqib foydalanish iqtisodiy ma'noga ega bo'lgan er usti va qa'rida joylashgan foydali qazilmalarning aniqlangan zaxirasi.

O'simlik va hayvonot dunyosining etishtirilmaydigan biologik resurslari – bu inson ishtirokisiz o'simlik va hayvonot mahsulini bera oladigan va keyinchalik ularga egalik huquqi o'rnatiladigan yovvoyi flora va fauna, yovvoyi o'simliklar va hayvonlar. *Suv resurslari* – milliy iqtisodiyotda foydalanilishga yaroqli bo'lgan er usti va ostida joylashgan suvlar.

Tabiiy kapital hajmini miqdoriy baholashda huddi inson kapitali kabi muammolar mavjud bo'ladi. Bu kapitalni baholashda sarf-xarajat usulini qo'llash mumkin emas, chunki bu kapitalning shakllanishida inson hech nima sarflamaydi. Baholanayotgan tabiiy kapital unsurlariga o'xshash unurning bozorda mavjud emasligi bozor baholari usulidan foydalanish imkonini bermaydi.

Bugungi kunda eng keng tarqalgan usul *renta usuli* bo'lib, tabiiy resursdan olinadigan daromad darajasi (differentsial rentani hisoblash orqali) bo'yicha baholashga asoslanadi. Jahon banki tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda milliy boylik unsurlarining xizmat qilish muddati 25 yil qabul qilingan. Bunda tabiiy resurslarning amortizatsiyasi yiliga 4% dan chiziqli usulda chegirib boriladi. Xizmat muddatining 25 yil qilib qabul qilinishi tabiiy va inson kapitali shu muddat atrofida xizmat qiladi.

Hozirgi paytda rivojlangan mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar statistikasida tabiiy kapital va uning elementlarini baholashda asosan renta usulidan foydalanilmoqda. Masalan, foydali qazilmalarni baholashda Jahon Banki ekspertlari barcha kapitallar uchun xizmat qilish yilini 25 yil, foydali qazilmalar – tiklanmaydigan resurs bo'lgani uchun joriy yilning rentasi yoki qazib chiqarish natijalari olinadigan yillik amortizatsiya normasini 4,0 % ga tenglashtirib olganlar. Foydali qazilmalar – tiklanmaydigan resurs bo'lgani uchun yilning rentasi yoki qazib chiqarish natijasida olinadigan iqtisodiy foydasi (foydalanilgan asosiy kapitalning yillik amortizatsiyasi va foydasi summasi chegirib tashlanganidan so'ng) to'g'risidagi ma'lumotlari asosida baholangan.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida milliy boylik tushunchasi va uni o'rganishning ijtimoiy -iqtisodiy ahamiyati hamda statistikaning vazifalari nimalardan iborat?

2. MHT bo'yicha aktiv va passivlar balansi ko'rsatkichlari deganda nimani tushunasiz?

3. Asosiy kapital tushunchasi, ularni tarkibi va baholashni tushuntirib bering?

4. Asosiy kapitalning eskirishi va amortizatsiya ajratmalarini hisoblash qanday amalga oshiriladi?

5. Asosiy fondlarning holati, harakati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlarini tushuntirib bering?

5-MAVZU	
MOLIYA BOZORI STATISTIKASI	
REJA:	
5.1	Oliy moliyaviy hisoblashlarni va taqribiy hisoblashlar <ul style="list-style-type: none">• Oddiy foizlar;• murakkab foizlar;• diskontlash;
5.2	Moliyaviy renta (annuitet)
5.3	Pul muomalasi statistikasi <ul style="list-style-type: none">• Pul muomalasi asosiy vazifasi• Pul muomalasi statistikasi ko'rsatkichlar tizimi.

Tayanch so'z va iboralar: moliya bozori, pul kredit tizimi, oddiy foizlar, murakkab foizlar, pul agreeglari.

5.1. Oliy moliyaviy hisoblashlarni va taqribiy hisoblashlar

Moliyaviy hisoblash metodlari yana moliyaviy operatsiya va bitimlarni u yoki bu omilga bog'liqligini aniqlashda, moliyaviy holatlarni kelajak modellarini tuzishda, o'sgan qiymat hajmini hisoblashda, moliyaviy ko'rsatkichlarni diskontlashda, turli moliyaviy to'lovlarni hisoblashda, moliyaviy majburiyatlarni qoplash rejasini tuzishda va h.k. qo'llaniladi.

Lekin ularni maxsus qo'llanilish ob'ekti bo'lib aktuar, birja, kimo'zar va iqtisodiy-taqribiy hisoblardir.

Moliyaviy hisoblash metodlari umumiy va maxsus metodlarga bo'linadi. Ularni mohiyati, mazmuni, o'ziga xos xususiyatlari, tayinlanishi va bajaradigan vazifalari kelgusi paragraflarda yoritiladi.

Moliyaviy hisoblashni umumiy metodlari foiz stavkalarini aniqlashda, diskontlashda, to'lovlarni moliyaviy ekvivalentligini hisoblashda, moliyaviy rentalarni tahlil qilishda, uzoq muddatli kreditlarni qoplash planini tuzishda va boshqalarda juda keng qo'llaniladi.

Pulni boshlang'ich summasini foizlar qo'shilishi bilan ortishi (ko'payishi) yoki boshlang'ich pul summasini o'sishi jarayoni, moliya statistikasida, **oshgan qiymat** deyiladi. Pulni oshgan qiymati, odatda, sodda va murakkab foizlarda hisoblanadi. Bularni o'zi oddiy va hisob stavkasiga (tijorat Yoki bank ucheti ham deyiladi) bo'linadi. Har qanday stavka ham 1 yilga belgilanadi.

Sodda foizlar. Sodda foizlarda (dekursiv metod bo'yicha) oshgan qiymat summasi quyidagi formula bilan hisoblaniladi:

$$S = R + Pin \text{ Yoki } S = R (1 + in) \quad (1)$$

Bu erda: S - pulni oshgan (oxirgi) qiymati summasi; R - boshlang'ich summa; n - foiz yozish davrlari soni; i - foiz stavkasi; $1 + in$ - boshlang'ich summani ko'paytiruvchi miqdor deyiladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, qarz muddati har xil bo'lishi mumkin. Agar qarz muddati 1 yildan kam bo'lsa, yuqorida keltirilgan formulaga qisman o'zgarish kiritamiz va S-ni quyidagiga hisoblaymiz:

$$S = P(1 + \frac{d}{k}i), \quad (2)$$

bu erda: d - qarz kunlar soni; k - yildagi kunlar soni.

Amaliyotda foiz yozish davrlari har xil bo'lishi mumkin. Agarda, n_1, n_2, \dots, n_n foiz yozish davrlarida i_1, i_2, \dots, i_n stavkalari qo'llanilsa, oxirgi summa quyidagi formula bilan hisoblaniladi:

$$S = P(1 + \sum_{t=1}^N i_t n_t) \quad (3)$$

Moliyaviy hisoblarda foizlar stavkasi yuqorida ta'kidlaganimizdek oddiy va hisob (uchet) stavkalariga bo'linadi. Hozirgacha bajargan hamma hisob-kitoblar oddiy stavkalarda bajarildi. Bu usul **dekursiv metod** deyiladi, uning mazmuni va mohiyati shundaki, foizlar davr oxirida boshlang'ich summaga qo'shiladi yoki beriladi. Hisob stavkasida esa foizlar kredit beriladigan paytda hisoblanib va olib qolinadi. Bu usul **antisipativ metod** deyiladi.

Oshgan qiymat (S) summasi hisob stavkasi bo'yicha quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$S = P\left(\frac{1}{1-dn}\right) \text{ yoki } S = P\left(1 + \sum \frac{1}{1-dn}\right) \quad (4)$$

Moliyaviy hisoblarda hamma narsa tayyor holda berilmaydi. Shuning uchun ham yuqorida keltirilgan (1, 2, 3, 4) formulalar asosida noma'lum xadlarni aniqlash mumkin. Masalan, davr uzunligini:

$$n = \frac{s-p}{p \times i}; \quad n = \frac{s-p}{s \times d}; \quad n = \frac{s-p}{p \times i} \text{ va h.k.}$$

Murakkab foizlar. Murakkab foizlar ham sodda foizlarga o'xshab oddiy va hisob stavkalarida aniqlanadi.

1. Oddiy stavkalarda quyidagi formula bilan:

$$S = P(1+i)^n \quad (5)$$

2. Hisob stavkalarida esa:

$$S = P \frac{1}{(1-d)^n} \quad (6)$$

Agarda, foizlar 1 yildan kam muddatda kapitallashtirilsa, bu paytda foizlarni yillik stavkasi (i) **nominal stavka** deb ataladi. Nominal stavkalar, davr ichidagi foiz ustamalarini yozish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ular murakkab foizlar bilan quyidagiga aniqlanadi:

$$S = P\left(1 + \frac{j}{m}\right)^{mn} \quad (7)$$

bu erda: j - nominal foiz stavkalari; N - butun qarz vaqtida ustama yoziladigan davrlar soni ($m \cdot n = N$); n - butun qarz vaqti; m - ustama yoziladigan davrlar soni.

Nominal stavka (j) bo'yicha m marta foiz yoziladigan daromadni ta'minlaydigan j yillik stavka, i **samarali stavka** deyiladi.

$$i = \left(1 + \frac{j}{m}\right)^{mn} - 1 \quad (8)$$

Bu hisob-kitoblarni hisob stavkalari bo'yicha ham amalga oshiriladi. Quyidagi formulalar bilan:

$$\frac{p}{(1-d)^n} = \frac{p}{\left(1 - \frac{j}{m}\right)^{mn}}, \text{ bu erdan } d = 1 - \left(1 - \frac{j}{m}\right)^m \quad (9)$$

Baho o'zgarishini hisobga olish uchun baho indeksini (Ir), pulni xarid qobiliyatini o'zgarishni hisobga olish uchun inflyatsiya indeksini (Ir) hisoblash kerak. Ular ma'lum bo'lgandan keyin, ularni o'zgarishini hisobga olgan holda oshgan qiymatni hisoblash mumkin:

$$Sck = P[1 + (1+i):I_p]^n \quad (10)$$

So'mni xarid qilish qobiliyatini hisobga olgan holda S teng bo'ladi:

$$S = R [1 + (1 + i) I_\tau]^n,$$

bu erda:

I_τ - inflyatsiya indeksi ($I_\tau = 1/I_p$).

Shu munosabat bilan, foiz stavkalarini faqat bahoni o'zgarishi emas, valyuta kurslarini o'zgarishini hisobga olgan holda moslashtirish (korrektirovkalash) kerak. Bu ish quyidagi formula bilan amalga oshiriladi:

$$J_{P_{ck}} = I_p \times d_{op} + I_{kg} \times d_{og} \quad (11)$$

bu erda: d_{op} - aylanmani so'mdagi xissasi, d_{ov} - aylanmani valyutadagi xissasi.

Moliyaviy amaliyotda (banklarda) inflyatsiya natijasida yo'qotilgan summasi qoplashda, foizlar stavkasini indeksatsiya qilishni soddalashtirilgan usulidan foydalaniladi:

$$i_\tau = i \Delta \tau, \quad (12)$$

bu erda $\Delta \tau$ - I_τ indeksini moduli, aniqrog'i ($I_\tau - 1$) yoki ($I_{\tau sk} - 1$) -

Shu mahalda I_τ moduli o'rniga, bahoni oddiy o'zgarishi indeksi ishlatiladi, ya'ni $I_p - 1$

Diskont - bu boshlang'ich summani hisoblash, aniqlash uchun oshgan qiymatdan ayriladigan chegirma summasidir. **Diskontlash** (ustama yozish) - bu ustamalar yozish, aniqrog'i foizlarni hisoblash.

Oddiy foizlarda boshlang'ich summani quyidagi formula bilan aniqlaymiz:

$$Pm = \frac{S}{1 + in} \quad (13)$$

bu erdan diskont summasi

$$D = S - R \quad (14)$$

Murakkab foizlar bo'yicha diskontlash quyidagi formula orqali bajariladi:

$$Pm = \frac{S}{(1+i)^n} = SV^n \quad (15)$$

bu erda

$$V^n = \frac{1}{(1+i)^n} = (1-i)^{-n} \quad (16)$$

Agarda foizlar bir yilda m marta ustamalansa, quyidagi formulaga ega bo'lamiz:

$$Pm = \frac{S}{(1 + j/m)^{mn}} \quad (17)$$

Diskontni ko'paytiruvchisi teng:

$$V^{mn} = \left(1 + \frac{j}{m}\right)^{-mn}$$

Hisob usuli bo'yicha boshlang'ich summa va diskont qo'yidagicha aniqlaniladi:

$$P = S(1 - nd), \quad (18)$$

bu erda n - ssuda muddati; d - hisob stavkasi.

$$P = S(1 - d)^n \quad (19)$$

$$D = P - S = S[1 - (1 - d)^n] \quad (20)$$

Ekvivalentlik tenglamasini qo'yidagicha yozish mumkin:

$$\sum_1^m P_k = \sum_1^n P_q$$

bu erda, R_k - K to'lovni qandaydir bir paytga bo'lgan hozirgi (keltirilgan) miqdori; P_q - Q to'lovni o'sha paytga bo'lgan hozirgi miqdori.

Faqatgina moliyaviy to'lovlarni ekvivalentligini emas, balki foiz stavkalarini ekvivalentligini ham aniqlash mumkin. Masalan, 1 va 4 formulalarni olaylik:

$$S = P(1 + in); \quad S = \frac{P}{1 - nd} \quad 1 + in = \frac{1}{1 - nd}$$
$$i = \frac{d}{1 - nd} \text{ ‹€}, \quad d = \frac{i}{1 + in}$$

5.2. Moliyaviy renta (annuitet)

Moliyaviy hisob-kitoblarda eng asosiy tushunchalardan biri bu moliyaviy renta tushunchasidir. Hamma to'lov a'zolari ijobiy miqdorlardan tashkil topgan, ikki to'lov orasidagi vaqt intervali teng bo'lgan to'lovlar qatori (potogi) **moliyaviy renta** yoki annuitet deyiladi.

Renta tarkibiga kiruvchi har bir to'langan to'lov (pul) renta a'zosi, to'lovlar orasidagi vaqt - renta davri, to'lovlarni umumiy vaqti - **renta muddati** deb ataladi.

Rentalar bir qancha belgilar bo'yicha bir-biridan farq qiladi: renta a'zolari soni bo'yicha chegaralangan va chegaralanmagan rentalarga, a'zolarini miqdori - doimiy va o'zgaruvchan; muddati - yillik, yarim yillik, kvartallik, oylik va h.k. rentalarga bo'linadi.

Moliyaviy rentalarning umumlashiruvchi ko'rsatkichlari bo'lib rentani oshgan summasi va hozirgi (keltirilgan) miqdori hisoblanadi.

Rentani oshgan summasi deganda biz renta a'zolarini (foizlar qo'shilgan holda) renta muddati oxiriga bo'lgan yig'indisini tushunamiz. Bu ko'rsatkich yillik doimiy rentalar uchun qo'yidagi formula bilan aniqlanadi:

$$Q = R \frac{(1+i)^n - 1}{(1+i) - 1} = R \frac{(1+i)^n - 1}{i} \quad (22)$$

bu erda: R-badal (vznos) miqdori.

Agarda rentalar bir necha marta (R-marta) to'lansa, ular foiz ustamaları m marta yozilsa, rentani oshgan summasi qo'yidagi formula bilan hisoblanadi:

$$Q = R \left[\frac{(1 + j / m)^{mn} - 1}{p(1 + j / m) \mathcal{D}(i + j)m^{m/p} - 1} \right] \quad (23)$$

Rentalarni hozirgi (keltirilgan) miqdori deb renta a'zolarining davr boshiga diskontlangan summalarini yiG'indisiga aytiladi va bu ko'rsatkich qo'yidagi formula bilan hisoblanadi:

$$A = R \frac{1 - (1+i)^{-n}}{i} \quad (24)$$

Ayrim paytlarda rentalarni to'lash to'g'risidagi moliyaviy bitmlarni shartini o'zgartirishga to'g'ri keladi. Bitmlar sharti o'zgargan holat rentalar konversiyasi deb ataladi. Masalan, rentani to'lash davrini uzunligini o'zgartirish kerak, ya'ni n, muddatli yillik rentani, m₂ muddatliga almashtirish zarur. Bu paytda R₂ aniqlash kerak:

$$R_1 x a_{n;i} = R_2 x a_{n;i} \quad (25)$$

bu erda

$$a_{n;i} = \frac{1 - (1+i)^{-n}}{i}$$

Muddatli to'lovlar (sodda foizlarda) qo'yidagi formula bilan hisoblanadi:

$$V_m = Dxi + R \quad (26)$$

bu erda: D - qarz miqdori; R -yillik to'lovlar (badallar); i - stavka.

Murakkab foizlarda muddatli to'lovlar qo'yidagi formula bilan hisoblanadi:

$$V'_m = I_t + R \quad (27)$$

bu erda I_t - foizli to'lov.

Foizli to'lov summasi quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$I_t = D(1 + q)^{t-1} \cdot q, \quad (28)$$

bu erda: t = 1, 2, 3. . . n; q - asosiy qarzga yoziladigan foiz stavkasi.

Umumiy ta'rifga binoan pul maxsus tovar bo'lib, u hamma tovarlar uchun umumiy ekvivalent rolini bajaradi. Hamma tovarlar singari pul ham qiymatga va iste'mol qiymatiga egadir. Pul muomala vositasi, jamg'arma vositasi va qiymat o'lchovi funksiyalarini bajaradi. Bu uch funksiyani hamma olimlar va amaliyotchilar tan olishadi. Lekin iqtisodiy adabiyotdan bizga malumki, pul yana ikki (to'lov va jahon puli) funksiyasini bajaradi deb ko'pchilik ta'kidlashadi. Bu muammoni tahlil qilish bizning vazifamiz emas.

5.3. Pul muomalasi statistikasi

Pul muomalasi statistikasi pul munosabatlarini faqatgina o'rganish, o'zgartirish quroli, hamda ularni miqdoriy o'lchash va kompleks tahlil qilish metodlari yig'indisi bo'lib qolmasdan, balki u pul muomalasi jarayonini tashkil qilishni rivojlantirish va bu jarayonni boshqarishni samaradorligini va umumiy sotsial-iqtisodiy rivojlanish samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan umumiy vazifalarni echishda bevosita qatnashadi. Shu nuqtai nazardan pul muomalasi statistikasining umumiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ✚ pul muomalasi ko'rsatkichlarni guruhga, tiplarga va maxsus sinflarga ajaratish, pul munosabatlarini bir butunlikda tasvirlash, tahlil qilish va bashoratlash uchun ularni zarur va etarli miqdorini aniqlash;

- ✚ pul muomalasi jarayonidagi o'zgarishlarni to'liq va doimiy ravishda kuzatib borish maqsadida statistik kuzatishni tashkil qilish va uning metodlarini takomillashtirib borish;

- ✚ pul muomalasi bo'yicha hisoblanadigan ko'rsatkichlarni aniqlik darajasini, ma'lumotlarini to'plashga, qayta ishlashga va tahlil qilishga sarflanadigan kuch va mablag'larni kamaytirishni ta'minlaydigan, bu jarayon qonuniyatlarini o'rganadigan statistik metodlarini ishlab chiqish, asoslash va samarali qo'llash;

- ✚ pul muomalasini darajasini, dinamikasini, va tarkibini xarakterlovchi ko'rsatkichlarini hisoblash, tahlil qilish va bashoratlash;

- ✚ pul muomalasidagi umumiy qonuniyatlarni va o'ziga xos evolyutsion xususiyatlarini aniqlash, pul muomalasi ko'rsatkichlarini o'zgarishini mamlakatni umumiy iqtisodiy rivojlanishi ko'rsatkichlarini o'zgarish sur'atlari va proporsiyalariga ta'sirini o'rganish (odatda bu ishni teskarisi ham bajariladi, ya'ni umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zgarishini pul muomalasi ko'rsatkichlariga ta'siri o'rganiladi).

Yuqorida keltirilgan umumiy vazifalar bilan bir qatorda pul muomalasi statistikasi bir qancha xususiy vazifalarni ham echadi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- alohida olingan ko'rsatkichlarni va pul muomalasini agregatlari bo'yicha mavjud o'zgarish tendentsiyalarini aniqlash va o'rganish. Masalan, pul, kassa va valyuta oboroti ko'rsatkichlari bo'yicha;

- baho, valyutalar kursi, stavkalar uchyoti, qimmatli qog'ozlar kotirovkasi va boshqa ko'rsatkichlarni statistik monitoringi;

- pul massasiga bo'lgan talab, emissiya, pul birliklari tuzilishi, pulni yaroqsizlik darajasi va ularni oborotdan qaytarib olish, alohida olingan pul birliklarini aylanish yoki xalq qo'lida turib qolishi, pul migratsiyasi va boshqalarni statistik o'rganish va tahlil qilish;

- pul muomalasi bozorni samaradorligini statistik metodlar yordamida tahlil qilish va bashoratlash.

O'zbekistonda pul muomalasini tashkil qilish va boshqarish Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan.

Xalqaro miqyosda pul muomalasini tashkil qilish va ma'lumotlarni chop qilish bilan BMT statistik komissiyasi, iqtisodiy xamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) va Xalqaro valyuta fondi (HVF) shug'ullanadi.

Pul massasi deganda bir mamlakat ichida jismoniy va yuridik shaxslarning naqd pul va naqd pulsiz qilinadigan hisob-kitob mablag'lari yig'indisi tushuniladi. Umumiy pul massasi (M) alohida agregatlardan tashkil topadi. Pul agregati deganda, to'lov vositalarini likvidlilik darajasi bo'yicha maxsus klassifikatsiyasi yoki jamg'arila borilayotgan va xarid qobiliyatini saqlovchi barcha pul vositalari tushuniladi. Umumiy ko'rinishda pul massasi quydagi parametrdan tashkil topadi:

M_0 -bu agregat oborotdagi barcha (aholini qo'lidagi, korxonalar va tashkilotlarni kassadagi) naqd pulni o'z ichiga oladi.

M_1 -agregatga barcha naqd (M_0) pul va foiz to'plamaydigan depozitlari qoldig'i summasi kiradi.

M_2 -bu agregat o'z ichiga M_1 agregatini va muddatli depozitlarini oladi. Muddatli depozitlar aholini muddatli (3 yilgacha) schetlaridagi qo'yilmalarni va aholi hamda korxonalarini tijorat banklarida ochilgan schetlaridagi qoldiq mablag'laridan tashkil topadi.

M_3 – bu agregatni aniqlash uchun M_2 agregati massasi ustiga maqsadli zaYomlar, suG'urta polislarini sertifikatlar, banklar zaxirasi, uch yildan ko'p muddatga qo'yilgan aholi pullari, byudjet, kasabasoyuz, ijtimoiy va boshqa tashkilotlarni schetdagi mablag'lari qo'shiladi.

M_4 – bu agregat M_3 agregatiga aktsiya, obligatsiya va veksellar qiymatini qo'shish bilan aniqlanadi.

M_5 – oxirgi agregat o'z ichiga M_4 agregatdagi mablag'lar va aholi, korxonalar va tashkilotlarga qarashli bo'lgan chet el valyutasini oladi.

Bank tizimida, aniqrog'i bankirlar tilida M_1 va M_2 agregatlar tezroq aylanuvchi pul mablag'lari deb yuritiladi, M_1 – esa «qisqa pullar» nomini olgan, boshqa passivlar esa (pul tizimini likvidli depozitlar) «kvazi pullar» deb ataladi. Ular o'z ichiga muddatli va jamg'arma depozitlarni va rezidentlarni chet el valyutasidagi depozitlarini oladi. Bankirlar «qisqa pullar» va «kvazi pullar» yig'indisini «keng pullar» deb atashadi.

Pul agregatlari orasida pul massasini umumiy hajmini xarakterlovchi ko'rsatkich bo'lib M_5 agregat hisoblanadi. Bu agregat mamlakatdagi tovar va xizmatlarga bo'lgan to'lov qobiliyatini o'zida ifoda etadi.

Pul muomalasi statistikasida «Pul asosi yoki bazasi» ko'rsatkichi keng qo'llaniladi. Bu ko'rsatkichni (H) hisoblash uchun naqd pul, banklar kassasidagi qoldiq pul mablag'lari, tijorat banklarining markaziy bankdagi majburiy zaxiralari va ularni markaziy bankning korschetidagi mablag'lari summolari qo'shib chiqiladi. Bu hisoblangan ko'rsatkich, pul multiplikatori koeffitsientini hisoblash uchun asos bo'ladi. Pul multiplikatori bank zaxiralarini muomalada ortishi (ko'payishi) natijasida pul massasini ortishini xarakterlaydi va quyidagi formula bilan hisoblaniladi (bu ko'rsatkichni hisoblashning boshqacha usullari ham mavjud. Ularga keyinroq to'xtalamiz):

$$P_m = \frac{M_2}{H} = \frac{C + D}{C + R},$$

bu erda: P_m -pul multiplikatori; S-naqd pul; D-depozitlar; R-tijorat banklarini majburiy zaxiralari.

Pul muomalasini to'g'ri tashkil qilish va uni samarali boshqarish uchun aholi qo'lida talabdan ortiqcha pul bo'lmasligini (u nimalarga olib keladi, hammaga ma'lum) ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori (hajmi) hisoblaniladi. Bu muammoni bir qancha metodlar yordamida echish mumkin. Zarur bo'lgan pul hajmini (P) tovar oboroti hajmini pul birligini aylanish tezligiga nisbati bilan aniqlash mumkin, ya'ni quyidagi formula bilan:

$$P = \frac{q \times p}{v}, \quad v = \frac{pq}{m}$$

bu erda: q-sotiladigan tovarlar massasi; p-tovarlarni o'rtacha bahosi; v-pul birligini aylanish tezligi (martada).

Pulni qadrligi ekanligi yoki qadrsizlanayotgani quyidagi tenglamalar orqali aniqlash mumkin: $P \times v = q \times p$ bo'lsa yaxshi, agarda $P \times v > q \times p$ bo'lsa pul qadrsizlanayotgani boshlaydi (teskarisi ham bo'lish mumkin).

Zarur bo'lgan pul hajmini (P) quyidagi formula bilan ham aniqlash mumkin:

$$P = \frac{(p_1 q_1 - p q) + (p_0 q_0 - O'Q)}{v},$$

bu erda: p_1q_1 - joriy davr tovar oboroti, ya'ni joriy davrda ishlab chiqarilgan va sotilgan tovarlar qiymati; p_0q_0 - o'tgan davrda ishlab chiqarilgan va joriy davrda sotiladigan tovarlar qiymati; pq - joriy davrda ishlab chiqarilgan va puli kelgusida to'lanadigan tovarlar qiymati; VP - o'zaro qoplanuvchi to'lovlar.

Muayyan davrda muomalaga zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagicha ham aniqlash mumkin:

$$n = \frac{(\sum pq)^H - (\sum pq)^K + P^n - ZT - YuT}{V} + Q$$

bu erda: $(\sum pq)^H$ - naqd pulga sotilgan tovar oboroti summasi; $(\sum pq)^K$ - kreditga berilgan tovarlar oboroti; P^n - naqd pul bilan to'lanadigan, muddati kelgan majburiy pul to'lovlari summasi; ZT - zayomlar uchun to'lovlar summasi; YuT - turli yutuqlar uchun to'lovlar summasi; Q - xo'jaliklar, tashkilotlar va aholi qo'lidagi naqd pul zaxiralari summasi; V - belgilangan davrda pul birligining aylanish tezligi.

Zarur bo'lgan pul massasi sonini bashoratlash metodlari yordamida ham amalga oshirish mumkin. Prognozlar pulga bo'lgan talabga va taklif qilinadigan pul bo'yicha tuziladi. Buni o'zi esa pul muomalasini rivojlanishini barqarorligidan dalolat beradi. Taklif qilinadigan pul bo'yicha prognozlash asosida pul bazasi ko'rsatkichi yotadi. Bu ko'rsatkich aniq bo'lsa muomaladagi pul massasini quyidagi formula bilan aniqlash mumkin.

$$M_1 = P_M \times N, \quad \text{bu erdan}$$

$$P_M = \frac{1 + C}{n_v + n_g \times B + n_u + C},$$

bu erda: s - muomaladagi pul normasi (muomaladagi pulni depozitlarga nisbati); n_v - talab qilinganda beriladigan qo'yilmalar normasi; n_g - talab qilinganda qaytariladigan depozitlar; n_u - ortiqcha zaxiralar; V - muddatli qo'yilmalarini talab qilinganda beriladigan depozitlarga nisbati.

M_2 parametri uchun pul multiplikatorini hisoblashda muddatli qo'yilmalar va talab qilinganda beriladigan qo'yilmalar nisbati olinishi kerak.

$$M_2 = P_M + N, \quad \text{bu erdan}$$

$$P_M = \frac{1 + e}{n_{\%} + n_g \times B + n_u + c}$$

Yuqorida keltirilganlardan shunday xulosa kelib chiqadi - taklif qilinadigan pul hajmiga quyidagi omillar ta'sir qiladi: pul bazasini o'zgarishi; naqd pul va talab qilinganda beriladigan qo'yilmalari o'rtasidagi nisbati; muddatli qo'yilmalar va talab qilinganda beriladigan qo'yilmalar o'rtasidagi nisbati; pul zaxirasi normativlarini o'zgarishi (n_v , n_g , n_u).

Bizga ma'lumki natijaviy belgiga bir qancha omillar ta'sir ko'rsatganda, birinchi belgini kelgusida kutiladigan darajasini aniqlashda ko'p omilli dinamik

modellar tuziladi. Bu ishni ko'p omilli regressiya tenglamasini echish bilan bajarish mumkin:

$$U_t = a_0 + v_1 x_{1t} + \dots + v_n x_{nt}$$

Bu erda o'zgaruvchilar empirik ma'lumotlarda yoki logarifmlarda ifodalanishi mumkin.

So'mni kupyurlilik tuzilishi deganda bir birliklarni umumiy pul massasidagi hissasiga aytiladi. So'mni kupyura tuzilishini dinamikasini xarakterlash uchun va uni vaqt bo'yicha o'zgarishi tendentsiyasini aniqlash maqsadida o'rtacha kupyura hajmi to'g'risida ma'lumotlar kerak. Bu ko'rsatkich quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\bar{X} = \frac{\sum xf}{\sum f}$$

bu erda: X-kupyuralar qadr-qiyamati, f-kupyuralar soni.

Pul massasi faqatgina muomalaga va muomaladan harakat qilmasdan, u territoriyalararo ham harakatda bo'ladi. Pul massasini bir territoriyadan ikkinchisiga harakati pul migratsiyasi deb ataladi.

Pul doimo harakatda bo'lishi kerak. Agar pul harakat qilmasa (aylanmasa) u o'lik tovarga aylanadi va o'zini maxsus xususiyatlarini yo'qotadi, yanada kengroq ma'noda gapirsak pulni harakati bilan yaratilgan mahsulot va xizmatlar harakati chambarchas bog'liqdir. Keyingi g'oyani quyidagi tenglama orqali ham ifodalash mumkin:

$$M \times V = r \times q$$

Ma'lumki, pul oboroti bankdan boshlanadi. Naqd pul oboroti ustida gapiradigan bo'lsak, pulning bir marta aylanishi bankdan chiqib yana bankka qaytib kirishi tushiniladi. Naqd pulsiz oborot deganda, naqd pulning ishtirokisiz schetlarga yozish orqali amalga oshiriladigan to'lovlar majmuasi tushuniladi

Pul muomalasini samaradarligini xarakterlovchi eng muhim ko'rsatkich - pul massasining aylanish tezligidir. Pul massasining aylanish tezligi oborotlar soni va kunlarda o'lchanadi.

Pul massasining oboroti soni (V) yalpi ichki mahsulotni o'rtacha pul qoldig'iga nisbati bilan o'rganiladi:

$$V = \frac{Q}{\bar{M}}$$

bu erda: Q - yalpi ichki mahsulot hajmi; \bar{M} - o'rtacha pul qoldig'i.

O'rtacha pul qoldig'ini xronologik formula bilan hisoblaymiz:

$$\bar{M} = \frac{\frac{1}{2} M_1 + M_2 + \dots + \frac{1}{2} M_n}{n - 1}$$

Pul massasining oboroti soni, masalan, bir yil ichida pul massasining necha marta aylanganligini yoki yangilanishni xarakterlaydi. Oborot sonini oshishi bilan pul massasining aylanish tezligi ortib boradi. Shunday qilib pul oborotlari soni pul aylanishini to'g'ridan-to'g'ri xarakterlovchi ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi. Bir oborotga ketgan vaqt (t) oborot soniga teskari proporsional bo'lib, quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$t = \frac{\bar{M}}{Q \div D} = \frac{\bar{M}}{m} = \frac{\bar{M} \cdot D}{Q},$$

bu erda: D - davrdagi kalendar kunlar soni; m – bir kunlik mahsulot hajmi.

Bu ko'rsatkichni hisoblash bilan, pul massasini bir marta oborotga qancha vaqt sarflandi degan savolga javob olamiz

Bu ikkala ko'rsatkich o'zaror uzviy bog'liqdir, ya'ni:

$$V \times t = D \text{ bu erdan } t = D : V; V = D : t$$

Shu indekslarni ko'rib chiqamiz. Agarda bitta agregat bo'yicha aylanish tezligini dinamikasini o'rganmoqchi bo'lsak, u paytda individual indekslar hisoblaniladi:

$$i_v = V_1 : V_0; i_t = t_1 : t_0$$

Agar, biz pul massasini hamma agregatlari bo'yicha aylanish tezligini o'zgarishini o'rganmoqchi bo'lsak pul aylanish tezligini umumiy o'zgaruvchan tarkibli indeksi (bu erda umumiy indekslarni agregat formulasini qo'llab bo'lmaydi, chunki pul aylanishi tezligi ko'rsatkichi o'rta ko'rsatkichlar sinfiga kiradi) hisoblaymiz (oborot soni bo'yicha):

$$J_v = \bar{V}_1 \div \bar{V}_0 = \frac{\sum V_1 \bar{M}_1}{\sum \bar{M}_1} \div \frac{\sum V_0 \bar{M}_0}{\sum \bar{M}_0}$$

Ko'rinib turibdiki \bar{V} -ni o'zgarishi bevosita: a) har bir agregat bo'yicha aylanish tezligini (V) o'zgarishiga; b) pul massasidagi tarkibiy siljishlarga bog'liq. Birinchi omilni ta'sirini pul aylanish tezligini o'zgarish tarkibi indeksini hisoblash bilan o'lchaymiz.

$$J_v = \frac{\sum V_1 \bar{M}_1}{\sum \bar{M}_1} \div \frac{\sum V_0 \bar{M}_1}{\sum \bar{M}_1} = \frac{\sum V_1 \bar{M}_1}{\sum V_0 \bar{M}_1}$$

Ikkinchi omilni ta'siri (pul massasida ro'y beradigan tarkibiy siljishlarni) tarkibiy siljishlar indeksi yordamida o'lchaymiz:

$$J_{T.C} = \frac{\sum V_0 \bar{M}_1}{\sum \bar{M}_1} \div \frac{\sum V_0 \bar{M}_0}{\sum \bar{M}_0}$$

Bu uchala indeks o'zaro bog'liq indekslardir:

$$J_v = J_v \times J_{T.C.}$$

O'rtacha pul aylanishi tezligiga pul agregatlarni tarkibiy o'zgarishini ta'sirini o'rganishda ko'pfaktorli iqtisodiy –matematik modellardan ham foydalanish mumkin. Masalan, umumiy ko'rinishda:

$$V = \frac{Q}{M} = \frac{Q}{M_1} \times \frac{M_1}{M_2} \times \frac{M_2}{M_3} \times \frac{M_3}{M_4} \times \frac{M_4}{M_5},$$

bu erda: M - o'rtacha pul qoldig'i tegishli ravishda.

$$\text{Bu erdan: } \frac{Q}{M} = \frac{Q}{M_1} \times \frac{M_1}{M} \quad \text{yoki} \quad V = V^1 \times d$$

Indeks metodidan foydalanib, pul massasini aylanish tezligini mutloq o'zgarishini hisoblaymiz:

$$\Delta V = V_1 - V_0$$

Bu umumiy o'zgarishi quyidagi faktorlar o'zgarishi hisobidan ekanligini hisoblash mumkin:

a) M_1 parametr bo'yicha aylanish tezligini o'zgarishi hisobidan:

$$\Delta V_{(V^1)} = (V_1^1 - V_0^1) \cdot d_1$$

b) umumiy pul massasida M_1 hissasini o'zgarishi hisobidan:

$$\Delta Vd = (d_1 - d_0) \cdot V_0$$

Hamma agregatlar bo'yicha birgalikda aylanish vaqti dinamikasi o'zgaruvchan tarkibli indeks yordamida o'lchanadi.

$$J_{\bar{t}} = \bar{t}_1 : \bar{t}_0 = \frac{\sum t_1 \cdot m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 \cdot m_0}{\sum m_0}$$

Indekslashtirilayotgan belgini o'zgarish ta'siri o'zgarmas tarkibli indeksni hisoblash bilan o'lchanadi:

$$J_t = \frac{\sum t_1 \cdot m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 \cdot m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_1 \cdot m_1}{\sum t_0 m_1}$$

Tarkibiy siljishlar ta'siri quyidagi indeksni hisoblash bilan o'rganamiz:

$$J_{TC} = \frac{\sum t_0 \cdot m_1}{\sum m_1} : \frac{\sum t_0 \cdot m_0}{\sum m_0}$$

Bu indekslar ham o'zaro bog'liq indekslardir:

$$J_{\bar{t}} = J_t \cdot J_{T.C.}$$

NAZORAT SAVOLLARI

1. Moliya bozorini statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va ahamiyati nimalardan iborat?
2. Davlat moliyasi statistikasi deganda nimani tushunasiz?

3. Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari ko'rsatkichlari, byudjet defitsiti deganda nimani tushunasiz?

4. Pul muomalasining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va statistikaning vazifalari nimalardan iborat?

5. Pul-kredit statistikasining metodologik asoslari (Xalqaro standart) deganda nimani tushunasiz?

6. Pul muomalasi statistikaning asosiy ko'rsatkichlari nimalardan iborat?

6-MAVZU

TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI

REJA:

6.1. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida tushuncha

6.2. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi metodologiyasi va uning vazifalari

6.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tavsiflovchi ko'rsatkichlar

6.4. Tashqi savdoda tovarlar importi va eksporti, uni statistik o'rganish

6.5. Tashqi savdoda baholarning shakllanish xususiyatlari

6.6. Milliy hisoblar tizimida tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi

Tayanch so'z va iboralar: tashqi iqtisodiy faoliyat, tashqi savdo, tashqi savdo saldos, eksport, import, tashqi savdo aylanmasi, eksport kvota, import kvota.

6.1. Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida tushuncha

Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasining asoschisi deb haqli ravishda belgiyalik olim Adolf Ketleni (1796-1874) hisoblash mumkin. Chunki u birinchilardan bo'lib to'plangan statistik ma'lumotlarga statistik usullar yordamida ishlov berishni qo'lladi. U, shuningdek, ilk bor Belgiyada Markaziy statistik komissiyani tashkil qilishda taniqli matematik olimlar bilan hamkorlik qildi. A. Ketleni matematik bo'lgani uchun u o'z tahlillarida matematik tamoyillariga suyanadi. Ushbu holat statistika vujudga kelishida, boshqa mamlakatlarda statistik tashkilotlarning shakllanishida o'z ifodasini topdi. Chet el mamlakatlarida hozirgi kunda TIF statistikasi matematikaning alohida qismi sifatida tashkil topdi.

XX asr boshiga qadar chet el mamlakatlarida statistik tashkilotlarning yagona va shakllangan muassasa shakli mavjud emas edi. Statistika aksariyat hollarda sug'urta tashkilotlarida nisbatan rivoj topgan. Ular o'z ish faoliyatlarida mijozlarning sug'urta stavkalarini aniqlashda, asosan vafot etish jadvallaridan keng foydalanishgan. Turli davlat va xususiy tashkilotlar iqtisodiy, hududiy,

demografik, boshqaruv, tijorat to'g'risida ma'lumotlar to'plash uchun statistik kuzatishlar o'tkazib turganlar. Bunday ishlarni amalga oshirish markazlashtirilmagan edi. Statistik tahlillar olib boriluvchi ob'ektlar, ko'rsatkichlar, to'plash usullari va ma'lumotlarga ishlov berish ham bir yagona reja asosida amalga oshirilmasdi. Shu sababli, muayyan vaziyatda qulay va oson bo'lgan statistika usullaridan foydalanish keng quloq yozgan edi. Natijada to'plangan ma'lumotlarga ishlov berish, ularni o'zaro taqqoslashda bir qancha muammolar paydo bo'lar edi.

TIF statistikasi sohasida ayrim olimlar olib borgan ishlari tahsinga va e'tiborga loyiq. Masalan, Buyuk Britaniyalik Florens Naytingeyl (1820-1910) o'zining tibbiyot sohasidagi ishlarida statistika usullaridan keng ko'lamda foydalandi va ulardan foydalanishni siyosatchilar, huquqshunoslar va ishbiarmonlar o'rtasida targ'ib qilishga e'tibor berdi.

Statistika rivojiga ingliz olimi Karl Pirson (1857-1936) ham ma'lum darajada hissasini qo'shdi. Uni biz «Pirson mezoni» bo'yicha yaxshi bilamiz.

Statistikada korrelyatsion usulning ravnaqida ingliz Frensis Gal'tonning (1822-1911) xizmatlari kattadir.

Keyinchalik statistika rivojiga o'zining salmoqli hissasini qo'shgan olimlardan biri Ronald Fisher (1890-1962) bo'ldi.¹⁰

Tashqi iqtisodiy aloqa - bu turli mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar bo'lib, iqtisodiy naf ko'rish maqsadida olib boriladi.

Bu munosabatlar quyidagi shakllarda bo'ladi:

- xalqaro savdo-sotiq;
- ishlab chiqarish kooperatsiyasi;
- kapital migratsiyasi;
- ishchi kuchi migratsiyasi;
- o'zaro to'lovlar va hisob valyuta operatsiyalari va boshqalar.

Savdo-sotiq xalqaro iqtisodiy munosabatlarda etakchi o'rinda turadi va bu jahon bozorida o'z ifodasini topadi.

6.2. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi metodologiyasi va uning vazifalari

Bugungi kunda jahon savdosiga faqatgina yuqori o'sish sur'atlarigina emas, balki tarmoq va hududiy tuzilishidagi o'zgarishlar ham xosdir. Bu o'zgarishlarni ikkita holat bilan izohlash mumkin.

¹⁰ <http://economical.uz/tag/tashqi-iqtisodiy-faoliyat/>

Birinchiidan, xalqaro savdo tarkibida xom ashyo, yonilg'i, oziq-ovqat mahsulotlarining hissasi kamaymoqda. Ilm talab sohalarining mahsulotlari va xizmatlarining hissasi esa ortib bormoqda.

Ikkinchiidan, tayyor mahsulotlar va xizmatlar bozoridagi o'rinlar nisbati o'zgarimoqda. Jahon yalpi eksportida AQSh hissasining pasayishi va aksincha, Yaponiya, Germaniya, yangi industrial davlatlar hamda ayrim rivojlanayotgan davlatlar hissalarining ortib borishida namoyon bo'lmoqda.

Ishlab chiqarishning xalqaro kooperatsiyalashuvi xalqaro mehnat taqsimotining asosiy rivojlanish yo'nalishlaridan hisoblanadi. Bunday kooperatsiyaning asosi bo'lib ishlab chiqarish kuchlarining o'sish darajasi va mamlakat ichida yoki tashqarisida bo'lishidan qat'iy nazar alohida korxonalar o'rtasida barqaror xo'jalik aloqalarining shakllanishidir.

Xalqaro iqtisodiy aloqalarda davlatlararo kapital migratsiyasi, uni taqsimlash barqaror o'sishni faol omili bo'lib xizmat qiladi. Iqtisod baynalmilallashgan sari kapital faoliyati milliy doiradan chiqib xalqaro mazmun kasb etadi. Mamlakatlararo kapital eksporti yuz beradi.¹¹

TIF statistikasi ham o'z ob'ektini xususiy metodlari yordamida o'rganadi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Ommaviy statistik kuzatish metodi;
2. Kuzatish ma'lumotlarini jamlash va guruhlash;
3. Turli umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarni (masalan, mutlaq va nisbiy miqdor, o'rtacha miqdor, indeks va hakoza) hisoblash;
4. Tanlanma kuzatish usuli, statistik ma'lumotlarni jadval va grafiklar ko'rinishida ifodalash.

Ushbu metodlardan foydalanish ushbu qo'llanmaning tegishli mavzularida keng yoritiladi.

Ommaviy hodisa va jarayonlar har xil sohalarda kuzatiladi va turli tuman bo'ladi, ularning kechish sharoitlari ham, tuzilishi ham turlichadir. Demak, bunday hodisa va jarayonlar ko'pgina shakllarga va turlarga ega. Ayniqsa, ijtimoiy hayotdagi hodisa va jarayonlar o'zining murakkabligi va o'zaro bog'lanishlarga egaligi bilan ajralib turadi. Shu sababli statistik qonuniyatlar ham ularda har xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladi va turli jihatlarini ta'riflaydi. O'z-o'zidan ravshanki, ularni qandaydir yagona bir usul yordamida o'rganib bo'lmaydi. Buning uchun maxsus usullar, yo'llar majmuasi, bilim vositalari zarur.

Umuman olganda, uslubiyat so'zi quyidagi lug'aviy ma'nolarga ega:

- 1) bilimning ilmiy metodlari haqidagi ta'limot;
- 2) biror narsani nazariy tekshirish va amaliy bajarish usuli, vositasi;

¹¹ X.Shodiyev, I.Habibullayev tahriri ostida. Statistika. (daslik). Toshkent.:2013 yil.356-374 betlar.

3) ayrim fan tarmoqlarida qo‘llanadigan usullar, metodlar, yo‘llar, vositalar majmuasi;

4) ishlash va boshqarishdagi o‘ziga xos uslub, ya’ni maxsus yo‘llar, usullar majmuasi.

Statistika uslubiyati deganda ommaviy hodisa va jarayonni ilmiy tekshirish va boshqarish, unda namoyon bo‘ladigan qonuniyatlarni o‘rganish va ulardan amaliy foydalanish jarayonida qo‘llanadigan o‘ziga xos uslub, ya’ni usullar, metodlar, yo‘llar, vositalar majmuasi tushuniladi. Ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdoriy nisbatlarini aniqlash, ularda namoyon bo‘ladigan qonuniyatlarni oydinlashtirish maqsadida amalga oshiriladigan statistik tadqiqotlar bir necha bosqichlarga, ular esa fazalarga bo‘linadi. Bosqich va fazalar o‘zining maqsadi, vazifalari va xususiyatlari bilan bir biridan ajralib turadi. Shuning uchun har bir faza va bosqichda o‘ziga xos tekshirish usullari, yo‘llari, vositalari qo‘llanadi. Shu bilan birga o‘rganilayotgan soha va masalaning harakteriga qarab, unga mos keladigan u yoki bu usul (yoki usullar to‘dasi) aniq tekshirishda, uning muayyan fazasi va bosqichida asosiy, etakchi qurol sifatida ishlatiladi.

Keng va to‘la ma’noda statistik tadqiqot ikkita bosqichdan tashkil topadi:

- Tasviriy statistika bosqichi
- Analitik statistika bosqichi.

Birinchi bosqichda quyidagi asosiy maqsad va vazifalar ko‘zlanadi: o‘rganilayotgan ob’ektlarni spetsifikasiyalash, ular haqida ma’lumotlar to‘plash va qayta ishlash, ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdoriy me’yorlarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni hisoblash, ularni ko‘rkam va ixcham shaklda va zarur xollarda so‘z bilan tavsiflash. Ikkinchi bosqichda esa ko‘rsatkichlarni statistik tahlil qilish, ular orasidagi sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash va baholash, o‘rganilayotgan ob’ektlar taqsimotlaridagi qonuniyatlarni oydinlashtirish, ilmiy gipotezalarni ishonchlilik jihatdan baholash va statistik xulosalarni chiqarish va hokazolar asosiy maqsad va vazifalar hisoblanadi.

U yoki bu bosqichning har bir fazasida ommaviy hodisa va jarayonlarni tekshirishning turli usullari, vositalari, yo‘llari qo‘llanadi. Masalan, ob’ektlarni spetsifikasiyalash fazasida ularni oddiy yoki murakkab tasniflash, elementar yoki ierarxik birlashmalarini tuzib guruhlashlar, ikkilamchi (qayta) guruhlashning turli yo‘llari, klaster tahlil yo‘llari va hokazolar ishlatiladi. Statistik kuzatish jarayonida ishlab chiqarish yoki laboratoriya sharoitida tajriba sinovlar o‘tkazish, hisobot yoki maxsus tekshirishlar va ro‘yxatlarni amalga oshirish, anketa yoki tanlama usullarda kuzatish va boshqalar qo‘llaniladi. Hodisalar orasidagi o‘zaro bog‘lanishlarni o‘rganishda analitik guruhlash, parallel qatorlarni tuzish, ularning egri chiziqlarini diagrammalarda tasvirlash, balans usuli, korrelyasion va regression tahlil usullari, dispersion tahlil usullari, ko‘p o‘lchovli tahlil usullari (omilli tahlil, bosh

komponent usuli va h.k.) va boshqa usullardan foydalaniladi. Bundan buyon soʻz asosiy usullar ustida boradi.

Statistika nazariyasi statistik tadqiqotning ikkala bosqichi va ularning barcha fazalariga tegishli umumiy nazariyadir. U mazkur tekshirishning umumiy qoidalarini, uslubiyatini, yaʼni unda qoʻllanadigan usullarni oʻrganayotgan ommaviy hodisalarning mohiyati bilan bir butunlikda yoritadi.

Statistika ommaviy hodisa va jarayonlarni miqdoriy jihatdan oʻrganayotganda matematik usullardan ham foydalanadi. Jumladan, bir qator statistika metodlari algebra va sonlar nazariyasiga – toʻplamlar nazariyasi, algebraik sistemalar, chiziqli tenglamalar va tengsizliklar sistemalari hamda matritsalar, vektor va Evklid fazolari, determinantlar va hokazolarga tayanadi. Odatda, statistika nazariyasi va matematik statistika ikkita mustaqil fan sohalari sifatida qaraladi. Bunday zid qoʻyish ularning matematik apparatidagi farqlarga asoslanadi. Statistika nazariyasi elementar, matematik statistika esa murakkabroq matematik yoʻllardan foydalanadi.

Ammo mazkur xususiyat ularni alohida fanlar sifatida qarash uchun asos boʻla olmaydi, chunki statistika nazariyasi va matematik statistika yagona fandır. Birinchidan statistikada sodda usullar oʻrniga murakkab, takomillashgan matematika vositalarini qoʻllanilishi, umuman, ilm-fan taraqqiyotidan kelib chiqadi va uning oqibati hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat statistika taraqqiyotini, balki matematika taraqqiyotini ham aks ettiradi.

Ikkinchidan, statistikada qoʻllaniladigan barcha matematik vositalar, ular qanday koʻrinishda boʻlmasin, yaʼni arifmetik, algebraik yoki biror oliy matematik analiz boʻlishidan qatʼiy nazar, oʻz mazmunini matematikaning tarkibiy qismi boʻlmish ehtimollar nazariyasidan oladi va u tomonidan ochiladigan qonuniyatlarga asoslanadi.

Ehtimollar nazariyasi ommaviy hodisalarni sifat mohiyatidan ajralgan holda, umumnazariy jihatdan butunlay musaffo tasodifiy sonlar qatori sifatida qarab muhim xossalarini oʻrganadi. Statistika esa hatto ommaviy hodisalarning umumiy qonun va qoidalarini tadqiq qilayotganda ham ularning birgina miqdoriy xususiyatlariga tayanmasdan, balki vujudga kelish mexanizmiga asoslanadi, yuzaga chiqish sabablarini hisobga oladi. Statistika kursidan matematika usullarini chiqarib tashlashga urinish, ulardan sunʼiy ravishda yangi oʻquv predmeti sifatida – matematik statistikani shakllantirishga harakat qilish statistika nazariyasining asosiy boyligini hech qanday asossiz musodara qilish bilan barobardir.

TIF statistikasi faqat fan boʻlib qolmasdan, shuningdek amaliy faoliyatning muhim sohasi hamdir.

TIF statistikasi doim ommaviy mashgʻulotlarga asoslanadi. Kerakli paytda u oʻzining boshlangʻich kuzatishini ham tashkil etadi. Ommaviy boshlangʻich

ma'lumotlarni umumlashtirayotganda statistika maxsus usullardan foydalanadi va pirovard natijada umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarni aniqlab, hodisa va voqealar to'plamiga umumiy baho beradi. Statistika har xil o'lchov birliklaridan foydalanadi. Jumladan, ko'rsatkichlarni pulda, naturada, shartli natura va mehnat birliklarida ifodalaydi.

6.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tavsiflovchi ko'rsatkichlar

TIF statistikasi iqtisodiy hodisalarning vaqt va fazoda taqqoslamasligini ta'minlash uchun ularni joriy baholardan tashqari o'zgarmas (taqqoslama) baholarda ham ifodalaydi. Shunday qilib, TIF statistikasi vazifalari va mazmuni jihatdan buxgalteriya va operativ uchyotdan hamda boshqa tarmoq statistikalaridan farq qiladi. Uning qo'llanish joyi keng va murakkabdir.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida TIF statistikasi oldida quyidagi muhim vazifalar turadi:

1. Tashqi iqtisodiy faoliyatni, boshqarishni va keng jamoatchilikni haqqoniy statistik ma'lumotlar bilan ta'minlash.
2. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida xalqaro iqtisodiy aloqalarni har tomonlama keng qamrovli ifodalovchi yangi statistik ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish.
3. Mamlakatimiz turli tarmoqlari iqtisodiy faoliyatini chet el mamlakatlari iqtisodiyoti bilan muvofiqlashtirish yordamida yuzaga keladigan iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash va tahlil qilish.
4. Chet el mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalar samaradorligini oshirish manbalarini va omillarini aniqlash.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni tahlil qilishda makroiqtisodiy statistika quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblaydi.

- xalqaro savdo-sotiqni tavsiflovchi ko'rsatkichlar;
- xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar;
- xalqaro kapital migratsiyasini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- xalqaro ishchi kuchi migratsiyasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar;
- o'zaro to'lovlar va hisob valyutalari operatsiyalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda savdo-sotiq etakchi o'rin tutadi va bu jahon bozorida quyidagi ko'rsatkichlarda o'z ifodasini topadi¹² (1-jadval).

Tashqi savdo-sotiqni tavsiflovchi ko'rsatkichlar

T/r	Ko'rsatkichlar	Hisoblash tartibi	I z o h
1	2	3	4

¹² X.Shodiyev, I.Habibullayev tahriri ostida. Statistika. (daslik). Toshkent.:2013 yil.358-360 betlar.

1.	Regionning eksport kvotasi (KE)	$K_E = \frac{E}{YaIM} \cdot 100$ $J_E = K_{E_1} : K_{E_0}$	E - eksport hajmi YaIM - yalpi ichki mahsulot JE – eksport indeksi KEo va KE1 – bazis va joriy davrlarda eksport kvota darajalari
1a.	Regionning real eksport kvotasi (KRE)	$K_{RE} = \frac{E}{SM} \cdot 100$ $J_{RE} = K_{RE_1} : K_{RE_0}$	SM – regionning sof mahsuloti JRE - real eksport indeksi KREo va KRE1- bazis va joriy davrlarda import darajalari
2.	Regionning import kvotasi (KI)	$K_I = \frac{I}{YaIM} \cdot 100$ $J_I = K_{I_1} : K_{I_0}$	E - eksport hajmi YaIM - yalpi ichki mahsulot JE – eksport indeksi KEO va KE1- bazis va joriy davrlarda import darajalari
2a.	Importning mamlakat iste'molidagi salmog'i (KDI)	$K_{dI} = \frac{I_i}{\sum IS_i} \cdot 100$	Ii – i mahsulot importi $\sum IC_i$ - mazkur i mahsulotning mamlakatdagi jami istemoli
3.	Regionning tashqi savdo kvotasi (KTS)	$K_{TS} = \frac{0.5(E + I)}{YaIM} \cdot 100$	Bu ko'rsatkich E va I hajmining yarmisining YaIM da bo'lgan nisbatini ifodalaydi
4.	Xalqaro raqobatbardoshlik koeffitsienti (KRB)	$K_{RB} = \frac{E - I}{TSO}$ $J_{RB} = K_{RB_1} : K_{RB_0}$	TSO – tashqi savdo oboroti JRB – xalqaro raqobatbardoshlik indeksi KRB0 va KRB1- bazis va joriy davrlardagi raqobatbardoshlik darajalari
5.	Import koeffitsienti (KI)	$K_I = \frac{I_i}{ICH_i - E_i}$ $J_I = K_{I_1} : K_{I_0}$	Ii – mazkur i mahsulot importi Ei - mazkur i mahsulot eksporti IChi - mazkur i mahsulotni ishlab chiqarish Ji – import indeksi KI0 va KI1- bazis va joriy davrlarda import darajalari

6.	Jon boshiga to'g'ri kelgan savdo oboroti (KA)	$K_A = \frac{TSO}{\bar{A}}$	\bar{A} - aholining o'rtacha soni
7.	Regionning xalqaro savdo-sotiqdagi salmog'i (KTSO)	$K_{TSO} = \frac{R_{TSS}}{J_{TSS}} \cdot 100$ $J_{qB} = K_{TSO_1} : K_{TSO_0}$	RTSO – regionning tashqi savdo oboroti JTSO – jahonning tashqi savdo oboroti

Eksport (ing. export, lot. exportare - chetga chiqarish) deganda tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozorga chiqarish tushuniladi.

Eksport kvota* deganda muayyan tovar (xizmat, kapital)ni eksportga belgilangan hajm (hissa)da ishlab chiqarish va etkazib berish tushuniladi.

Import (lot. importo – olib kelish) – deganda ichki bozorda sotish uchun mamlakatga xorijiy tovarlar, texnologiya, kapital kiritish va xizmatlar keltirish tushuniladi.

Import kvota - bu har yili mamlakatga keltirishga ruxsat berilgan xorijiy mahsulot hajmini miqdor jihatdan cheklab qo'yishdir.

Tashqi savdo oboroti (TSO) eksport (E) va import (I) yig'indisidan tashkil topadi:

$$TSO = E + I$$

Eksport bilan import o'rtasidagi tafovut savdo qoldig'ini (Δ_{TSO}) beradi:

$$\Delta_{TSO} = E - I$$

Agar eksport importdan ko'p bo'lsa, u holda tashqi savdo qoldig'i musbat, aksincha, ya'ni eksport importdan kam bo'lsa, u holda savdo qoldig'i manfiy bo'ladi. Keyingi holat tashqi balansining defitsitli, ya'ni taqchilli balans ekanligidan dalolat beradi.

Eksport va import o'rtasidagi nisbatlarni turli yondashuvlarda statistik tahlil qilish maqsadida quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi (2-jadval).

* **Kvota** - bu umumiy ishlab chiqarish, sotish, import, eksport va boshqa ijtimoiy faoliyat sohalarida kelishuv asosida har bir ishtirokchi uchun joriy qilinadigan hissa. U xalqaro bitimlarga binoan amalga oshiriladi.

Tashqi savdo oboroti elastikligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

2-jadval

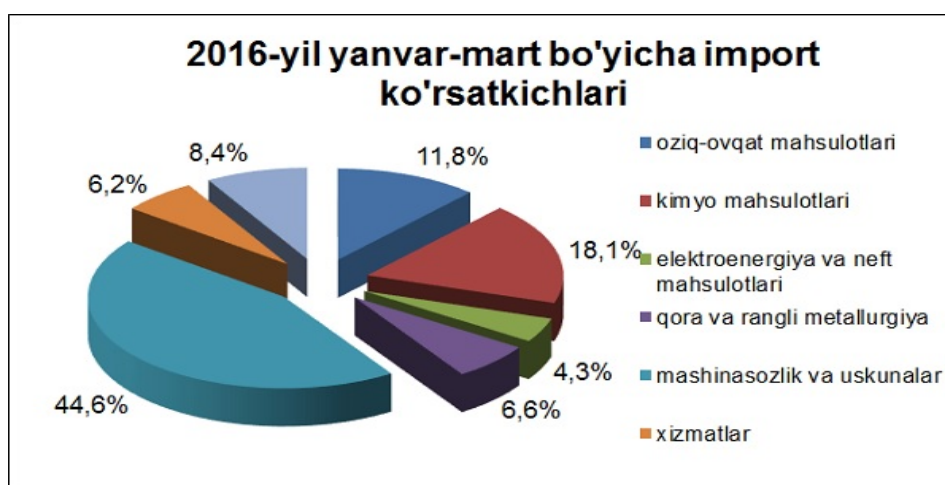
№	Ko'rsatkichlar	Hisoblash tartibi	Izoh
1.	Eksport elastikligi(EE)	$E_E = \frac{\Delta E}{E} : \frac{\Delta YaIM}{YaIM}$	ΔE - eksport o'simi E - eksport hajmi $\Delta YaIM$ - yalpi ichki mahsulot o'simi
2.	Eksportning ilgarilash koeffitsienti (KE)	$K_E = J_E : J_{YaIM}$	JE - eksport indeksi Jyaim - YaIM indeksi
3.	Import elastikligi(EI)	$E_I = \frac{\Delta I}{I} : \frac{\Delta YaIM}{YaIM}$	ΔI - import o'simi I - import hajmi
4.	Importning ilgarilash koeffitsienti (KI)	$K_I = J_I : J_{YaIM}$	JI - import indeksi
5.	Koordinatsiya indeksi (JK)	$J_K = J_{\mathcal{E}} : J_{\mathcal{I}}$ $K_{HM} = \mathcal{E} : \mathcal{I}$	KNM - koordinatsiya nisbiy miqdori

EE>1 va JE >JYaIM bo'lishi mazkur mamlakatda tovarlar eksportining ularni ishlab chiqarishga nisbatan tezroq o'sganligidan dalolat beradi. Bu albatta ijobiy hol.

EI>1 va JI>JYaIM bo'lishini esa har doim ham ma'qul deb bo'lmaydi. Chunki mamlakat o'z ehtiyojini qondirish uchun o'zida ishlab chiqarishdan ko'ra tovarlarni chetdan olib kelishiga harakat qilgan bo'ladi.

6.4. Tashqi savdoda tovarlar importi va eksporti, uni statistik o'rganish

TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI¹³

¹³ <http://www.mfer.uz/uz/export/statistics/>

Avvalambor, eksport va import haqida va uni hisobga olish to'g'risida gap ketganda, tashqi savdo hisobini olib borish haqida gapirish lozim. Bojxona xodimlari tomonidan tashqi savdoni rasmiylashtirishda bojxona deklarasiyalari, tovar va xizmatlarga berilgan yo'l qog'ozlari, tovarlar va xizmatlar hisobi va ularning shartnoma pasportlari rasmiylashtiriladi. Bojxona chegaralari kesib o'tsada, ammo tashqi savdo hisobiga olinmaydigan tovar va xizmatlar quyidagilardan iboratdir:

1. To'g'ridan – to'g'ri tranzit (omborlarda saqlanganlaridan tashqari).
2. Jismoniy va yuridik shaxslarning, xorijlik fuqarolarning hamda diplomatik missiyalarning shaxsiy yuki.
3. Bir yildan ortiq bo'lmagan muddatga joriy ijaralarni hisobga olgan shartnomadagi tovarlar.
4. Qaytayotgan taralar(konteynerlar, shisha idishlar) va namunalar.
5. Muomaladagi oltin tangalar va boshqa tangalar, muomalada bo'lgan qimmatli qog'ozlar va banknotlar.
6. Vaqtinchalik olib kirilayotgan yoki olib chiqib ketilayotgan tovarlar:
 - 6.1. Teatr bezaklari.
 - 6.2. Sport inventarlari.
 - 6.3. Mashinalar.
 - 6.4. Auksion, yarmarka va ko'rgazmalarga olib kelingan tovarlar.
 - 6.5. Kinofilmlar ijarasi.
7. Transport vositalari va boshqa uskunalari ta'miri.
8. Tovarlarni olib kelmasdan reeksport qilish.
9. Nomoddiy xizmatlar qiymati.
10. Tovar va xizmatlarni kafolatli etkazib berish.

Statistika tovarlar importi deganda quyidagilar tushuniladi:

1. Ichki iste'mol va qayta ishlash maqsadidagi tovarlar.
2. Uzoq muddatdagi reeksportni ko'zlab olib kelingan tovarlar.
3. Tegishli bojxona omborlarida qayta ishlash uchun olib kelingan tovarlar.

Birinchi kategoriyadagi tovarlar bojxona qo'mitasi tomonidan olib boriladigan ichki iste'mol uchun olib kirilayotgan mahsulotlarni mamlakat hududiga qo'yish bilan bog'liq ommaviy tadbirlardir. O'zbekiston importida ushbu tovarlar ulushi o'ta yuqoridir.

Eksport haqida gap borganda esa:

1. Mamlakat hududida ishlab chiqarilgan, qazib olingan yoki etishtirilgan mahsulotlar.
2. Bojxona nazorati ostida qayta ishlangan mahsulotlar.
3. Belgilangan bojxona omborlariga olib kelingan tovarlar.
4. Ichki iste'mol uchun import qilingan, ammo iste'mol qilinmay qolgan mahsulotlar.

Statistika tovar va xizmatlar import va eksportini o'rganishda bir necha usullardan foydalanadi. Bunday usullar jumlasiga statistikaning umumiy usullaridan dinamika ko'rsatkichlari, indekslar usuli, grafik va jadvallar usullari, tarkib va salmoqni ifodalovchi ko'rsatkichlar, shu bilan birga balans usullari bilan keng foydalaniladi. Tashqi savdo balansi mamlakat uchun ma'lum muddatda tashqi savdo holatini yaqqol ko'rsatib beradi. Shu bilan birga tashqi savdo balansi mamlakat tashqi savdosi istiqbolini va tashqi savdoga tegishli chora-tadbirlar manbai ekanligini hisobga olishi lozim.

6.5. Tashqi savdoda baholarning shakllanish xususiyatlari

Tashqi savdoga tahliliy yondashishda indekslar usulining ahamiyati katta. Chunki zamon va makonda tashqi savdoni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Baho indeksi quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Paashe formulasi.

Ba'zi hollarda ayrim tovarlar uchun baho indeksini hisoblashga to'g'ri keladi.

$$i_p = \frac{p_1}{p_0}$$

Tashqi savdoni fizik hajmidagi o'zgarishlar umumiy tarzda quyidagi indeks orqali ifodalanadi:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} \text{ (Laspeyres formulasi)}$$

ayrim tovarlar uchun esa:

$$i_q = \frac{q_1}{q_0}$$

Bundan tashqari tashqi savdo shartini ifodalovchi indek

$$I_{it} = \frac{I_{re}}{I_{ri}}$$

Bu erda: I_{re} – eksportning o‘rtacha baho indeksi.

I_{ri} – importning o‘rtacha baho indeksi.

Shu bilan birga tashqi savdo strategiyasini ifodalab beruvchi import kvota va eksport kvota darajasi va indeksi hisoblanadi.

Eksport kvotasi darajasi:

$$K_{EK} = \frac{EK}{YaIM}; \text{ indeks } i_{EK} = \frac{K_{EK1}}{K_{EK0}}$$

Import kvotasi:

$$K_{IK} = \frac{IK}{YaIM}; \text{ indeks } i_{IK} = \frac{K_{IK1}}{K_{IK0}}$$

Tashqi savdoni rivojlanish tendentsiyalarini tahlil qilishda eksport va import elastikligi koeffisienti hisoblanadi.

Eksport elastikligi:

$$E_E = \frac{\Delta E}{E} : \frac{\Delta YaIM}{YaIM}$$

Import elastikligi.

$$E_I = \frac{\Delta I}{I} : \frac{\Delta YaIM}{YaIM}$$

Bu erda o‘shning mutlaq qiymatini ifoda etadi.

Birinchi ko‘rsatkich YaIMning o‘sh tendentsiyasiga nisbatan eksport o‘sh tendentsiyasi nisbatini aniqlaydi. Ya’ni, mahsulot eksporti YaIM o‘sh ta’siri va eksport hajmi real o‘shini ifodalaydi.

Ikkinchi ko‘rsatkich esa YaIM o‘shisi bilan import hajmi o‘shisi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalab, ularning o‘sh tendentsiyalarini o‘zaro taqqoslashga imkon beradi.

Statistika yuqorida aytib o‘tilgan ko‘rsatkichlardan tashqari tashqi savdo salmog‘i, uning turilishi ham keng o‘rganadi.¹⁴

¹⁴ <http://economical.uz/2016/05/03/tashqi-savdo-baholari-statistikasi/>

Xalqaro savdo amaliyotida o'ndan ortiq shartnoma sharoitiga bog'liq bir necha va o'sha tovarga o'rnatilishi mumkin bo'lgan narx turlari mavjud. Narxlar ro'yxati xalqaro savdo atamaları qoidalari «INKOTERMS»da bayon etilgan. Shartnoma shartlarini shakllantirishda bazis yoki o'tgan davr uchun preyskurant narxlaridan foydalaniladi. U narxlar maxsus preyskurant – spravochniklarda keltiriladi. Standartga muvofiq eksport qilinuvchi tovarlar «G'OV», «G'OV – jo'natish porti», «G'OV – franko – quruqlik chegarasi» baholarida, import qilinuvchi tovarlar «CIF», «CIF – import belgilangan port», «CIF – import belgilangan mamlakat franko – quruqlik chegarasi» baholarida keltiriladi.

«G'OV» bahosi sotuvchi mamlakat chegarasida vujudga keladi. Ammo, xalqaro shartnomalarni tuzishda shu narsani nazarda tutish lozimki, INKOTERMS sotish harid qilish shartlari bazis hisoblanib, savdo – sotiq qiluvchi tomonlar uchun majburiy emas.¹⁵

Tomonlar o'zlarini qoniqtirgan qoidalarni ishlab chiqishi mumkin. Bunda, G'OV abbreviaturasi, masalan AQSh savdo qonuniga ko'ra umuman INKOTERMSdan boshqa shartlarni anglatadi.

Shu sababli har bir muayyan sharoitda turli mamlakatlarda amal qiluvchi savdo qoidalari bilan yaqindan tanishib chiqish zarur, ya'ni milliy INKOTERMS bilan G'OV qiymati quyidagicha shakllanadi:

Tovarning kontrakt qiymati Q tovarni kema sathiga olib kelish bilan bog'liq barcha harajatlari Q «Erkin sathga» ortish (eksport bojini hisobga olgan holda) G'OV qiymati tashqi savdo pirovardida qayd etiladi va eksportyor o'z sherigidan olishi kerak bo'lgan qiymatni bildiradi.

CIF import qiymati import qiluvchi mamlakat chegarasida yuzaga keladi.

CIF sharoiti bo'yicha tovarlarni etkazib berishda sotish bahosiga quyidagilar kiradi:

Tovarning o'z bahosi Q tovarni belgilangan portgacha etkazib berish transport harajatlari(fraxt) Q tovarni sug'urtalash harajatlari.

Agar fraxt va G'OV bahosini nazarda tutsak, CIF bahosini quyidagicha ifodalash mumkin:

G'OV qiymati Q Fraxt Q Eksport qiluvchi chegarasidan import qiluvchi mamlakat chegarasigacha sug'urtalash.

CIF sharti bo'yicha mahsulot etkazib berishda sotuvchi transport vositalarini fraxt qilishi, fraxtni to'lashi, tovarni jo'natish portiga etkazish, o'z hisobiga transportga ortish, haridorga to'lov hujjatlarini topshirish(kinosament) kerak. Sotuvchi tovarni sug'urtalashi shart bo'lib, haridorga sug'urta polisini topshirishi zarur. Haridor tovarni tushirib olish, uni omborxonaga joylash va saqlash bilan

¹⁵ <http://economical.uz/2016/05/03/tashqi-savdo-baholari-statistikasi/>

bog'liq harajatlarni o'z zimmasiga oladi. Demak, tovarni tushirishgacha bo'lgan harajatlarni sotuvchi, tushirgandan keyingi harajatlarni esa haridor o'z zimmasiga olishi zarur.

Xalqaro amaliyotda G'OV va CIF baholarini aniqlashda asos CAFAcost (and freight), bahosi bo'lib, unga faqat tovarning bahosi va tashish(transport) harajatlari kiradi. Nazariya bo'yicha xalqaro savdoni tahlil qilishda, jahon bo'yicha import va eksport qiymati teng bo'lishi kerak. Afsuski, amalda bunday bo'lmaydi. Sababi eksport G'OV baholarida, import esa CIF baholarida hisobga olinadi. Ushbu holatni xalqaro savdoni tahlil qilishda yodda tutish zarur.

AQSh statistikasida to'lov balansida eksport va import G'OV baholarida hisoblanadi.

MHT kabi xalqaro hisoblar faol iqtisodiy operatsiyalar, yig'im hisoblar va aktiv va passiv balanslarda xam ishtirok etadi. Iqtisodiy operatsiyalar yig'ini to'lov balansi deb ataladi. Xalqaro hisoblarni umumiy ta'suroti (SNS misolida raqamli masala qo'llanilishi bilan) 26.3. jadvalida ko'rsatilgan. 3ta joriy hisoblar maxsulotning hisobidan, asosiy va qo'shimcha daromadlaridan iborat. Asosiy daromat hisobi SNSdagi asosiy daromadlarning taqsimlashiga mos keladi, qo'shimcha daromadlar esa SNSdagi qo'shimcha daromadlarning taqsimlashiga. RPB-6da daromadlar hisoblarining atamalarida "taqsimlash" va "qayta taqsimlash" kabi so'zlar ishlatilmaydi. Buning sababi – ularda bir tarafning ikkinchi tarafiga nisbatdan taqsimlash va qayta taqsimlash jarayoni ko'rsatilmaydi, faqatgina bir tarafning nuqtai nazaridan daromadlarning ko'rinishi taqdim etiladi.

Xalqaro hisoblarida hisob bo'lmaganligi sababli, mablag'lardan mos ravishda foydalanish, pensiya xuquqlarini o'zgartirishlarini to'g'irlash ikkilamchi mablag'larni hisobga kiritilganligidan so'ng aloxida bandta paydo bo'ladi. (chet eldan tushadigan pensiyalar, ayni damda ko'pchilik mamlakatlar uchun kichik qiymatni tashkil etadi.)

Halqaro hisoblarda ishlab chiqarish hisoblarida aniq analoglar mavjud emas, ta'lim mablag'larining hisobi va mablag'larning ishlatish hisobi, lek halqaro hisoblar, ishlab chiqarish, is'temol qilish (yoki kapitalni yyog'ish) Maxsulotlarning Import va Eksportlari barcha hollarda oddiy iqtisodiy operatsiyalar turida ko'zdan kechiraladi, konteksdagi noma'lum xalqaro operatsiyalar keyinchalik oraliq is'temol sifatida foydalaniladimi, oxirgi is'temol yoki kapital yeg'ish, yoki ular eksportlanadi. Maxsulotlarni o'z tabiati bo'yicha is'temol qilish ichki iqtisodiy xususiyatga ega. Maxsulotlar va xizmatlar hisobi faqatgina maxsulotlar va xizmatlar importi va eksportidan iborat. Bular transchegara aspektlariga ega bo'lgan yagona iqtisodiet maxsulotlar va xizmatlar operatsiyalaridir. Maxsulotlar

va xizmatlar ma'lum bir iqtisodiyot mulk bir davlatdan boshqa davlatga o'tayotgan paytida ro'yxatga olinadi. Odatda mulkning o'zgarishi uning joy almashishiga olib keladi, lekin bu xarakat doim talab etilmaydi. Maxsulotlar chet elda qayta sotish jarayonida o'z egasini o'zgartirishlari mumkin. Bu xarakatlar maxsulot uchinchi egaga sotilmagunicha sodir bo'ladi. O'z joyini o'zgartirayotgan maxsulotlar bir davlatdan boshqa davlatga o'tgan iqtisodiy mulk shaklini o'zgartirishsiz import va eksport maxsuloti bo'lib hisoblanmaydi. Shunday qilib, chet elga qayta ishlash uchun yuborilgan va mamlakatimizga qaytib kelgan maxsulotlar import va eksport maxsulotlarning safiga qo'shilmaydi, ammo eksport va import xizmatlari bo'yicha faqatgina maxsulot qayta ishlanganligi uchun xizmat narxiga qo'shimcha narx belgilanadi.

To'lov balansida aloxida e'tibor maxsulotlar va xizmatlardagi farqga qaratiladi. Bu farq iqtisodiyot siyosatini qiziqishlarini tasvirlaydi, chunki maxsulotlar va xizmatlar turli xil xalqaro shartnomalarning ob'ektlari bo'lib hisoblanadi. Bundan tashqari u boj manbailaridan kelayotgan maxsulotlarning ma'lumotlarini ko'rsatadi. Ammo boshqalar barcha xizmatlar xaqida ma'lumotni to'lov xujjatlaridan va tekshiruvlardan olishadi.

6.6. Milliy hisoblar tizimida tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi

Maxsulotlar xaqida ma'lumotlar manbaisi xalqaro ma'lumot savdosining statistikasi hisoblanadi. Xalqaro standartlar "*Maxsulotlar xalqaro savdo statistikasi*"da kursatilgan. *SMTT (InternationalMerchandiseTradeStatistics: ConceptsandDefinitions — IMTS)*(BMT, 1998). V *RPB-6 RPB-6*da bir necha kelishmovchiliklar aniqlangan. Ular dunyoning bir qismida va butun dunyo bo'ylab paydo bo'lishlari mumkin. Unda qo'shimcha kelishuvning standart jadvali keltirilgan. Mazkur jadval yordamchi sifatida xizmat ko'rsatadi. Kelishmovchiliklarni asosiy sababi – SMTT importni baxolash uchun NSFni (narx, sug'urta va fraxt) qo'llashni taklif etishadi, to'lov balansida esa import va eksportni universal tarzda FOB narxlariga asosan universal baxolash usuli qo'llaniladi. Shunaqa vaziyatlarda fraxt va sug'urta bo'yicha eksporter boj chegarasi tomonidan va importer boj chegarsi tomonidan qo'shimcha to'lovlarni yo'kotish lozim. FOB narxlariga asosan baxolash va shartnomalar talablaridagi o'rtasida farq mavjudligi fraxt va sug'urta bo'yicha to'lovlar yo'nalishining o'zgartirilishligini talab etadi.

Uchta standart tarkibiy qism operatsiya ishtirokchilari bilan bog'liq, ya'ni ular yo xaridorga tegishli, yoki sotuvchiga, biroq mahsulotga tegishli emas. Ushbu toifalarga safarlar, qurilish xizmatlariva boshqa toifalarga kiritilmagan davlat tovarlari va xizmatlari kiradi.

a. safarlar norezidentlar tomonidan biror-bir mamlakatga safar davomida o'z ehtiyojlari uchun, yoki biror-bir shaxsga olib borish uchun xarid qilingan barcha tovar va xizmatlar kiradi. Safar xarajatlariga tovarlar, mahalliy transport xizmatlarini to'lash, joylashish, ovqatlanish va boshqa xizmatlar uchun xarajatlar kiradi.

b. qurilish xizmatlari o'z ichiga ham pudratchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning to'liq bahosi, ham pudratchi tomonidan mahalliy manbalardan olingan, tovarlarning importi va eksportiga kiritilmagan har qanday tovar va xizmatlarni oladi.

c. boshqa toifalarga kiritilmagan davlat tovar va xizmatlari, boshqa aniq moddalar bo'yicha taqsimlanmaydigan bir qator elementlarni o'z ichiga oladi.

Jadval 3.

To'lov balansining umumiy ko'rinishi

	Kred	Debe	Saldo
Joriy hisoblar			
Maxsulotlar va xizmatlar hisobi			
Mollar	462	392	
Xizmatlar	78	107	
Mollar va xizmatlar	540	499	41
Asosiy daromadlar hisobi			
Ish xaqqi	6	2	
Foizlar	13	21	
Korporatsiyaning taqsimlangan daromadi	17	17	
Reinvestitsiyalangan daromadlar	14	0	
Birinchi darajali daromadlar hisobi	50	40	10
Mollar, xizmatlar va birinchi darajali daromadlar	590	539	51
Ikkinchi darajali daromadlar hisobi			
Daromadlardan joriy soliqlar va			
Boshqalar	1	0	
Sof sug'urta mukofotlari (xavot			
sug'urtasidan tashkari)	2	11	
Sug'urta kompensatsiyasi (xavot			
Sug'urtasidan tashqari)	12	3	
Joriy xalqaro transferlar	1	31	
Boshqa joriy transferlar	1	10	
Ikkinchi darajali daromadlar	17	55	-38
Joriy operatsiyalar bo'yicha saldo			13
Kapital bilan bo'lgan operatsiyalarning hisobi			
Ishlab chiqarishdan tashqari bo'lgan aktivlarni			
sof olish voki chiqarib tashlash	0	0	
Kapital transferlari	1	4	
Kapital bilan bo'lgan operatsiyalar hisobi bo'yicha			-3
Sof kreditlash (+) voki			
sof qarz(-)			10
Moliyaviy hisob (funktional			
Kategoriyalar bo'yicha)			
To'g'ri vo'llangan investitsiyalar	8	11	
Portfel investitsiyalari	18	14	
Ishlab chiqarish moliva uskunolari			

(zaxiradan tashqari) va IASO (ishchilar aktsivalarni sotib olish opsiionlari)	3	0
Boshqa investitsiyalar	20	22
Zaxira aktivlari	8	
Aktivdagi jami o'zgarishlar va majburiyatlar		
	57	47
Sof kreditlash (+) voki sof qarz (-)		10

Operatsiya ishtirokchilari bilan bog'liq bo'lgan uchta moddadan tashqari, ro'yxatdagi qolgan komponentlar mahsulotlar bilan bog'liq bo'lgan va detalli sinflar (turkumlar, darajalar) asosida hosil bo'lgan *Asosiy mahsulotlar tasniflanishi, Versiya (namuna) 2 (SRS)*. Xizmatlar savdosi bo'yicha qo'shimcha standartlar *Xizmatlar xalqaro savdosining statistikasi bo'yicha yo'riqnomasi (Manual on Statistics of International Trade in Services)*da keltirilgan bo'lib (Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Evropa komissiyasi, Xalqaro valyuta fondi, Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti, Savdo va rivojlanish bo'yicha BMT komissiyasi va Butunjahon savdo tashkiloti, 2002), ular xalqaro hisoblar bilan to'liq uyg'unlashgan.

Birlamchi daromad hisobidagi yozuvlar mehnat uchun to'lov va mulkdan olinadigan foydaga to'g'ri keladi, bu esa aniqlik bilan Milliy hisob tizimining (MHT) birlamchi daromadni taqsimlash hisobiga to'g'ri keladi. Sanoat bilan bog'liq bo'lgan soliqni rezidentlar tomonidan to'lanishi va o'z mamlakatidan subsidiyalarni olishi daromadni tashkil etish hisobiga yoziladi, ya'ni to'lov balansi tarkibiga kirmaydigan hisobga oid bo'ladi. Rezident tomonidan boshqa mamlakatga to'lanishi lozim bo'lgan sanoat bilan bog'liq soliqning har qanday to'lovi xuddi rezident tomonidan boshqa mamlakatdan olinishi lozim bo'lgan subsidiyalar kabi to'lov balansining birlamchi daromatlari hisobida o'z aksini topadi. O'z mamlakati uchun mo'ljallangan mutanosib yozuvlar, MTHda birlamchi daromadlarning taqsimoti hisobida ko'rsatiladi, xorijiy mamlakatlar uchun esa – boshqa mamlakatlar qismida, shuningdek to'lov balansi hisobida ko'rsatiladi.

Transchegaraviy operatsiyalar sharoitida renta to'g'risida savol to'g'rilishi mumkin, lekin bu juda ham kam holatda uchraydi, chunki er rezidentlar mulki hisoblanadi; zarur hollarda esa, shartli rezidentlik birligini yaratish orqali erishiladi. Xalqaro hisob-kitobda renta qo'llaniladigan misollardan biri xorijiy baliqchilik flotiliyalariga hududiy suvlarda baliqchilik bilan shug'ullanish uchun qisqa muddatli huquqlar berilishi hisoblanadi. Xalqaro hisob-kitoblarda "investitsiyaviy daromad" nomli atama keng tarqalgan bo'lib, ushbu atama rentadan boshqa mulkdan foyda olish tushunchasini anglatadi. Shunday qilib, investitsiyaviy daromad moliyaviy aktivdan foydalanish mahsuli hisoblanadi,

investitsiyaviy daromad komponentlari esa moliyaviy aktiv va majburiyatlar bilan mutanosiblikda yoziladi, bu esa daromad normalarini hisoblashga yordam beradi. To'lov balansi bo'yicha qo'llanma TBQ-6 da foiz hisobi MTH kabi tarzda hisoblanadi, bunda egri tarzda hisoblanadigan moliyaviy vositachilik xizmatlari (UFPIK) alohida qayd etilib, moliyaviy xizmatlar importi va eksporti sifatida hisobga olinadi.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalash korxonalarining o'rni juda muhimdir va u ham pul oqimi, ham xalqaro hisob-kitob o'rnini belgilovchi ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi. D qismida idetifikatsiya va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalash korxonlari yanada kengroq muhokama qilinadi.

Oldin 7.136-7.139 bandlarda ko'rsatilganidek, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalash korxonalariga nisbatan shunday qoida qo'llaniladiki, unga ko'ra taqsimlanmagan daromad to'g'ridan-to'g'ri investorga investitsion daromad shaklida beriladi. Ushbu ulush korxonadagi investor ulushiga to'g'ri keladi.

To'g'ridan-to'g'ri ulush korxonaning to'liq daromadi, olinishi lozim bo'lgan joriy transfertlar va qo'shimcha mulkdan olinuvchi daromadga teng bo'ladi, bu summadan to'lanishi lozim bo'lgan mulkdan olinadigan daromad, nafaqa huquqlaridagi o'zgarishlar yig'indisi, to'lanishi lozim bo'lgan joriy transfertlar ayiriladi (reinvestitsiya qilinadigan daromad hisobidan tashqari). Shu'ba korxonalaridan olinadigan har qanday reinvestitsiya qilinadigan daromad mulkdan olinadigan va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalash korxonalarini tomonidan olinadigan daromad tarkibiga kiritiladi.

Reinvestitsiya qilinadigan daromad manfiy ahamiyatga egadir, masalan, agar korxonaga zarar ko'rganda, dividendlar xolding foydasidan taqsimlansa, yillik dividend to'lanadigan kvartalda ushbu ko'rsatkich manfiy tusga ega bo'ladi. Ammo dividendlar oldingi dividend va daromadga nisbatan noproportsional tarzda bo'lsa, oshib ketgan ko'rsatkich korporatsiya kapitali qismini mulkdor tomonidan olib qo'yish sifatida aks ettirilishi lozim.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalash korxonalarini, ya'ni 100 foiz norezident mulkida bo'lgan korxonalar uchun reinvestitsiya qilingan daromad taqsimlanmagan daromadga teng bo'lishi lozim, korxonaga tejagan pul miqdori nolga teng bo'ladi.

Ikkilamchi daromad moddalari sifatida joriy transfertlar qo'llaniladi. Ushbu moddalar hisobi MTHdagi ikkilamchi taqsimot hisobi moddalari bilan bir hil hisoblanadi. Ularning ayrimlari xalqaro hisob-kitob uchun muhim hisoblanadi,

xususan, xalqaro hamkorlik doirasidagi joriy transfertlar va chet elda ishlovchi jismoniy shaxslar tomonidan o'z mamlakatlariga yuboriladigan pul o'tkazmalari.

Chet elga yuboriladigan shaxsiy transfertlar uy xo'jaligidan boshqa uy xo'jaligiga nisbatan yuboriladigan pul o'tkazmalarni anglatadi; ular ma'lum qiziqish uyg'otadi, chunki chet elda o'zoq muddatli kontrakt asosida ishlovchi ko'p miqdordagi ishchilarga ega ayrim davlatlar uchun xalqaro moliyalashtirishning muhim manbasi hisoblanadi. Shaxsiy transfertlar o'zoq muddatli kontrakt asosida faoliyat yurituvchi ishchilar, ya'ni o'z rezidentlik mamlakatini o'zgartirganlar tomonidan pul o'tkazmalarni anglatadi.

Boshqa ishchilar, jumladan chegaraviy va mavsumiy ish bilan shug'ullanuvchi, o'z rezidentliklariga ega bo'lishmaydi va o'z mamlakatlari rezidenti bo'lib qolishadi. Transfertlar o'rniga ularning xalqaro iqtisodiy operatsiyalari mehnat uchun to'lov, soliq va xizmat safari uchun chiqimlarni o'z ichiga oladi. Shaxsiy pul o'tkazmalari shaxsiy transfert, mehnat to'lovi, uy xo'jaliklari o'rtasidagi kapital transfertlarni o'z ichiga oladi va ushbu pul miqdoridan soliq va xizmat safari uchun chiqimlar ayirib tashlanadi. Ushbu mavzu TBQ-6da "Pul o'tkazmalari" nomli 5 ilovada keltirilgan.

Sug'urta mablag'lari, xususan qayta sug'urtalash bilan bog'liq pul aylanmalari xalqaro miqyosda juda muhim hisoblanadi. Ushbu pul aylanmalari MTHdagi kabi ham moliyaviy xizmat uchun to'lovga nisbatan, ham sug'urtalash va qayta sug'urtalash bo'yicha birlashtirilmagan alohida to'lovlarga nisbatan bir hil tartibda hisoblanadi.

Muvozanatlovchi moddalar tarkibi to'lov balansida MTHdagi shunga o'xshash boshqa tarkiblardan farqlanadi, bunda har bir hisob o'zining muvozanatlovchi moddasini va boshqa bir hisobga o'tadigan yana bir moddaga ega bo'ladi. Misol uchun, birlamchi daromad hisobida o'zining muvozanatlovchi moddasi (birlamchi daromad saldosi), shuningdek umumiy saldosi mavjud bo'ladi. Birlamchi daromad bilan tashqi operatsiyalar bo'yicha saldo birlamchi daromad saldosi teng bo'ladi va VND qo'shiladigan element hisoblanadi. Joriy operatsiyalar bo'yicha saldo boshqa dunyoning milliy iqtisodiyot birliklari bilan bog'liq operatsiyalarga oid tejalgan pul miqdorlariga mos keladi. *Kapital bilan bog'liq va halqaro iqtisodiy operatsiyalar hisobi* yig'indisi MTHga nisbatan chegaralangan hisoblanadi. Kapital bilan bog'liq operatsiyalar moddalari o'z ichiga ishlab chiqilmagan nomoliyaviy aktiv va kapital transfertlarni olish va chiqarib tashlashni oladi. Unda ishlab chiqilgan aktivlarni to'plashga oid operatsiyalar mavjud emas, chunki oldin ta'kidlab o'tilganidek, ekportdan oxirigacha foydalanish milliy iqtisodiyot uchun manfaat keltirmaydi.

MTHdagi hisoblar ketma-ketligi munosabati bilan xalqaro hisob-kitobdagi muvozanatlovchi moddalar.

Ishlatish		Resurslar
Boshqa dunyo	Iqtisodiy operatsiyalar va muvozanatlovchi moddalar	Boshqa dunyo
	Tovar va xizmatlar hisobi	499
540	Tovarlar va xizmatlar importi	
	Tovarlar va xizmatlar eksporti	
-41	<i>Tovar va xizmatlar bilan bog'liq tashqi operatsiyalar saldos</i>	
6	Birlamchi daromad hisobi	2
	Mehnat haqi	
44	Sanoat uchun soliq va import, subsidiyalar	38
	Mulkdan olinadigan daromad	
-10	<i>Birlamchi daromad bilan bog'liq tashqi operatsiyalar saldos</i>	
-51	<i>Tovar, xizmatlar va birlamchi daromadlar bilan bog'liq tashqi operatsiyalar saldos</i>	
17	Ikkilamchi daromad hisobi	55
	Joriy transfertlar	
38	<i>Ikkilamchi daromad bilan bog'liq tashqi operatsiyalar saldos</i>	
-13	Nafaqa huquqlaridagi o'zgarishlarni to'g'rilash	
	<i>Joriy tashqi operatsiyalar bo'yicha saldo</i>	
	Kapital bo'yicha operatsiyalar hisobi	4
	Chiqarib tashlanganlardan tashqari ishlab chiqilmagan aktivlarni olish	
	Olinishi lozim bo'lgan kapital transfertlar	-1
	To'lanishi lozim bo'lgan kapital transfertlar	

-3	<i>Kapital bilan bog'liq tashqi operatsiyalar bo'yicha saldo</i>
-10	<i>to'liq kreditlash (+)/to'liq qarz olish(-)</i>

Muvozanatlovchi moddalar tarkibi to'lov balansida MTHdagi shunga o'xshash boshqa tarkiblardan farqlanadi, bunda har bir hisob o'zining muvozanatlovchi moddasini va boshqa bir hisobga o'tadigan yana bir moddaga ega bo'ladi. Misol uchun, birlamchi daromad hisobida o'zining muvozanatlovchi moddasi (birlamchi daromad saldosi), shuningdek umumiy saldo mavjud bo'ladi. Birlamchi daromad bilan tashqi operatsiyalar bo'yicha saldo birlamchi daromad saldosi teng bo'ladi va VND qo'shiladigan element hisoblanadi. Joriy operatsiyalar bo'yicha saldo boshqa dunyoning milliy iqtisodiyot birliklari bilan bog'liq operatsiyalarga oid tejalgan pul miqdorlariga mos keladi. MTH kabi to'liq kreditlash yoki to'liq qarz olish joriy hisob va kapital bilan bog'liq operatsiyalar, shuningdek moliyaviy hisob yig'indisi uchun muvozanatlovchi modda hisoblanadi. MTHdagi kabi u nafaqat kreditlash va qarz olish, balki moliyalashtirishni ta'minlash yoki qo'lga kiritish bilan bog'liq barcha instrumentlarni o'z ichiga oladi. Nazariy jihatdan u qarama-qarshi belgi bilan milliy hisoblar moddasi umuman iqtisodiyot va boshqa dunyo uchun ahamiyatga ega bo'lgan miqdor darajasida muhimdir.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Tashqi iqtisodiy faoliyat, uning tarixi va asosiy yo'nalishlari hamda mamlakat iqtisodiyoti taraqqiyotidagi rolini tushuntirib bering?
2. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi metodologiyasi va uning vazifalarini tushuntirib bering?
3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni aytib bering?
4. Tashqi iqtisodiy aloqalarning makroiqtisodiy statistikadagi o'rni qanday?
5. Import va eksport deganda nimani tushunasiz?
6. To'lov balansi deganda nimani tushunasiz?

7-MAVZU

AHOLINI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI

REJA:

- 7.1. Aholi daromadlarining shakllanishi va tarkibi
- 7.2. Aholini turmush darajasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar
- 7.3. Aholining moddiy ehtiyojlarini qondirish, ma'rifiy - ma'naviy va sotsial darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar
- 7.4. Inson barkomallashuvi indeksi

Tayanch so'z va iboralar: aholi daromadlari va xarajatlari, shaxsiy daromad, firma daromadi, ish haqi,

7.1. Aholi daromadning shakllanishi va tarkibi

Daromad – bu rezidentlar ixtiyoriga tushgan pul tushumlaridir. Mohiyati jihatidan daromad rezidentlarning yalpi ichki mahsulot (YaIM) dagi hissasi bo'lib, pul shaklida ifoda etiladi.

Shaxsiy daromad ayrim kishi yoki oila daromadidir. U YaIM ni taqsimlash orqali hosil bo'ladi.

Bozor qoidasiga binoan har bir kishi ishlab topgan daromadini oladi. Masalan:

- ishlab topish qoidasiga binoan ish kuchi egasi ish haqi oladi;
- kapital egasi foyda ko'radi;
- ko'chmas mulk egasi renta tegadi;
- menejerga ham foyda, ham ish haqi tegadi;
- puldor foiz oladi;
- aktsiyador dividend oladi.

Bu daromadlar birlamchi daromadni tashkil qiladi. U quyidagicha hisoblanadi:

$$BD = MBOD + MKD + DBD$$

Bu yerda: MBOD – mehnat bilan olingan daromad (ya'ni, ish haqi, menejer, tadbirkor daromadi); MKD – mulkdan kelgan daromad (foyda, renta, foiz, dividend); DBD – davlatning birlamchi daromadi (ishlab chiqarishga va importga soliq).

Ish haqini hisoblash

Ish haqi – bu mehnat bilan band bo'lgan aholining asosiy daromadidir. Rivojlangan mamlakatda jami daromadlarning 70 - 80foizini ish haqi tashkil etadi. Ish haqi tirikchilik vositalarini xarid qilish va pul jamg'armasini hosil etish uchun ishlatiladi. U quyidagicha hisoblanadi:

$$IH = AIH + B + PT$$

Bu yerda: AIH – asosiy ish haqi (ya'ni, ish kuchi egasining o'z mehnati natijasi uchun oladigan haqi); B – bonus (mukofot ko'rinishidagi ish haqi, imtiyozli yoki foizsiz ssuda berish, turli tekin xizmatlar ko'rsatish va h.k.); PT – pul to'lovlari (belgilangan ish vaqtidan ortiqcha ishlaganlik uchun beriladigan haq);

Ishlovchining qo'liga tegishiga qarab ish haqi ikki turga:

- umumiy (brutto);
- sof (netto) ish haqiga bo'linadi.

Brutto ish haqi – bu yalpi, ya'ni ishlovchi hisobiga yozilgan ish haqidir. **Netto ish haqi** esa yalpi ish haqidan turli to'lovlar chegirib tashlangandan so'ng qoladigan ish haqidir. U quyidagicha hisoblanadi:

$$SIH = YaIH - (DS + IST + JAM)$$

Bu yerda: YaIH – yalpi ish haqi; SIH – sof ish haqi; DS – daromad solig'i; IST – ijtimoiy sug'urta solig'i; JAM – jamg'armaga ajratilgan mablag'.

Bajarilgan ishni o'lchash mezoniga qarab vaqtbay va ishbay (donabay) ish haqlari farqlanadi. **Vaqtbay ish haqi** ma'lum malaka va ish tajribasiga ega bo'lgan xodimning ishlagan vaqtiga, ya'ni necha kun yoki soat ishlaganiga, vaqt sarfiga qarab to'lanadi. **Ishbay ish haqi** muayyan malakali ishchi yaratgan sifatli tovar va ko'rsatgan xizmat miqdori yoki bajarilgan ish hajmi uchun oladigan haqdir. Uning miqdori mehnat unumdorligiga nisbatan to'g'ri mutanosiblikda o'zgaradi.

Foyda va dividendni aniqlash

Foyda – bu tadbirkorning pul sarflab tavakkaliga ish qilib, xavf- xatarni zimmasiga olgan holda topgan pul daromadidir. Tadbirkorning foydaga ega bo'lishi yoki zarar ko'rishi boshlagan ishining natijasiga bog'liq.

Ish yurishib ketsa, yaxshi foyda ko'riladi, agar ish o'ngidan kelmasa, foyda o'rniga zarar ko'rishi mumkin. Tabiatan foyda kafolatlanmagan daromad bo'lib, u tez - tez o'zgarib turadi. Aholi daromadlari tarkibida foydaning hissasi katta bo'lmaydi. Chunki tadbirkorlik bilan g'oyat ozchilik shug'ullanadi. Masalan, AQShda foydaning aholi daromadlaridagi hissasi taxminan 15 - 18 foizni tashkil etadi.

Foyda quyidagicha aniqlanadi:

$$F = \text{YaQQ} - (\text{IH} + \text{IChS} + \text{IUT})$$

Bu yerda: YaQQ – yalpi qo'shilgan qiymat; IH – ish haqi; IChS – ishlab chiqarishga soliq; IUT – import uchun to'lovlar.

Dividend – bu foydaning aktsiyadorlarga ulush sifatida tegadigan qismi. Dividend aktsiya chiqargan korxonaning rentabel ishlashiga bog'liq. Shu sababdan turli firmalarning aktsiyasiga har xil dividend beriladi. Aktsiyalar oddiy va imtiyozli bo'lishi mumkin. Oddiy aktsiyaga tegadigan dividend kafolatlanmaydi. Korxonada (firma) foyda ko'rsa dividend beriladi, zarar ko'rsa dividend to'lanmaydi.

Imtiyozli aktsiyalarga beriladigan dividend kafolatlanadi. Uning miqdori oldindan belgilanadi va korxonaning ish natijasiga bog'liq bo'lmaydi. Ammo imtiyozli aktsiyalar oz bo'lganidan kafolatli dividendni hamma ham olavermaydi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan sari dividendning daromaddagi hissasi ortib boradi, chunki aholining tobora ko'proq qismi aktsiyadorlarga aylanadi.

Aktsiyadan olinadigan nominal daromad (A_{nd}) quyidagicha aniqlanadi:

$$A_{nd} = \frac{D}{A_b}$$

Bu yerda: D – dividend; A_b – aktsiya qiymati.

Aktsiyadan olinadigan real daromadni hisoblash uchun inflyatsiyaning ta'siri inobatga olinadi:

$$A_{rd} = A_{nd} \cdot J_p$$

Bu yerda: J_p – baho indeksi.

Foiz stavkasi va renta haqini hisoblash

Foiz – bu pul egasi o'z pulini o'zgalarga qarzga bergani uchun oladigan daromadi. Foiz darajasi kreditga (qarzga) bo'lgan talabga va uning taklifiga bog'liq bo'ladi. Kreditga talab ohsa foiz ko'payadi, taklif ohsa, kamayadi. Foiz qarzga berilgan pul summasiga nisbatan ulush darajasida belgilanadi, ya'ni foiz stavkasi

aniqlanadi:
$$F_{ns} = \frac{KD}{KS} \cdot 100$$

$$KD = QS \cdot F_s$$

Bu erda: F_{ns} – nominal foiz stavkasi; KD – ko'zlangan daromad (foiz); QS – qarz summasi.

Agar qarzga berilgan 1000 so'm uchun bir oydan so'ng 1100 so'm olinsa, qo'shimcha daromad 100 so'mni, foiz stavkasi esa – oylik daromadning 10 foizini tashkil etadi. Foizning yalpi miqdori:

- nominal foiz stavkasiga;
- qarzga berilgan pul miqdoriga;
- ssuda berish muddatiga;
- inflyatsiya darajasiga bog'liq bo'ladi.

Muddat qancha katta bo'lsa, tavakkal qilish darajasi shuncha yuqori va kredit beruvchining kapitaldan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun imkoniyatlari shuncha oz bo'ladi. Shu sababli bunday hollarda ssuda foizining stavkasi ham yuqori bo'ladi.

Nominal foiz stavkasiga inflyatsiya ham kuchli ta'sir etadi. Shu sababli uning real miqdori aniqlanadi:

$$F_{rs} = F_{ns} \cdot J_p$$

Bu yerda: F_{rs} – real foiz stavkasi; J_p – baho indeksi.

Foizning real stavkasi qarz berish yoki bermaslik masalasini hal qilishga qodir. Kutiladigan daromad real foiz stavkasini qoplabgina emas, balki undan oshgan taqdirdagina qarz bersa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Renta – bu ko'chmas mulk egalarining o'z mulkini muqobil ishlatishdan olgan daromadi. Er, imorat, xonadon, uy va boshqalar ijaraga berilib, undan daromad ko'riladi. Ular muqobil ishlatilganda ortiqcha daromad topiladi va u rentani tashkil etadi. Daromadlar tizimida er egasi mulkdor sifatida rentani o'zlashtiradi, ammo er taklif o'zgarishlariga ta'sirchan emas, chunki u cheklangan.

Shu sababli turli joylarda rentaning daromad sifatidagi ahamiyati ham har xil bo'ladi. Mulk egalarning o'z mulkini muqoil ishlatishdan olgan renta daromadlari quyidagicha hisoblanadi:

$$SR = MR \cdot (S+X)$$

Bu yerda: SR – sof renta; MR – mutloq renta; S – erga soliq; X – yerning holatini saqlash va yaxshilash uchun sarflangan harajatlar.

7.2. Aholini turmush darajasini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar

Aholining turmush darajasi sotsial iqtisodiy tushuncha bo'lib, u kishilarning moddiy va ma'naviy - ma'rifiy ehtiyojining qondirilishi hamda turmush sharoitining yaxshilanish darajasini tavsiflaydi. Moddiy ehtiyojlarga kishining oziq - ovqat, kiyim - kechak, turar - joy, yoqilg'i, maishiy va kommunal xizmat ko'rsatishni yaxshilash kabilarga bo'lgan ehtiyojlari kiradi. Ma'naviy - ma'rifiy ehtiyojlarga kishilarning bilimi, malakasi va ma'naviy - ma'rifiy saviyasini oshirish, intellektual salohiyatini yuksaltirish kabilarga bo'lgan ehtiyojlari kiradi.

Aholining sotsial turmush sharoiti – bu jamiyatning hamma a'zolariga mehnat qilish, dam olish, har tamonlama jismoniy va madaniy taraqqiyotni ta'minlash hamda mehnat qilish qobiliyatini saqlashni kafolatlash, vaqtinchalik ish qobiliyatini yo'qotganlarni sotsial ta'minot, pensiya va nafaqalar bilan ta'minlash, nisbatan kam daromadli oilalarning bolalariga nafaqalar berish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Mazkur “turmush darajasi” tushunchasidan, biz bu kategoriyaning naqadar murakkab va ko'p qirrali mazmuniga ega ekanligiga ishonch hosil qildik. Demak, u qandaydir bitta ko'rsatkich bilan emas, aholi daromadi va turmushning turli qirralarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi bilan tavsiflanishi lozim. Bu tizim quyidagi asosiy bo'limlarni o'z ichiga oladi:

- umumlashtiruvchi sintetik ko'rsatkichlar;
- aholining moddiy ehtiyojlarini qondirish darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar;
- aholining ma'rifiy - ma'naviy darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.
- aholining sotsial sharoitini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Bu ko'rsatkichlar natural va qiymat ko'rinishida ifodalanib, aholi turmush darajasini miqdor va sifat tomonlarini o'zida aks ettiradi.

Aholi turmush darajasini dastavval quyidagi ko'rsatkichlar umumlashtirib ifodalaydi:

- jon boshiga to'g'ri kelgan sof milliy daromad;
- nominal va real daromad indeksleri;
- turmush qiymati indeksi;

- inson barkamolligi indeksi;
- qashshoqlik indeksi;
- aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi;
- yashash minimumi va boshqalar.

Bu ko'rsatkichlar qiymat - pul ko'rsatkichlari bo'lib, aholining hayotiy ehtiyojlarini qondirish me'yorini aks ettiradi. Aholi jon boshiga yaratilgan SMD iqtisodiy taraqqiyotni va aholi turmush darajasini ifodalaydi:

$$K_{TD} = \frac{SMD}{A}$$

Bu yerda: K_{td} – aholi turmush darajasi koeffitsienti;
SMD – sof milliy daromad; A – aholining o'rtacha soni.

Aholi turmush darajasining yuksalishi uchun SMD ning o'sish sur'ati aholining o'sish sur'atidan yuqori bo'lishi lozim. Buni aniqlash uchun turmush darajasi indeksini hisoblash kerak:

$$J_{ATD} = \frac{SMD_1}{A_1} : \frac{SMD_0}{A_0}$$

$$J_{ATD} = K_{TD_1} : K_{TD_0}$$

Bu yerda: J_{atd} – aholi turmush darajasi indeksi.

Agar $J_{atd} > 1$ bo'lsa, iqtisodiy o'sish sodir bo'lgan, binobarin aholi turmush darajasi oshgan. Agar $J_{atd} < 1$ bo'lsa, aksincha. $J_{atd} = 1$ bo'lganda aholi turmush darajasi ham o'zgarmagan.

Nominal va real daromadlar va ularni hisoblash

Nominal daromad – bu bevosita xodim mehnatining miqdori va sifatiga qarab to'lanadigan haq bo'lib, u pul shaklidagi jami daromadni o'z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan nominal daromad quyidagicha hisoblanadi:

$$ND = MBOD + MKD$$

Bu yerda: ND – nominal daromad; MBOD – mehnat bilan olgan daromad; ya'ni ish haqi, menejer daromadi, tadbirkor daromadi, MKD – mulkdan kelgan daromad, ya'ni foyda, renta, foiz va dividend.

Pul daromadining o'zi, ya'ni nominal daromad aholi turmush darajasini aniq ifodalay olmaydi, pulning real qadri iste'mol tovarlari narxiga ham bog'liq. Shu sababli real daromad:

- nominal daromadning miqdoriga;
- daromaddan chegirilgan har xil soliqlar va to'lovlarga, ya'ni pul daromadining egasi qo'liga tegadigan qismiga;
- transfert to'lovlariga, ya'ni pensiya, nafaqa, ishsizlik bo'yicha nafaqalar, tibbiy sug'urta kabilardan tushgan daromadlarga bog'liq.

Real daromad jami pul daromadlari (brutto daromad)dan turli to'lovlar (soliqlar, sotsial sug'urta to'lovlari) chegirib tashlangandan keyin qolgan qismi – sof (netto) pul daromadini baho indeksiga bo'lish yordamida aniqlanadi:

$$RD = \frac{ND + TT - S}{J_p}$$

Bu yerda: TT – transfert to'lovlar evaziga tushgan daromadlar; S – soliqlar va turli to'lovlar; J_p – bahoning umumiy indeksi.

Real daromad iste'mol tovarlar va xilma - xil xizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining xarid qobiliyatini bildiradi, aholi turmush darajasini umumlashgan holda tavsiflaydi.

Real daromad indeksini aniqlash

Real daromad indeksi hisoblash uchun dastavval umumiy va pirovard daromadlar hajmi aniqlanadi. Buni 33- jadvaldagi shartli raqamlar misolida ko'rib chiqamiz.

Real daromad indeksi quyidagicha hisoblanadi:

$$J_{PD} = \frac{PD_1}{PD_0} : J_p \text{ yoki } J_{PD} = \frac{PD_1}{J_p} : PD_0$$

Bu yerda: RD_0 va RD_1 – real daromadning bazis va joriy davrdagi summasi; J_p – bahoning umumiy indeksi.

Misolimizdan:

- $J_{PD} = \frac{PD_1}{PD_0} : J_p = \frac{107,0}{98,0} : 1,1 = 1,092 : 1,1 = 0,992$ yoki 99,2 foiz;
- $J_{PD} = \frac{PD_1}{J_p} : PD_0 = \frac{107,0}{1,1} : 98,0 = 0,973 : 0,98 = 0,992$
yoki 99,2 foiz

**Aholining umumiy, pirovard va real daromadlarini
hisoblash tartibi (mln so'm)**

T/r	Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
1.	Pul daromadlari shu jumladan:	100,0	109,0
	a) ish haqi	84,3	97,6
	b) pensiya, stipendiya, turli nafaqalar	10,0	10,4
	v) renta, foiz, foyda va dividendlar	0,7	1,0
2.	Shaxsiy yordamchi xo'jalikdan tushgan daromadlar	3,8	3,5
3.	Nobozor daromadlar	8,2	9,0
4.	Aholining umumiy daromadi (1q+2q+3q)	112,0	121,5
5.	Umumiy (nominal) daromaddan chegirib tashlanadigan har xil to'lovlar – jami shu jumladan:	14,0	14,5
	a) soliqlar va moliya tizimiga to'lanadigan har xil zaruriy to'lovlar	6,0	6,3
	b) maishiy xizmatlar uchun to'lovlar	8,0	8,2
6.	Real daromad, haqiqiy baholarda (4q - 5q)	98,0	107,0
7.	O'rtacha baho indeksi (J _p)	1,0	1,10
8.	Real daromad taqqoslama baholarda (6q:7q)	98,0	97,4

Demak, real daromad joriy davrda bazis davrga nisbatan 0,8 punktga kamaygan. Shu davr ichida narx esa 10 foizga oshgan. Narx o'zgarmagan yoki pasaygan sharoitda pul daromadi ko'paysa, real daromad ham ko'payadi. Agar pul daromadi o'zgarmay turib narx oshsa, real daromad pasayadi, narx pasaysa, aksincha ortadi. Pul daromadi va narxlar real daromadga qarama - qarshi yo'nalishda ta'sir etadi.

Kambag'allik va uning chegarasini aniqlash usullari

Kambag'allik shunday holatki, bunday vaziyatda inson o'zining asosiy ehtiyojlarini qondirish imkoniga ega bo'lmaydi. Aholi va oilalarning bu qatlami pul mablag'lari, mulk va boshqa resurslar bilan nisbatan kam ta'minlanganligi

sababli ularning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari past darajada qondirilgan bo'ladi. Statistika amaliyotida kambag'allikni tavsiflash maqsadida quyidagi usullar qo'llaniladi:

- ❖ statistik usul, ya'ni daromad darajasi bo'yicha aholining taqsimotini aniqlash;
- ❖ normativ usul, ya'ni me'yordagi iste'mol savatchasini hisoblab chiqish.

Birinchi usulda tegishli hukumat tashkilotlari mamlakat bo'yicha har bir kishi va oilaning o'rtacha daromadlarini aniqlab chiqadi. Aynan shu o'rtacha daromad kambag'allik chegarasi deb yuritilib, daromad darajasi undan past bo'lganlar kambag'allar, yuqorilari esa nisbatan boylar deb yuritiladi. Masalan, ayrim davlatlarda kambag'allik chegarasi mazkur mamlakat bo'yicha o'rtacha daromaddan ikki baravar kam bo'lgan daromad deb taxmin qilinsa, boshqalarida esa u o'rtacha daromadning 2/3 qismiga teng kelishi lozim, deb hisoblanadi. Biroq, aksariyat ko'pchilik mamlakatlarda, shu jumladan O'zbekistonda ham boshqa - normativ usul qabul qilingan.

Normativ usulda kambag'allik darajasi tarkibi eng zarur bo'lgan oziq-ovqatlar, iste'mol buyumlari va xizmatlar to'plamidan iborat bo'lgan eng kam "iste'mol savati" qiymati asosida aniqlanadi. U quyidagicha hisoblanadi: dastlab oziq - ovqat mahsulotlari to'plamining qiymati, so'ngra oila byudjeti ma'lumotlari asosida kam ta'minlangan oilalarning umumiy xarajatlarida nooziq - ovqat mahsulotlar va xizmatlarning salmog'i aniqlanadi. Bu salmog' eng arzon narxlarda eng kam iste'mol savati qiymatida hisoblanib boshlang'ich hisob - kitoblarga qo'shiladi.

Iste'mol savatining qiymat ifodasi eng kam iste'mol byudjeti deb ataladi. Eng kam iste'mol byudjetiga yoki ko'pincha uning ma'lum bir qismiga (masalan 50 foizga) mos keluvchi daromad kambag'allik chegarasi (KCh) hisoblanadi. Davlat kambag'allik chegarasidan past darajada yashovchi aholiga ma'lum miqdorda moddiy yordam ko'rsatadi. Aslida ham ijtimoiy himoyalashning barcha asosiy choralari aholining aynan shu toifasiga, shuningdek, ish haqi, nafaqalar, pensiyalar, stipendiyalarning eng kam miqdorini belgilashga qaratilgan.

Kambag'allik indekslarini hisoblash

Kambag'allikning vaqt bo'yicha o'zgarishi qator indekslarni hisoblash yordamida aniqlanadi:

- kambag'allik indeksi;
- kambag'allikning chuqurlashuvi yoki sayozlashuv indeksi;
- kambag'allikning keskinlashuv indeksi.

Kambag'allik indeksi (J_k) joriy davrdagi kambag'allik koeffitsienti (K_k)ni bazis davrdagi kambag'allik koeffitsienti (K_k)ga bo'lish yordamida hisoblanadi.

$$J_k = \frac{K_{\kappa_1}}{K_{\kappa_0}}; K_{\kappa_1} = \frac{K\Upsilon\Pi_{A_1}}{\bar{A}_1}; K_{\kappa_0} = \frac{K\Upsilon\Pi_{A_0}}{\bar{A}_0};$$

Bu yerda: $K\Upsilon\Pi_{A_0}$ va $K\Upsilon\Pi_{A_1}$ – kambag'allik chegarasidan past daromadga ega bo'lgan aholi soni (bazis va joriy davrlarda); A_0 va A_1 – bazis va joriy davrlarda aholining o'rtcha soni.

Agar $J_k > 1$ bo'lsa, u holda kambag'allik darajasi o'sish tomonga, $J_k < 1$ bo'lsa, pasayish tomonga moyil bo'lgan. Agar $J_k = 1$ bo'lsa, u holda kambag'allik darajasi o'zgarmagan bo'ladi.

Daromadlar tengsizligi bor joyda kambag'allik muammosi hamisha mavjud bo'ladi. Agar aholini kambag'allik chegarasiga qarab tabaqalasak, u holda ularning har xil qatlamlari paydo bo'ladi. Bu qatlamlarni shartli ravishda quyidagi ijtimoiy guruhlarga bo'lish mumkin:

- o'ta boylar (O'B);
- boylar (B);
- o'rtahollar (O'H);
- kambag'allar (K);
- o'ta kambag'allar (O'K).

Kambag'allikni chuqurlashib yoki sayozlashib borayotganini tavsiflovchi indeksni hisoblash uchun dastlab mazkur guruhlar bo'yicha bazis va joriy davrlar uchun tarkibiy nisbiy miqdorlar hisoblanadi. So'ngra bu nisbiy miqdorlar bir - biri bilan taqqoslanadi.

Kambag'allikning chuqurlashuv yoki sayozlashuv indeksini hisoblash tartibi

T/r	Aholining Ijtimoiy Guruhlari	Jamiga nibatan foiz hisobida		$J_d = \frac{d_1}{d_0}$
		bazis davrda	joriy davrda	
1.	O'ta boylar	$d_{ub_0} = UB_0 : \bar{A}_0$	$d_{UB1} = UB_1 : \bar{A}_1$	$J_{d_{UB}} = d_{UB1} : d_{UB0}$
2.	Boylar	$d_{B_0} = B_0 : \bar{A}_0$	$d_{B_1} = B_1 : \bar{A}_1$	$J_{d_B} = d_{B_1} : d_{B_0}$
3.	O'rtahollar	$d_{UX_0} = UX_0 : \bar{A}_0$	$d_{UX_1} = UX_1 : \bar{A}_1$	$J_{d_{UX}} = d_{UX_1} : d_{UX_0}$
4.	Kambag'allar	$d_{K_0} = K_0 : \bar{A}_0$	$d_{K_1} = UK_1 : \bar{A}_1$	$J_{d_K} = d_{K_1} : d_{K_0}$
5.	O'ta kambag'allar	$d_{UK_0} = UK_0 : \bar{A}_0$	$d_{UK_1} = UK_1 : \bar{A}_1$	$J_{d_{UK}} = d_{UK_1} : d_{UK_0}$
	Jami	100,0	100,0	

Agar,

$$J_{dO'B} < J_{dB} < J_{dO'H} < J_{dk} < J_{dO'K}$$

bo'lsa, u holda kambag'allik chuqurlashib borayotganligidan dalolat beradi. Chunki jamiyatda o'ta boylar qatlamidan tortib, to o'ta kambag'allar qatlamigacha kambag'allashish holati sodir bo'ladi.

Agar,

$$J_{dO'B} > J_{dB} > J_{dO'H} > J_{dk} > J_{dO'K}$$

bo'lsa, u holda kambag'allik sayozlashib, xalq farovonligining oshib borayotganligidan dalolat beradi. Chunki bunday tengsizlik o'ta kambag'al aholi salmog'ining kambag'allar salmog'idan kichik, kambag'allar salmog'ining o'rtahollar salmog'idan kichik, boylar salmog'ining esa o'ta boylar salmog'idan kichik ekanligidan dalolat beradi.

Kambag'allikning keskinlashuv jarayoni quyidagi ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi:

- $R_{\max} = X_{\max} - X_{\min}$

- $v = \frac{\sigma \cdot 100}{\bar{x}}$

Bu yerda: R_{\max} – kambag'allik darajasidagi variatsion kenglik; X_{\max} – o'ta boylarning o'rtacha daromadi; X_{\min} – o'ta kambag'allarning o'rtacha daromadi; v – variatsiya koeffitsienti; σ –

Shu ko'rsatkichlarga asoslanib kambag'allikning keskinlashuv indeksi (J_{kk}) quyidagicha hisoblanadi:

$$J_{kk} = \frac{R_{\max}}{R_{\min}}$$

Agar $J_{kk} > 1$ bo'lsa, demak o'ta boylar bilan o'ta kambag'alla ro'rtasidagi absalyut va nisbiy (J_{kk}) tafovut katta bo'ladi va aksincha.

Jamiyat hamisha kambag'allikni yumshatish va uni tugatish yo'lidan boradi. Bozor iqtisodiyotiga xos umumiy qoida - bu kambag'allar soni hamda salmog'ining qisqarib borishiga moyilligidir, chunki ishlab chiqarish o'sishi bilan kam daromadli oila o'rtacha va yuqori daromadlilar qatoridan o'rin oladi.

Davlat siyosati ham nisbiy kambag'allikni qisqartirish mutlaq kambag'allikni, ya'ni qashshoqlikni esa tag - tubi bilan yo'qotishga qaratilgan.

Turmush qiymati va uning indeksini aniqlash

Ishlab chiqarishning sotsial samarasi kishilar farovonligida, ya'ni turmush darajasi va qiymatida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, turmush darajasi kishilar ehtiyojlarining qondirilish me'yori bilan belgilanadi. Uning muhim jihati noz – ne'matlar iste'moli va qiymati hisoblanadi. Turmush darajasi uchun iste'mol o'z-o'zidan emas, balki ehtiyojni qondira olish jihatidan muhim. Iste'molning miqdori va tarkibi oqilona bo'lib, kishilarning sog'lom bo'lishi, uzoq umr ko'rishi, ularning shaxs sifatida kamol topishini ta'minlagandagina maqsadga muvofiq hisoblanadi.

U yoki bu mahsulotning haddan tashqari ko'p iste'mol etilishi yuqori turmush darajasini bildirmaydi, chunki bu yerda miqdordan tashqari iste'molning sifati va qiymati omili ham bor. Bu omil iste'molning miqdori va tarkibi o'rtasida ma'lum me'yorda nisbat bo'lishini taqozo etadi. Masalan, oziq - ovqat iste'moli shunday miqdorda tarkibida bo'lishi zarurki, u kishi organizmini barcha kerakli ozuqalar, xususan, oqsil, yog' va vitaminlar bilan ta'minlashi, insonning sog'lom, baquvvat, tetik bo'lishini, hayotda faollik ko'rsatishini ta'minlashi zarur. Ko'p miqdordagi, lekin balanslanmagan oziq - ovqat iste'moli foyda o'rniga zarar keltiradi. Mutaxassislar fikriga ko'ra, go'sht va undan olingan mahsulotlarning optimal iste'moli jon boshiga yiliga o'rtacha 80 kg bo'lishi zarur. Bundan (1,5-2 baravar) ortiq iste'mol qilingan go'sht haddan tashqari zararli deb hisoblanadi.

O'zbekistonda aholi jon boshiga 190 - 200 kg non va un mahsulotlari iste'mol etiladi. Bu ham keragidan ortiqcha hisoblanadi. Boshqa mahsulotlar (masalan, go'sht, sut, tuxum, meva, sabzavot) kam iste'mol etilgandan ularning o'zni non bilan qoplanadi. Bu ham balanslanmagan ovqatlanish natijasidir.

Nooziq - ovqat mahsulotlari va ko'rsatilgan xizmatlarga ham xuddi shu nuqtai nazardan yondoshish mumkin. Ana shularni inobatga olgan holda turmush qiymati indeksini quyidagicha hisoblash mumkin:

$$J_{TK} = \frac{XI_1}{OI_1} : \frac{XI_0}{OI_0} \text{ yoki } J_{TK} = \frac{XI_1}{XI_0} : \frac{OI_1}{OI_0};$$

Bu yerda: HI_0 va HI_1 – bazis va joriy davrlarda jon boshiga to'g'ri kelgan haqiqiy iste'mol qiymati; OI_0 va OI_1 – bazis va joriy davrlarda jon boshiga to'g'ri kelgan optimal iste'mol qiymati.

Bu indeksni quyidagicha hisoblash ham mumkin:

$$J_{TK} = \frac{\sum \bar{q}_0 \cdot p_1}{\sum q_0 \cdot p_0}$$

Bu yerda: q_0 – bazis davrdagi iste'mol buyumlar majmuasi; q_1 – bazis davrda optimal darajadagi iste'mol buyumlar majmuasi; R_0 va R_1 – iste'mol buyumlarining bazis va joriy davrlardagi bahosi. q_0 ning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning tarkibiga bazis davrdagi (q_0) iste'mol buyumlari majmuasi bilan bir qatorda oldin sotib olish imkoniyati bo'lmagan, ammo yangi baho darajasida (R_1) shu imkoniyatga ega bo'lgan iste'mol buyumlari ham kiradi.

$J_{TK} < 1$ bo'lishi turmush qiymatining, shuningdek xalq farovonligining pasayganligidan dalolat beradi va aksincha.

7.3 Aholining moddiy ehtiyojlarini qondirish, ma'rifiy - ma'naviy va sotsial darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Inson tirik ekan uning ehtiyoji ham bo'ladi. Ehtiyojlar xilma – xildir. Shu nuqtai nazardan ular quyidagi turlarga bo'linadi:

- moddiy ehtiyojlar;
- ma'rifiy va ma'naviy ehtiyojlar;
- sotsial ehtiyojlar;

Moddiy ehtiyojlar azaliy, ular inson paydo bo'lishi bilan yuzaga kelgan. Ular eng zarur va hayotiy ehtiyojlar bo'lib:

- ❖ oziq - ovqat;
- ❖ kiyim - kechak;
- ❖ turar - joy;
- ❖ transport;
- ❖ aloqa;
- ❖ gigiena;
- ❖ elektr quvvati;
- ❖ gaz;
- ❖ barcha maishiy xizmatlar kabi ehtiyojlardan iborat bo'ladi.

Aholi jon boshiga necha kilogramm go'sht, non, un, guruch, shakar, meva, sabzavot, poliz mahsulotlari, sariyog', o'simlik moyi, necha litr sut, spirtli yoki spirtsiz ichimlik iste'mol etilishi, har kishiga necha juft poyavzal, necha metr gazlama, bitta oilaga o'rtacha avtomashina, televizor, magnitafon, muzlatgich, gilam, videoapparatura kabilarning to'g'ri kelishini ifodalovchi ko'rsatkichlar aholining moddiy ehtiyojlarini qondirish darajasini ifodalovchi miqdoriy ko'rsatkichlardir.

Jon boshiga hisoblangan mahsulot turi quyidagicha aniqlanadi:

$$\bar{q}_i = \frac{\sum q_i}{A}$$

Bu yerda: $\sum q_i$ – bir yil davomida iste'mol qilingan i mahsulot, jami; A – aholining yoki ayrim olingan ijtimoiy guruhlarning o'rtacha soni.

Iste'molga shunday qonuniyat xoski, dastlab unda miqdoriy, so'ngra esa sifat o'zgarishlari yuz beradi. Avval, umuman, tovarlar va xizmatlar iste'moli o'sgani holda, so'ngra ularni sifatlisini tanlab iste'mol etishga kirishiladi. Bu bozorning to'yinishiga bog'liq. Ishlab chiqarish qancha rivojlangan bo'lsa, sifatli iste'mol shunchalik o'sadi.

Oziq – ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning Qondirilish darajasini aniqlash

Oziq – ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning qondirilish darajasiquyidagicha aniqlanadi:

$$K_{TK_1} = \frac{\bar{q}_{XI}}{q_{МБИ}}$$

Bu yerda: q_{hi} – jon boshiga haqiqiy iste'mol qilingan i mahsulot; q_{nbi} – jon boshiga me'yor bo'yicha iste'mol qilinishi lozim bo'lgan i mahsulot.

Agar, $K_{tki} = 1$ bo'lsa, u holda aholining mazkur turdagi mahsulotga bo'lgan talabi to'liq qondirilgan, $K_{tki} > 1$ bo'lsa, oshirilib qondirilgan, $K_{tki} < 1$ bo'lsa – u holda bu talab etarli darajada qondirilmagan bo'ladi.

Aholining ma'rifiy salohiyati ifodalovchi ko'rsatkichlar

Ma'rifiy va ma'naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar kabi insonning yuksalishi va jamiyatning rivojlanishi uchun tabiiy zaruriyatdir. Bu ehtiyojlar tarkiban bilim olish, madaniy saviyani oshirish, malaka - mahoratga ega bo'lish kabilardan iborat. Ularquyidagiko'rsatkichlar dao'ziningmutlaqaksinitopadi:

- ❖ maktabgacha ta'lim muassasalaridagi bolalar soni;
- ❖ umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qiyotganlar soni;
- ❖ o'rta - maxsus, kasb - hunar ta'limi bilim yurtlarida o'qiyotganlar soni;
- ❖ oliy o'quv yurtlarida o'qiyotganlar soni;
- ❖ oliy o'quv yurtlaridan keyingi ta'lim muassasalarida o'qiyotganlar soni;

- ❖ kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash yurtlarida o'qiyotganlar soni;
- ❖ maktabdan tashqari sharoitda bilim olayotganlar soni.

Maktabgacha ta'lim bola shaxsini sog'lom va etuk, maktabda o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi.

Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgandir.

O'rta maxsus kasb - hunar ta'limi, akademik litseylar bo'yicha ishlash huquqini beradigan hamda bunday ish yoki ta'limini navbatdagi bosqichda davom ettirish uchun asos bo'ladigan o'rta maxsus, kasb - hunar ta'limini beradi.

Oliy ta'lim, ya'ni universitetlar, akademiyalar, institutlar va oliy maktabning boshqa ta'lim muassasalari, yuqori malakali oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashni ta'minlaydi.

Aholining ma'rifiy va ma'naviy darajasini umumlashtirib tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Bu ko'rsatkichlar jumlasiga quyidagilar kiradi (har 1000 kishiga to'g'ri kelgan):

- ❖ o'rta - maxsus, kasb - hunar o'quv yurtini bitirganlar va band bo'lganlar soni ($K_{o'm}$);
- ❖ oliy ma'lumotlilar soni (K_0);
- ❖ fan nomzodlari soni (K_{fn});
- ❖ fan doktorlari soni (K_{fd});
- ❖ fanlar akademiyasining muxbir a'zolari soni (K_{ma});
- ❖ akademiklar soni (K_a);
- ❖ aspirantlar soni (K_{asp});
- ❖ doktorantlar soni (K_d);
- ❖ ommalashgan kutubxonalardagi kitoblar soni (K_{ks});
- ❖ kitob, jurnal va gazetalarning yillik nusxalar soni (K_{kjt});
- ❖ kinoseanslar va teatrlarga qatnovchilar soni (K_{kt});
- ❖ radioeshittirish va teleko'rsatuvlar ko'lami (sutkasiga soatda) va boshq.

Bu ko'rsatkichlar mintaqalar va taraqqiy etgan mamlakatlar, shuningdek, jahon standartlari bilan taqqoslash, mazkur mamlakat aholisining ma'rifiy va ma'naviy darajasini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholining sotsial sharoitini umumlashtirib ifodalovchi ko'rsatkichlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- ❖ ishsizlik koeffitsienti;
- ❖ ish haftasi va ish kunining o'rtacha uzunligi;
- ❖ mehnat ta'tillari muddati;
- ❖ mehnat sharoiti;

- ❖ har 10000 kishiga to'g'ri kelgan – kasalxonalaridagi o'rinlar soni; shifokor soni; sanatoriy va dam olish uylaridagi o'rinlar soni;
- ❖ aholining o'rtacha yashash umri;
- ❖ bir yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi (har 1000 aholiga);
- ❖ onalar o'limi (har 100 000 onaga nisbatan);
- ❖ sotsial himoya darajasi va h.k.

Bu ko'rsatkichlar aholi barcha tabaqalarining sotsial sharoitini yaxshilash maqsadida qator tadbirlar tizimining amalga oshirilishini, mehnat resurslaridan qay darajada foydalanish, mehnat sharoitining yaxshilanish jarayonini, qishloq bilan shahar aholisi turmush darajasining yaqinlashishi kabi tadbirlarning amalga oshirilishini bevosita ifoda qiluvchi omillardir.

7.4. Inson barkomallashuvi indeksi **Inson taraqqiyoti indeksi hisoblash¹⁶**

Inson taraqqiyoti indeksi (I T I) inson rivojlanishining umumlashgan ko'rsatkichidir. uzoq va sog'lom hayot, bilim kirish va yaxshi hayot standarti: Bu mamlakatimni inson taraqqiyoti o'rtacha darajasini uch asosiy yo'nalishdagi yutuqlarini ko'rsatadi. I T I har bir yo'nalishda erishilgan yutuqlarni o'lchash normalangan indekslarining geometrik o'rtachasi hisoblanadi.

Ma'lumot manbalari

Tug'ilgandan hayot muddati talablari: UNDESA (2009b).

O'rtacha ta'lim muddati: Barro va Li (2010b).

Ta'limning Kutilayotgan yil: statistika (2010b) uchun UNESCO instituti.

Yalpi milliy daromad aholi jon boshiga (GNI): Jahon banki (2010) va IFTF (2010)

O'lchov indeksini yaratish birinchi qadam, har bir o'lchov uchun subindices yaratishdir. 1-0 dan shkala bilan indeks minimal va maksimal qadriyatlar (yoki maqsadlar) belgilash uchun zarurligi indeks aylantirishi geometrik o'rtacha ishlatiladigan beri, maksimal qiymati vaqt yoki umumlashtirish davrlar uchun har qanday ikki davlat o'rtasidagi (foiz) taqqoslash ta'sir qilmaydi. ftaksimalnye qadriyatlar, vaqt ketma-ket Tori mamlakatni ko'rsatgan haqiqiy kuzatilgan yuqori qadriyatlarga beriladi, yan, davr 1980-2010 gg uchun. eng kam qadriyatlar taqqoslash ta'sir qilinadi to'g'risida qiymatlari ishlatiladi, shuning uchun, to'g'ri hayot xarajat yoki nol "tabiiy", deb his etdi. Shunday qilib, harakat va biron-bir vaqt uchun jamiyatning yashash uchun zarur bo'lgan minimal darajadagi nisbatan o'lchanadi. 20 yosh, ta'lim sohasida ham o'zgaruvchilar uchun - - jon boshiga 0 yillik va Yalpi milliy daromad - tug'ilgandan umr uchun quyidagi minimal

¹⁶ Доклад о человеческом развитии 2013 изд. ПРООН, «Весь мир»-217-219 б.

qiymatlari tashkil AQSH \$ 163 ..kutilgan umr ftinimalnoe qiymati ftaddison (2010) asarlari olingan uzoq muddatli tarixiy ma'lumotlar asosida va Riley (2005) 1 bo'ladi. ta'lim minimal darajada g'oyasi jamiyat rasmiy ta'lim holda mavjud bo'lishi mumkin, aslida tomonidan oqlandi. . Daromad asosiy darajasi, \$ 163 tashkil va AQSh yashashi uchun zarur bo'lgan - bir oz ortiq 1/3 bo'ladi kuniga 45 sent teng mavjud tarixiy ma'lumotlarga har qanday mamlakatda (Zimbabwe, 2008) tomonidan qo'lga eng past qiymati, emasmi AQSh \$ 1.25 Jahon banki qashshoqlik tomonidan tashkil etilgan. kuniga.

sub-ko'rsatkichlardan minimal va maksimal qadriyatlarini aniqlangandan so'ng quyidagicha hisoblanadi

$$I_i = \frac{\text{haqiqiy qiymat} - \text{maksimal qiymat}}{\text{maksimal qiymat} - \text{minimal qiymat}}$$

ta'lim uchun tenglama 1 o'z hisoblab geometrik o'rtacha, keyin 1 yana ishlatiladi. Bu bevosita ikki pastki qismlariga geometrik o'rtacha uchun tenglama 1 foydalanish uchun teng.

Har bir kattalik indeks tegishli o'lchov nisbatan imkoniyatlarning uchun proksi, chunki, qobiliyat daromad o'zgartirish vazifasi bir konkav egri (Anand va Sen 2000) bo'lishi mumkin. Shunday qilib, daromad uchun minimal va maksimal qadriyatlar tabiiy logaritmasini ishlatiladi.

Inson taraqqiyoti indeksini:

$$(I_{xayot} \cdot d_{av}^{1/3} \cdot I_{ta'lim}^{1/3} \cdot I_{daromad}^{1/3}) \quad (2)$$

Barcha O'z TTBRM yo'nalishlaridan qisman Almashtirish beradi. Shunday qilib, hisob to'liq O'zaro almashuvchanlik yo'nalishlarini ruxsat chiziqli jamlovchi formuladan eng jiddiy e'tirozlar, biri ichiga oladi. Ba'zi almashtirishlar har qanday indeks ta'rifi muqarrar xos.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Aholi turmush darajasi deganda nimani tushunasiz?
2. Aholi turmush darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi deganda nimani tushunasiz?
3. Aholi turmush darajasining sifat ko'rsatkichlariga nimalar kiradi?
4. Aholi daromadlari va xarajatlari balansi deganda nimani tushunasiz?
5. Aholining daromadlari bo'yicha tabaqalanishi qanday aniqlanadi?
6. Lorents egri chizig'ini tushuntiring?

Amaliy mashg'ulot materiallari

1-MAVZU. AHOLI STATISTIKASI

I. Masalalar echish uchun uslubiy ko'rsatma.

1-misol. Respublika aholisi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar keltirilgan (ming kishi):

Yil boshida aholi soni (A_0)	27072,2
Yil davomida:	
Tug'ilganlar soni ($A_{tug'}$)	646,1
O'lganlar soni ($A_{o'l}$)	138,8
1 yoshgacha o'lgan bolalar soni ($A_{o'l.b}$)	8,0
3) Doimiy yashash uchun ko'chib kelganlar (A_{kel})	5,5
Respublikadan ko'chib ketganlar (A_{ket})	51,2
4) 15-49 yoshdagi ayollar yillik o'rtacha soni (\bar{A}_{15-49})	7349

Yechish.

$$A_1 = A_0 + (A_{tug'} - A_{o'l}) + (A_{kel} - A_{ket}) = 27072,2 + (646,1 - 138,8) + (5,5 - 51,2) = 27072,2 + 507,3 + (-45,7) = 27534,3 \text{ ming kishi.}$$

$$\bar{A} = \frac{A_0 + A_1}{2} = \frac{27072,2 + 27534,3}{2} = 27303,2 \text{ ming kishi.}$$

$$K_{tug'} = \frac{A_{tug'}}{\bar{A}} \cdot 1000 = \frac{646,1}{27303,2} \cdot 1000 = 23,6\%$$

$$K_{mah.tug'} = \frac{A_{tug'}}{A_{15-49}} \cdot 1000 = \frac{646,1}{7349} \cdot 1000 = 87,9\%$$

$$K_{o'l} = \frac{A_{o'l}}{\bar{A}} \cdot 1000 = \frac{138,8}{27303,2} \cdot 1000 = 5,0\%$$

$$K_{b.o'l} = \frac{A_{b.o'l}^{0-1}}{A_{tug'}} \cdot 1000 = \frac{8,0}{646,1} \cdot 1000 = 12,4\%$$

$$K_{t.o'} = \frac{A_{tug'} - A_{o'l}}{\bar{A}} \cdot 1000 = \frac{646,1 - 138,8}{27303,2} \cdot 1000 = 18,5\%$$

$$K_{kel} = \frac{A_{kel}}{\bar{A}} \cdot 1000 = \frac{5,5}{27303,2} \cdot 1000 = 0,2\%$$

$$K_{ket} = \frac{A_{ket}}{\bar{A}} \cdot 1000 = \frac{51,2}{27303,2} \cdot 1000 = 1,8\%$$

$$K_{mig} = \frac{A_{kel} - A_{ket}}{\bar{A}} \cdot 1000 = \frac{5,5 - 51,2}{27303,2} = -1,6\%$$

$$\hat{E}_{hayot} = \frac{\dot{A}_{tug'}}{\dot{A}_{o'l}} \cdot 100 = \frac{646,1}{138,8} \cdot 100 = 465,4\%$$

2-misol. Tumandagi doimiy aholi soni bo'yicha quyidagi ma'lumot keltirilgan.

2016-yil birinchi yarim yillikda aholining o'rtacha soni 137,4 kishi, III chorakda aholining o'rtacha soni 140,1 kishi, 1 oktabrda 139,4 ming kishini, 1 noyabrda 140,2 ming kishini, 1 dekabr 141,3 ming kishini 2017- yil 1-yanvarda 141,9 ming kishini tashkil etgan. Ushbu ma'lumotlar asosida aholining IV-chorak, ikkinchi yarim yillikda va yillik o'rtacha sonlari aniqlansin.

Yechish:

$$\bar{A} = \frac{\frac{A_1}{2} + A_2 + \dots + \frac{A_n}{2}}{n-1} = \frac{\frac{139,4}{2} + 140,2 + 141,3 + \frac{141,9}{2}}{4-1} = 140,6 \text{ ming kishi.}$$

$$\bar{A} = \frac{\sum A_i}{n} = \frac{140,1 + 140,6}{2} = 140,3 \text{ ming kishi.}$$

$$\bar{A} = \frac{\sum A_i}{n} = \frac{137,4 + 140,3}{2} = 138,9 \text{ ming kishi}$$

3-misol. Respublika aholisining o'rganilayotgan davr boshidagi soni 27072,2 ming kishi bo'lgan bo'lsa, 5 yildan so'nggi istiqboldagi soni quyidagicha aniqlanadi.

$$A_{b+t} = A_b \cdot \left(1 + \frac{K_{um.}}{1000}\right)^t = 27072,2 \left(1 + \frac{16,9}{1000}\right)^5 = 27072,2(1 + 0,845) = 29438,1 \text{ ming kishi.}$$

4-misol. Quyidagi jadvalda 2014- yilning boshida 2-5 yoshdagi aholining soni va har bir yoshning yashashi mumkin bo'lgan ehtimol lik koeffitsiyenti qiymatlari berilgan. Yoshni siljitish usulida 2-5 yoshdagi aholining istiqboldagi sonini hisoblang.

Yoshi	Mazkur yoshdagi aholining 2010- yil boshidagi soni (ming kishi)	Har bir yosh yashashi mumkin bo'lgan ehtimollik koeffitsiyenti	Yil boshida bo'lishi mumkin bo'lgan yoshlar		
			2015	2016	2017
			$i_{x+1} = i_x \cdot P_x$		
2	835,5	0,99641	-	-	-

3	792,2	0,99600	$835,5 \cdot 0,99641 = 832$	-	-
4	748,3	0,99562	$792,2 \cdot 0,9960 = 788$	$832 \cdot 0,99600 = 826,7$	-
5	689,4	0,99526	$748,3 \cdot 0,99562 = 745,0$	$788 \cdot 0,9956 = 784,5$	$826,7 \cdot 0,99526 = 822$
6		0,99503		$745 \cdot 0,99526 = 683,1$	$784,5 \cdot 0,99516 = 780,7$
7		0,99498			$683,1 \cdot 0,99503 = 679,7$

II. Mustaqil echish ucun masalalar materiallar

1-masala. Mamlakat aholisining yoshi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar keltirilgan (ming kishi):

Aholi yoshi guruhlari	2016-y.	2017-y.
0-7 yoshgacha	4177,3	4632,7
7-17 yoshgacha	6219,1	5743,4
17-55(60) yoshgacha	14754,7	17009,2
55(60) yoshdan yuqori	1542,7	1738,1
Jami	26668,8	29123,4

Aniqlang:

- 1) jami aholiga nisbatan aholining yoshlar bo'yicha salmog'ini;
- 2) 2017- yilda 2016- yilga nisbatan mutlaq va nisbiy o'zgarishini; ma'lumotlarni jadval ko'rinishida keltiring va qisqacha xulosa qiling.

2-masala. Tumanda mavjud aholi soni 300 ming kishini tashkil etgan, yil davomida vaqtincha yashash uchun 7530 kishi kelgan va vaqtincha ketganlar soni esa 5470 kishiga to'g'ri kelgan. Doimiy aholi sonidan tug'ilish koeffitsiyenti 19,3%, o'lganlar 1590 kishini tashkil etgan.

Aniqlang:

- 1) doimiy aholi va tug'ilganlar sonini;
- 2) tug'ilish, o'lish koeffitsientlarini;
- 3) tabiiy o'zgarish koeffitsiyentini.

3-masala. Yil boshiga shahar aholisining doimiy soni 1012 ming kishini tashkil etgan, vaqtincha yashash uchun kelganlar 25489 kishi va vaqtincha ketganlar soni 18245 kishi. Doimiy aholidan tug'ilgan 15,4 ming boladan 6,1 mingta bola vafot etgan.

Aniqlang:

- 1) mavjud aholi sonini;
- 2) tug'ilish, o'lish va tabiiy o'zgarish koeffitsientlarini.

4-masala. Viloyatning hududi 4,3 ming km², uning hududida 890 ta aholi yashash punktlari mavjud bo'lib, ularda 2017-yilning boshida 2549,1 ming kishi istiqomat qilgan. Viloyatda aholi zichligini aniqlang.

5-masala. Aholi punktida ro'yxatga olishning kritik paytida 58605 kishi bo'lib, ro'yxatga oluvchilarning aniqlashicha vaqtincha yo'qlar 3560 kishini, vaqtincha yashovchi aholi esa 3005 kishini tashkil etgan.

Doimiy aholi sonini aniqlang.

6-masala. Jadvalda berilganlar ma'lumotlar bo'yicha 2017 yil uchun aholining o'rtacha sonini aniqlang:

1-variant		2-variant	
Kun, oy va yil	Aholi soni, mlnkishi	Kun, oy va yil	Aholi soni, mlnkishi
01.01.2017-y.	86,2	01.01.2017-y.	110,3
01.04.2017-y.	86,5	01.04.2017-y.	109,1
01.07.2017-y.	88,9	01.09.2017-y.	115,5
01.10.2017-y.	90,4	01.10.2017-y.	117,3
01.01.2018-y.	92,6	01.01.2018-y.	120,0

7- masala. Aholi soni yil boshida 27533,5 ming kishi, shundan 15-49 yoshdagi ayollar soni 13760,1 ming kishini tashkil etgan. Yil davomida tug'ilganlar soni 646,1 ming kishi, vafot etganlar soni 138,8 ming kishi, shundan 1 yoshgacha bo'lgan go'daklar o'limi 8,1 ming nafarni tashkil etgan.

Aniqlang:

- 1) aholini yil oxiridagi sonini;
- aholining o'rtacha sonini;
- tug'ilish va o'lim koeffitsientlarini;
- tabiiy harakati koeffitsiyentini;
- aholini 5 yildan keyingi sonini bashoratlang.

8-masala. Mamlakat aholisining yoshi bo'yicha guruhlangan quyidagi ma'lumotlari keltirilgan, (yil oxiriga, ming kishi):

Aholining yoshi bo'yicha guruhlari	2016-yil		2017-yil	
	ayollar	erkaklar	ayollar	erkaklar
Jami aholi	1338,2	13325,6	14555,0	14568,4
Aholini yoshi bo'yicha guruhlari				
0-2	777,5	824,6	930,9	991,6
3-5	733,6	777,4	814,7	86248
6-7	504,4	529,8	502,0	531,0

8-15	2427,3	2535,7	2179,8	2286,8
16-17	615,4	640,7	625,6	651,2
18-19	620,0	635,1	661,7	682,5
20-24	1393,2	1411,3	1551,0	1594,7
25-29	1115,4	1129,0	1335,5	1345,7
30-34	986,8	998,7	1104,1	1108,6
35-39	837,7	845,1	988,5	988,9
40-49	1572,9	1497,2	1715,3	1624,2
50-59	863,9	812,4	1189,2	1119,3
60-69	417,1	383,3	468,1	427,7
70 yoshdan yuqori	437,0	305,3	488,5	353,8

Ilova:

	2014-y.	2015-y.
Respublika bo'yicha nikohdan o'tganlar, ming kishi	254,2	292,3
Nikohdan ajrashganlar, ming kishi	18,2	17,8

Aniqlang:

- 1) yillar bo'yicha har bir yosh guruhidagi aholi salmog'ini;
 - 2) har bir yosh guruhlari bo'yicha aholi sonining dinamikasini;
 - 3) nikohdan o'tish va nikohdan ajralish koeffitsiyentlarini;
- aholini yoshi va jinsi bo'yicha piramida tuzing;
 olingan natijaviy ma'lumotlar bo'yicha xulosa qiling.

9-masala. 2014- yilda maxsus tug'ilish koeffitsiyenti 22,6%, 15-49 yoshdagi ayollarning jami aholidagi salmog'i 30%, tug'ilganlar soni 13 ming kishi bo'lsa, tug'ilishning umumiy koeffitsiyentini, ayollar va aholining yillik o'rtacha sonini aniqlang.

10-masala. Mamlakat aholisining harakati quyidagi jadvalda keltirilgan(ming kishi):

Ko'rsatkichlar:	2013- y.	2014- y.	2015- y.	2016- y.	2017- y.
1.Mavjud aholi - yil boshidagi soni - o'rtacha yillik soni	26663, 8 ...	27072, 2 ...	27533, 4 ...	28001, 4 ...	29123, 4 ...
2.Yil davomida:					
- tug'ilganlar soni	555,9	608,9	646,1	651,3	634,8
- o'lganlar soni	139,6	137,4	138,8	133,6	138,4
- tabiiy harakat	476,3	471,5	507,3	517,7	486,4
- sof harakat	355,4	412,4	461,6	472,9	456,7
-mexanik harakatning saldosi(+,-)	60,9	-59,3	-45,7	-45,8	-39,7

3. Aholi harakatining nisbiy ko'rsatkichlari, (%)					
-tug'ilish
-o'lish
-tabiiy harakat
-mexanik harakat
-umumiy harakat
4. Jami o'lim soni:					
- go'daklarning o'limi	14,5	13,6	12,5	11,7	11,0
-go'daklarni o'limi					
koefitsiyenti (1000 tirik tug'ilgan bolaga nisbatan, ‰)

Aniqlang:

- 1) shartli belgi (...) qo'yilgan bo'sh kataklardagi ko'rsatkichlarni;
- 2) 2015-yil ma'lumotlari asosida Respublika aholisining 2020-yildagi sonini bashoratlang.

11-masala. Agar aholining umumiy harakat koefitsiyenti (-2‰) ga tabiiy harakat koefitsiyenti (-4‰)ga teng bo'lsa, migratsiya koefitsiyenti qancha bo'ladi?

12-masala. Shahar aholisi yil boshida 1516,2 ming kishi va yil oxirida 1542,4 ming kishini tashkil qilgan. Yil davomida 38682 kishi tug'ilgan, 10989 kishi o'lgan, shu jumladan 1516 tasi bir yoshgacha bo'lgan bolalar o'lgan, bundan tashqari 18113 kishi nikohdan o'tgan, 1380 kishi ajrashgan.

Aniqlang: 1. Aholining yillik o'rtacha sonini; 2. Tug'ilish, o'lish va bolalar o'limi koefitsiyentlarini; 3. Tabiiy va mexanik harakat koefitsiyentlarini; 4. Nikohdan o'tish va ajralish koefitsiyentlarini.

13-masala. Respublikaning doimiy aholisi to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan (yil boshiga, ming kishi):

Yillar	Jami aholi	Shu jumladan	
		Shahar aholisi	Qishloq aholisi
2011y.	22427,9	9340,7	16087,2
2012y.	25707,4	9381,3	16326,1
2013-y.	26021,3	9441,9	16579,4
2014-y.	26312,7	9495,1	16817,6
2015-y.	26613,8	9584,6	17079,2
2016-y.	27072,2	9698,2	17374,0
2017-y.	27533,4	14236,0	13297,4
2016-y.	28001,4	14425,9	13575,5
2017-y.	29123,4	14897,4	14226,0

Aniqlang:

- 1) shahar va qishloq aholisi hamda jami aholi sonining dinamikasini;

- 2) jami aholi sonida shahar va qishloq aholisining salmog'ini (%);
- 3) olingan ma'lumotlarni tahlil qiling. Ma'lumotlarni jadval va grafiklar ko'rinishida tasvirlang.

14-masala. Shaharda 15-49 yoshgacha bo'lgan ayollar soni va tug'ilgan bolalar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Yosh bo'yicha guruhlar, yosh	Ayollarning o'rtacha soni, ming kishi	Tug'ilgan bolalar soni, ming kishi
15-19	48,5	2,55
20-24	48,0	7,87
25-29	61,8	6,37
30-34	63,9	3,49
35-39	58,6	1,29
40-44	38,9	0,19
45-49	41,9	0,01

Shahar aholisining yillik o'rtacha soni 1470 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, shahar bo'yicha umumiy tug'ilish, maxsus tug'ilish va yoshlar bo'yicha maxsus tug'ilish koeffitsientlarini aniqlang.

15-masala. Quyidagi jadvalda Respublika bo'yicha aholi soni va harakati to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan(ming kishi):

Yil-lar	Aholi soni	Tug'ilganlar soni	O'lganlar soni	1 yoshgacha bolalar o'limi	Ko'chib kelgan aholi soni	Ko'chib ketgan aholi soni	15-49 yoshdagi ayollar soni
2012	27072,2	608,9	137,4	8,1	6,9	66,2	7177,4
2013	27533,4	646,1	138,86	8,0	5,5	51,2	7349,0
2014	28001,4	651,3	133,6	7,6	64	52,2	7202,8
2015	29123,4	634,8	138,4	7,0	4,7	44,4	7643,2
2016	29555,4	628,8	143,2	6,8	4,5	39,6	7756,7
2017	29994,6	625,1	146,0	6,6	4,4	37,7	7868,9

Aniqlang:

- 1) aholini tug'ilishi, o'lishi va tabiiy harakati koeffitsiyenti;
- 2) aholini ko'chib kelganlar, ko'chib ketganlar va migratsiya koeffitsientlarini;
- 3) 1 yoshgacha bolalar o'limini;
- 4) maxsus tug'ilish koeffitsiyenti;
- 5) xayotlik koeffitsiyentini;
- 6) aholi sonini 2015-2019- yillar uchun bashoratlang.

16-masala. Quyidagi ma'lumotlar asosida yoshni siljitish usulida aholining istiqboldagi sonini hisoblang.

Yosh	Mazkur yoshdagi aholining 2014- yil boshidagi soni, kishi	Har bir yosh yashashi mumkin bo'lgan ehtimollik koeffitsiyenti Rx	Yillar boshidagi yoshlar		
			2015-y.	2016 -y.	2017-y.
16	3786	0,99641	-	-	-
17	3764	0,99600	$3786 \cdot 0,99641 = 3772$		
18	3742	0,99562	...	$3772 \cdot 0,99600 = 3757$	
19		0,99526	$3757 \cdot 0,99562 = 3740$
20		0,99503	-
21			-	-	...

17-masala. Quyidagi jadvalda mamlakat bo'yicha ayollar va tug'ilgan bolalar soni keltirilgan:

Aholini yoshi bo'yicha guruhlari, yosh	Reproduktiv yoshidagi ayollar soni, ming kishi			Reproduktiv yoshidagi ayollardan tirik tug'ilgan bolalar soni, ming kishi		
	2012-y.	2013-y.	2014-y.	2015-y.	2016-y.	2017-y.
15-19	1233,0	1235,0	1252,0	10,9	11,7	12,4
20-24	1333,5	1393,2	1449,2	228,9	244,9	262,0
25-29	1091,5	1115,4	1153,9	186,2	207,2	213,3
30-34	971,0	986,8	996,4	85,4	94,2	103,3
35-39	853,2	873,7	899,7	29,7	32,9	35,8
40-44	747,3	786,5	786,9	3,9	4,7	5,6
45-49	787,6	806,4	810,9	0,4	0,5	0,4

Aniqlang:

- 1) reproduktiv yoshidagi ayollar sonini;
- 2) yoshi bo'yicha tug'ilish koeffitsiyentini;

- 3) respublika bo'yicha maxsus tug'ilish koeffitsiyentini;
- 4) qisqacha xulosa qiling.

18-masala. Quyidagi jadvalda mamlakat bo'yicha migratsiya ko'rsatkichlari keltirilgan:

	2014-y.	2015-y.	2016-y.	2017-y.
Jami ko'chib kelganlar shundan:	144778	144038	151172	149732
a) respublika ichida	137599	137620	144234	144248
b) chet davlatdan	7179	6418	6938	5484
Jami ko'chib ketganlar shundan:	246386	209227	214310	195836
a) respublika ichida	141395	141904	148103	144606
b) chet davlatlarga	104991	67323	66207	51236

Aniqlang:

- 1) yillar bo'yicha ko'chib kelgan aholi koeffitsiyentini (ichki va tashqi);
- 2) yillar bo'yicha ko'chib ketgan aholi koeffitsiyentini (ichki va tashqi);
- 3) har yil uchun migratsiya koeffitsiyentini (ichki va tashqi);
- 4) migratsiya ko'rsatkichlarini dinamik o'zgarishini (mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarini).

19-masala. Mamlakatda aholining o'rtacha soni joriy yil boshida 28001,1 ming kishini tashkil etib, mazkur yilda tug'ilish koeffitsiyenti 22,7 promille, vafot etganlar soni esa 138,8 ming kishiga, shundan 1 yoshga yetmasdan vafot etgan

Aniqlang:

- tug'ilgan aholining sonini;
- aholining tug'ilish, vafot etish, tabiiy harakati, hayotiylik va migratsiya koeffitsientlarini;
- 1 yoshgacha vafot etgan go'daklarning sonini;
- aholining umumiy harakati koeffitsiyentini.

2-MAVZU. MEHNAT BOZORI STATISTIKASI

I. Masalalar echish uchun uslubiy ko'rsatma.

1-misol. Respublika bo'yicha iqtisodiy faol va iqtisodiy nafaol aholi to'g'risida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan (ming kishi):

Ko'rsatkichlar	2013-y.	2014-y.	2016-y.	2017-y.
1. Doimiy aholining o'rtacha yillik soni(\bar{A})	26167	26488.4	26868.0	27302.7
2. Mehnat resurslari soni(MR)	14453.2	14816.5	15219.6	15685.7
Mehnat qilish yoshidagi mehnatga	14263.	14624.5	15036.0	15474.6

layoqatli aholi soni(A_{myo})	7			
4. Mehnat qilish yoshigacha bo'lgan aholi (A_{0-15})	9217.1	9110.7	9025.4	8993.5
5. Nafaqa yoshidagi aholi soni(A_{nyo})	1854.3	1889.5	1944.9	1996.5
Iqtisodiyotda ish bilan band bo'lgan nafaqaxo'rlar soni($A_{ibnao'}$)	129.7	119.1	101.7	108.7
Iqtisodiyotda ish bilan band bo'lgan o'smirlar va boshqalar	59.8	72.9	81.9	102.4
8. Jami ish bilan band aholi (A_{ban})	10196.3	10467.0	10735.4	11035.4
9. Ro'yxatdan o'tgan ishsizlar soni (A_{ishs})	27.7	25.5	23.2	16.9

Yechish.

- $A_{ifa} = A_{ban} + A_{ishs} = 10196,3 + 27,7 = 10224,0$ ming kishi.
- $K_{ifa} = (A_{ifa} : \bar{A}) \cdot 100 = (10224,0 : 26167) \cdot 100 = 39,1\%$
- $A_{iqnofa} = MR - A_{ban} - A_{ishs} = 14453,2 - 10196,3 - 27,7 = 4229,2$ ming kishi.
- $K_{iqnofa} = (A_{iqnofa} : \bar{A}) \cdot 100 = (4229,2 : 26167) \cdot 100 = 16,2\%$.
- $K_{ban} = (A_{ban} : A_{ifa}) \cdot 100 = (10196,3 : 10224,0) \cdot 100 = 99,7\%$.
- $K_{ishs} = (A_{ishs} : A_{ifa}) \cdot 100 = (27,7 : 10224,0) \cdot 100 = 0,27\%$.
- $K_{pa} = (A_{0-15} : A_{myo}) \cdot 1000 = (9217,1 : 14263,7) \cdot 1000 = 646,1\%$
- Nafaqa $K_{n.x} = (A_{n.yo} : A_{myo}) \cdot 1000 = (1854,3 : 14263,7) \cdot 1000 = 130,0\%$
- ,
- $K_{um.yuk} = ((A_{0-15} + A_{n.yo}) : A_{myo}) \cdot 1000 = ((9217,1 + 1854,3) : 14263,7) \cdot 1000 = 776,2\%$

2-misol. O'z faoliyatini 10 mayda boshlagan firmaning ishchilari soni ro'yxat bo'yicha 10-21 mayda - 220 kishi, 22-25 mayda - 210 kishi, 26-31 may kunlari - 205 kishidan iborat bo'lgan. Shuningdek, firma ishchilarining ro'yxatdagi o'rtacha soni: iyun oyida 210 kishini, III chorakda 225, oktabr oyida 245 kishi, noyabr oyida 240 kishini, dekabr oyida 242 kishini tashkil etgan.

Firma ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni may oyiga, II chorakka, 1-yarim yillikka, IV chorakka, 2-yarim yillikka, yil bo'yicha aniqlansin.

Yechish.

$$\bar{H}_{may} = \frac{220 \cdot 12 + 210 \cdot 4 + 205 \cdot 6}{31} = \frac{2640 + 840 + 1230}{31} = 152 \text{ kishi.}$$

$$\bar{H}_{2.CH} = \frac{0 + 152 + 210}{3} = 121 \text{ kishi.}$$

$$\bar{H}_{1.yarimyl} = \frac{I_{chor} + II_{chor}}{2} = \frac{0 + 121}{2} = 60 \text{ kishi.}$$

$$\bar{H}_{IV} = \frac{245 + 240 + 242}{3} = \frac{727}{3} = 242 \text{ kishi.}$$

$$\bar{H}_{2\text{yarimyl}} = \frac{III_{\text{chorak}} + IV_{\text{chorak}}}{2} = \frac{225 + 242}{2} = 233 \text{ kishi.}$$

$$\bar{H}_{\text{yillik}} = \frac{I_{\text{chor}} + II_{\text{chor}} + III_{\text{chor}} + IV_{\text{chor}}}{4} = \frac{0 + 121 + 225 + 242}{4} = \frac{588}{4} = 147 \text{ kishi.}$$

3-misol. Bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Korxonalar	Bazis davr		Hisobot davri	
	Ishlab chiqarilgan mahsulot, tonna	Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni, kishi	Ishlab chiqarilgan mahsulot, tonna	Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni, kishi
	q ₀	N ₀	q ₁	N ₁
№1	1800	450	1260	300
№2	2250	450	5400	720

Berilgan ma'lumotlar asosida har bir korxonaga bo'yicha mehnat unumdorligi darajasini, ishchilar sonining tarkibini va mehnat unumdorligi indekslarini aniqlang.

Yechish.

1. ($W_0 = q_0 : T_0$ va $W_1 = q_1 : T_1$):

1-korxonaga

$$W_0 = \frac{1800}{450} = 4,0 \text{ t/kishi;}$$

$$W_1 = \frac{1260}{300} = 4,2 \text{ t/kishi;}$$

2-korxonaga

$$W_0 = \frac{2250}{450} = 5,0 \text{ t/kishi;}$$

$$W_1 = \frac{5400}{720} = 7,5 \text{ t/kishi;}$$

2. $i = \frac{W_1}{W_0}$

$$i_1 = \frac{4,2}{4,0} = 1,05;$$

$$i_2 = \frac{7,5}{5,0} = 1,5$$

3. $d_0 = H_0 : \sum H_0$

va $d_1 = H_1 : \sum H_1$

1-korxonaga

$$d_0 = \frac{450}{900} = 0,5 \text{ yoki } 50\%$$

$$d_1 = \frac{300}{1020} = 0,294 \text{ yoki } 29,4\%$$

2-korxonaga

$$d_0 = \frac{450}{900} = 0,5 \text{ yoki } 50\%$$

$$d_1 = \frac{720}{1020} = 0,706 \text{ yoki } 70,6\%.$$

4. o'zgaruvchi tarkibli indeks

$$I_{\bar{w}} = \frac{\sum W_{i1} d_{i1}}{\sum W_{i0} d_{i0}} = \frac{4,2 \cdot 0,294 + 7,5 \cdot 0,706}{4,0 \cdot 0,5 + 5,0 \cdot 0,5} = 1,451 \text{ yoki } 145,1\%$$

o'zgarmas tarkibli indeks

$$I_w = \frac{\sum W_{i1} d_{i1}}{\sum W_{i0} d_{i1}} = \frac{4,0 \cdot 0,294 + 7,5 \cdot 0,706}{4,0 \cdot 0,294 + 5,0 \cdot 0,706} = 1,388 \text{ yoki } 138,8\%.$$

tuzilmaviy siljishlar indeksi

$$I_{uz} = \frac{\sum W_{i0} d_{i1}}{\sum W_{i0} d_{i0}} = \frac{4,0 \cdot 0,294 + 5,0 \cdot 0,706}{4,0 \cdot 0,5 + 5,0 \cdot 0,5} = 1,046 \text{ yoki } 104,6\%.$$

$$I_{\bar{w}} = I_w \cdot I_{uz} = 1,388 \cdot 1,046 = 1,451$$

II. Mustaqil echish ucun materiallar

1-masala. Respublika bo'yicha iqtisodiyotda band bo'lgan va iqtisodiy faol aholi soni to'g'risida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan (ming kishi):

Ko'rsatkichlar	2012-yil	2013-yil	2014-yil	2015-yil
1. Iqtisodiy faol aholi	10224,0	10492,5	11299,2	11603,1
2. Iqtisodiyotda ish bilan band bo'lganlar	10196,3	10467,0	10735,4	11035,4

Iqtisodiy faol aholi, ish bilan bandlar va ishsizlar soni bo'yicha mutlaq o'zgarishini, o'zgarish sur'atini va qo'shimcha o'zgarish sur'atini aniqlang (bazis va zanjirsimon usullarda). Natijalar asosida qisqacha xulosa qiling.

2-masala. Respublikada iqtisodiy faol aholi soni to'g'risida quyidagi ma'lumotlar mavjud (ming kishi).

Ko'rsatkichlar	2012-yil	2013-yil	2014-yil	2015-yil
Iqtisodiy faol aholi	11299,2	11603,1	11929,5	12286,6
shu jumladan:				
erkaklar	5966,6	6240,9	6906,0	6638,1
Ayollar	5332,6	5362,2	5523,5	5648,5
Iqtisodiyotda ish bilan bandlar	10735,4	11035,4	11328,1	11628,4
shu jumladan:				
erkaklar	5718,3	5978,3	6127,8	6333,3
ayollar	5017,1	5057,1	5200,3	5296,1
Ishsizlar	563,8	567,7	601,4	658,2

shu jumladan:				
erkaklar	248,3	262,6	278,2	304,8
ayollar	315,5	305,1	323,2	353,4

Aniqlang:

- 1) barcha ko'rsatkichlar bo'yicha o'zgarish sura'tlarini;
- 2) iqtisodiy faol aholi, iqtisodiyotda ish bilan bandlar, ishsizlar tarkibini va tarkibiy o'zgarishlarni;
- 3) ishsiz aholi koeffitsiyentlarini.

3-masala. Shaharda ish bilan band aholi soni 2015-yil 1-yanvarda 352 ming kishi; 1-aprelda 354 ming kishi; 1-iyunda 368 ming kishi; 1-oktabrda 358 ming kishi va 1-yanvar 2016-yilda 360 ming kishi. Ishsizlar soni mos ravishda 39 ming kishi, 40 ming kishi, 32 ming kishi; 35,4 ming kishi va 40 ming kishi.

Aniqlang:

- 1) iqtisodiy faol aholi, ish bilan band aholi va ishsizlarni 2015-yildagi o'rtacha sonini;
- 2) shu davrda ish bilan bandlik va ishsizlar koeffitsiyentini.

4-masala. Joriy yilda viloyatda aholisining o'rtacha soni 2997,1 ming kishini, mehnat resurslari 1668,7 ming kishini, iqtisodiy faol aholi 1352,6 ming kishini va ish bilan band aholi 1280,1 ming kishini tashkil etgan.

Aholining iqtisodiy faollik, ish bilan bandlik va ishsizlik koeffitsiyentlarini aniqlang.

5-masala. Tumanda 2015-yili aholining o'rtacha soni 2013,0 ming kishini, ishsizlar soni 35,4 ming kishini, jami aholi sonida iqtisodiy faol aholi 31,8%ni tashkil etgan.

Aniqlang:

- 1) iqtisodiy faol aholi sonini;
- 2) iqtisodiy faol aholi, ish bilan band aholi va ishsizlar koeffitsiyentini.

6-masala. Viloyat aholisi 5200 ming kishi bo'lib, shundan 52,8% ayollardir. Mehnatga qobiliyatli yoshdagi erkaklar salmog'i, ularning umumiy sonida 62,1%, ayollar salmog'i esa 52,5% tashkil etgan. Mehnatga qobiliyatli yoshdagi shaxslarning 1% ishlamayotgan I va II-guruh nogironlaridir. Bundan tashqari 93,6 mingta nafaqaxo'r va 10 ming nafar 14-15 yoshdagi o'smirlar haq to'lanadigan ishga egadir. Viloyat hududida 15 mingta boshqa davlatlarning fuqarolari ishlagan va boshqa davlatga 7 ming kishi ishlashga ketgan. Iqtisodiy faol aholi 2397,5 ming kishini tashkil etib, shundan 9% ishsizlardir. Mehnatga qobiliyatli yoshdagi iqtisodiy nafaol aholi 650 ming kishiga teng bo'lgan.

Aniqlang:

- 1) mehnat resurslarining sonini;
- 2) mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi salmog'ini;

- 3) mehnatga qobiliyatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi sonini;
- 4) ish bilan band aholi sonini;
- 5) jami aholining va mehnat qobiliyati yoshidagi aholining mehnatga layoqatlilik koeffitsiyentlarini;

- 6) iqtisodiy faollik, ish bilan bandlik va ishsizlik koeffitsiyentlarini;
- 7) mehnatga layoqatli aholining iqtisodiy faollik darajasini.

Mehnat resurslari balansini tuzing va uni tahlil qiling.

7-masala. 1. Shaharda yashayotgan aholining yosh tarkibi quyidagicha bo'lgan:

- a) 16 yoshgacha bo'lgan o'smirlar - 85 ming kishi;
- b) 16-59 yoshdagi erkaklar - 73 ming kishi;
- d) 16-54 yoshdagi ayollar - 83 ming kishi;
- e) mehnatga qobiliyatli yoshdan o'tganlar - 38 ming kishi.

2. Mehnatga qobiliyatli yoshda bo'lib, ishlamayotgan nafaqaxo'rlar hamda I va II guruh nogironlari jami mehnatga qobiliyatli yoshdagi shaxslarning bir foizini tashkil etgan.

3. Shaharda 150 mingta aholi ishlovchilar hisoblanib, ulardan 146 ming kishi mehnatga qobiliyatli yoshdagilardir.

Aniqlang:

- 1) mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi salmog'ini;
- 2) mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholining umumiy demografik yuklama koeffitsiyentini hamda "nafaqaxo'rlar yuklamasi" va potensial almashtirish koeffitsiyentlarini;

3) jami aholi va mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholining mehnatga layoqatlilik koeffitsientlarini;

4) jami aholi, mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi va mehnatga qobiliyatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholining ish bilan bandlik koeffitsiyentlarini.

8-masala. Respublikada aholi tarkibi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud (yil boshiga, kishi)

Yillar	Doimiy aholi soni,ming kishi	Shu jumladan asosiy yosh guruhlari bo'yicha		
		0-15 yoshda ayollar va erkaklar	16-54 yoshda ayollar, 16-59 yoshda erkaklar	55 va undan katta yoshdagi ayollar, 60 va undan katta yoshdagi erkaklar
2012	27072,1	9025,5	16481,4	1565,3
2013	27533,4	8993,4	6953,6	1586,4
2014	28001,4	8014,2	18363,2	1624,0
2015	29123,4	8236,9	19148,4	1738,1

Mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholiga to'g'ri keladigan demografik yuklama (mehnatga qobiliyatsiz yoshdagilarning 1000ta mehnatga qobiliyatli yoshdagilarga nisbati) koeffitsiyentlarini aniqlang:

- a) mehnatga qobiliyatli yoshdan kichiklar bo'yicha;
- b) mehnatga qobiliyatli yoshdan kattalar bo'yicha;
- d) jami mehnatga qobiliyatsiz yoshdagilar bo'yicha.

9-masala. Viloyat bo'yicha 2015-yilning 1-yanvarida 12 yoshga to'lgan bolalar soni 14200 bo'lsa, quyida berilgan yashash koeffitsiyentlari bo'yicha 2018-yilda mehnat qilish yoshiga to'ladiganlar sonini hisoblang.

Yosh	Keyingi yoshgacha yashashning ehtimollik koeffitsiyentlari
12	0,99 884
13	0,99863
14	0,99851
15	0,99843

10-masala. Tumandagi mehnat resurslarining soni 2015-yilning 1-yanvarida 1242,5 ming kishi, 1-fevral 1270,7 ming kishi, 1-may 1302,3 ming kishi, 1-iyul. 1300,5 ming kishi, 1-dekabr 1238,1 ming kishi, 1-yanvar 2015 - yilda 1299,9 ming kishi bo'lgan. Tuman mehnat resurslarining o'rtacha yillik sonini aniqlang.

11-masala. Tuman bo'yicha mehnat resurslarining soni va taqsimlanishi haqida quyidagi ma'lumotlar mavjud (ming kishi):

Mehnat resurslari	Yil boshida	Yil oxirida
1.Mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi	3054	3067
2.Ishlayotgan pensiya yoshidagilar va 16 yoshgacha bo'lgan o'smirlar	294	301
3.Iqtisodiyotda ish bilan band bo'lganlar	3331	3346
shu jumladan:	1450	1456
a) sanoatda;	530	533
b) qishloq xo'jaligida;	163	163
d) o'rmon xo'jaligida;	202	203
e) qurilishda;	146	148
f) savdo, transport, aloqa va boshqa tarmoqlarda;	201	202
g) sog'liqni saqlash sohasida;	280	282
h) ta'lim va madaniyat sohasida;	107	109
i) ilm-fan sohasida;	252	250
4. O'qiyotgan 16 yoshdan kattalar	5	6

5.Uy xo'jaligida band bo'lganlar		
----------------------------------	--	--

Hisoblang:

1) mehnat resurslari va iqtisodiyotda band bo'lganlar sonining yil davomidagi o'zgarishini;

2) iqtisodiyotda band bo'lganlar va mehnat resurslarining o'rtacha yillik sonini va strukturasi.

12-masala. Hududda mehnat resurslarining soni quyidagicha bo'lgan (ming kishi). 1.01. 2014-y.-560,4; 1.04.2014-y.-576,5; 1.07. 2014-y.-592,0; 1.10. 2014-y.-604,8; 1.01. 2015-y.-624,7.

Hudud mehnat resurslarining o'rtacha yillik sonini hisoblang.

13-masala. Tuman aholisining yoshi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Aholi turi	Aholi soni, (ming kishi)	
	1.01.2014-y.	1.01.2015-y.
-Mehnatga qobiliyatli yoshgacha bo'lgan aholi (0-15 yosh)	50,6	56,4
-Mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi (erkaklar 16-59 yosh, ayollar 16-54yosh)	79,2	92,3
-Mehnatga qobiliyatli yoshdan o'tgan aholi	32,9	38,8
Jami:	162,7	187,5

Hisoblang:

1) alohida yosh guruhlari bo'yicha aholi salmog'ini;

2) mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholining demografik yuklamasini tavsiflovchi koeffitsiyentlarini:

a) mehnatga qobiliyatli yoshgacha bo'lgan aholi bo'yicha;

b) nafaqa yoshidagilar bo'yicha;

v) jami mehnatga qobilyatsiz yoshdagilar bo'yicha.

14-masala. Zavodda ishchi va xodimlarning yil davomidagi soni va harakati haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (kishi hisobida):

Ko'rsatkichlar	Xodimlar	Ishchilar
Joriy yil boshida ro'yxatdagilar soni	120	2850
Ishga qabul qilinganlar soni	14	90
Ishdan bo'shatilganlar –jami	8	38
shu jumladan :	2	8
-mehnat imtizomini buzganligi	3	20
sababli	3	10
-o'z hoxishiga binoan	115	2740

-boshqa sabablarga ko'ra Yil davomida doimiy ishlaganlar		
---	--	--

Ishchilar va xodimlar bo'yicha quyidagi ko'rsatkichlar hisoblansin:

- 1) o'rtacha ro'yxatdagi soni;
- 2) ishga qabul qilish koeffitsiyenti;
- 3) ishdan bo'shatish koeffitsiyenti;
- 4) qo'nimsizlik koeffitsiyenti;
- 5) doimiylik koeffitsiyenti;
- 6) ish kuchini qoplash koeffitsiyenti.

15-masala. Korxonada xodimlarining ro'yxatdagi soni haqida oktabr oyi uchun quyidagi ma'lumotlar mavjud: 1.10-8.10-420 kishi; 9.10-14.10-439 kishi; 15.10-25.10 - 444 kishi; 26.10-31.10-456 kishi. Shuningdek, xodimlarning ro'yxatdagi o'rtacha soni noyabr oyida 462 kishini, dekabr oyida 474 kishini tashkil etgan.

Korxonada xodimlarining ro'yxatdagi o'rtacha sonini oktabr oyi va IVchorak uchun hisoblang.

16-masala. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

t/r	Ko'rsatkichlar	Bazis yil	Joriy yil
1.	Tovar mahsuloti (taqqoslama baholarda), mlnso'm	238564	254209
2.	Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni, kishi	2300	2180
3.	Yil davomida ishchilar tomonidan ishlangan kishi/kunlari soni	552000	501400
4.	Yil davomida ishchilar tomonidan ishlangan kishi/soatlari soni	3974000	3910920

Hisoblang:

Har bir yil bo'yicha ishchilarning o'rtacha soatlik, kunlik va yillik unumdorligini va ularning dinamikasini.

17-masala. Bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Korxonalar	1-chorak		2-chorak	
	Ishlab chiqarilgan buyumlar, dona	Sarflangan ish vaqti, kishi-soat	Ishlab chiqarilgan buyumlar, dona	Sarflangan ish vaqti, kishi-soat
1.	25000	5000	42000	7000
2.	50000	5000	55000	5000

Hisoblang.

- 1) har bir chorakda alohida korxonalar va ikkala korxonaga bo'yicha mehnat unumdorligining darajalarini;
- 2) har bir korxonaga bo'yicha mehnat unumdorligining alohida indekslarini;
- 3) mehnat unumdorligining umumiy (o'zgaruvchan va o'zgarmas tarkibli hamda tarkibiy siljish) indekslarini.

18-masala. Tseklar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Sex	Jami ishlangan vaqt, kishi-soat		2015- yilda 2014- yilga nisbatan mehnat unumdorligining o'sishi, %
	2014-y.	2015-y.	
1.	2360	2380	+5,5
2.	1100	1090	+2,8

Hisoblang:

- 1) korxonaga bo'yicha mehnat unumdorligining umumiy indeksini;
- 2) mehnat unumdorligining o'sishi hisobiga tejalgan ish vaqtini.

19-masala. Viloyat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

№	Ko'rsatkichlar	Davrlar		Qo'shimcha o'zgarishlar	
		bazis	joriy	mutlaq	nisbiy%
1	Qo'shilgan qiymat (solishtirma baholarda), mln so'm	3150	4200		
2	Asosiy kapitalning o'rtacha yillik qiymati (solishtirma baholarda), mln so'm	2625	2800		
3	Xodimlarning o'rtacha yillik soni, kishi	525	500		
4	Asosiy kapital qaytimi				
5	Mehnatni asosiy kapital bilan qurollanishi, mlnso'm/kishi				
6	Mehnat unumdorligi, mlnso'm/kishi				

Aniqlang:

- 1) bo'sh kataklarni hisoblab to'ldiring;
- 2) qo'shilgan qiymat hajmining o'zgarishiga ta'sir etgan omillar hissasini (mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar);
- 3) mehnatning asosiy kapital bilan qurollanishi, asosiy kapital qaytimi va mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarining o'zaro bog'liqligini.

20-masala. Sanoat korxonalari bo'yicha quyidagilar berilgan:

Korxonalar	Mehnat haqi fondi, mln so'm				Mahsulot hajmi bo'yicha reja bajarilishi, %
	Xodimlar		Ishchilar		
	Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqatda	
1.	9370	9320	780	770	105,2
2.	24420	24400	906	928	98,4
3.	18500	18500	620	620	103,4

Jami ishchi-xodimlar mehnat haqi fondi bo'yicha tejalgan (ortiqcha sarflangan) hajmni hisoblang.

Izoh: qayta hisoblash koeffitsiyenti 0,7ga teng.

21-masala. Ishlab chiqarish birlashmalari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Birlashmalar	Bazis yil		Joriy yil	
	Ishchilarning mehnat haqi fondi, mln so'm	Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni, kishi	Ishchilarning mehnat haqi fondi, mln so'm	Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni, kishi
1	13320,0	7400	14060,0	7400
2	3839,9	1847	3747,44	1862
3	7390,8	3480	7703,4	3470

Hisoblang:

1) o'rtacha mehnat haqining o'zgaruvchan, doimiy tarkibli va tuzilmaviy siljishlari indekslarini;

2) indekslar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni. Xulosa qiling.

22-masala. Zavod bo'yicha quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Sex-lar	Bazis davr		Joriy davr	
	ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni, kishi	ishchilarning mehnat haqi fondi, mln so'm	ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni, kishi	ishchilarning mehnat haqi fondi, mln so'm
1	26	59,8	15	36,0
2	87	269,7	85	272,0
3	40	116,0	47	141,0

Ishchilar mehnat haqi fondining umumiy o'zgarishini aniqlang (mutlaq va nisbiy miqdorlarda)

3-MAVZU. MILLIY HISOBCHILIK VA MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR TIZIMI

I. Masalalar echish uchun uslubiy ko'rsatma.

1-misol. Mebel ishlab chiqarish firmasi to'g'risida quyidagi ma'lumotlari berilgan (joriy bahoda, mln so'm):

T/r	Ko'rsatkichlar	Miqdori
1.	Tayyor mahsulot realizatsiyasi (TM)	680
2.	Firma o'zining ehtiyoji uchun ishlab chiqargan mahsulot (M_i)	20
3.	Barter usulida natura holda almashtirilgan mahsulotlar (B)	30
4.	Firma o'z xizmatchilariga mehnat haqi evaziga natural holda bergan mahsuloti qiymati (M_h)	4
5.	Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmlarining qoldig'i:	
	-hisobot davri boshida ($TICH_b$)	44
	-hisobot davri oxirida ($TICH_0$)	54
6.	Tayyor mahsulotlar zaxirasining hajmi:	
	-hisobot davrining boshida (TM_b)	104
	-hisobot davrining oxirida (TM_0)	120

Mebel firmasining hisobot davri uchun yalpi ishlab chiqarish hajmining qiymatini hisoblang.

Yechish:

$$YAICH = M_p + M_i + B + M_h + \Delta TICH + \Delta TM = M_p(680) + M_i(20) + B(30) + M_h(4) + \Delta TICH (TICH_0(54) - TICH_b(44)) + \Delta TM [TM_0(120) - TM_b(104)] = 760 \text{ mln so'm}$$

2-misol. Tijorat banklarining iqtisodiy faoliyatini ifodalovchi quyidagi shartli ma'lumotlar asosida bankning *YAICH*ni hisoblang(mln so'm):

1. Banklarning kreditlashdan olgan foizlari.....650;
2. Aholi qo'ygan depozitlarga to'langan foizlar.....455;
3. Bankning mijozlarga ko'rsatgan xizmatlaridan tushum.....25;

Yechish:

$$YAICH = (650 - 455) + 25 = 220 \text{ mln so'm.}$$

3-misol. Sug'urta kompaniyasining quyidagi shartli ma'lumotlari asosida yalpi ko'rsatgan xizmatini asosiy va ishlab chiqaruvchi baholarda hisoblang(mln so'm)

1. Sug'urta mukofoti.....18042,0
2. Sug'urta qoplamasi15721,0
3. Sug'urta texnik rezervlarining o'zgarishi.....1538,0
4. Sug'urta kompaniyasining sug'urta rezervlarini investitsiya jarayonlariga jalb etishdan olgan foizlari.....893,0
5. Mahsulot solig'i.....202,0

Yechish:

1. *YAICH* ishlab chiqarish bahosida=18042,0-15721,0-1538,0+893=
=1676 mln so'm.
2. *YAICH* asosiy bahoda=1676-202=1474,0 mln so'm.

4-misol. Quyidagi shartli ma'lumotlar asosida uy xo'jaligi sektorining *YAICH* hisoblang(mln so'm):

1. Uy xo'jaligi a'zolarining ko'rsatgan xizmatlari.....40,0
2. Uyida istiqomat qiluvchilarning ijara haqi.....50,0
3. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan tushum.....120,0
4. Tabdirkorlikdan tushgan tushum.....40,0
5. Uy, turar-joy va maishiy xizmatlar xarajati.....35,0
6. Yer solig'i.....15,0
7. Binolarning yemirilishi, tiklash, amortizatsiya qiymati.....18,0
8. Shaxsiy uyda turganlik uchun shartli xizmat haqi.....16,0
9. Yollangan xizmatchilarga to'langan mehnat haqi.....12,0
10. Uy xo'jaligi a'zolarining uzoq muddatli xizmat qiluvchi iste'mol tovarlarini ta'mirlash haqi.....80,0

Yechish:

$$YAICH = 50 + 120 + 40 + 35 + 15 + 18 + 16 + 12 = 306 \text{ mln so'm.}$$

5-misol. Yoqilg'i korxonasi qatnashgan iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi quyidagi ma'lumotlar mavjud (mln so'm):

T/r	Ko'rsatkichlar	Miqdor i
1.	Ishlab chiqarilgan va sotilgan tayyor mahsulotlar, joriy bahoda	1480
2.	Barcha ishlov bosqichlaridan to'la o'tmagan va texnika nazorati tomonidan tekshirilib qabul qilinmagan mahsulotlar: Hisobot davrining boshida Hisobot davrining oxirida	200 240
3.	Barterga almashtirilgan mahsulotlar	300
4.	Xomashyo va ehtiyot qismlar	600
5.	Yoqilg'i va energiya	360
6.	Ish haqi va mukofot pullari	300
7.	Ijtimoiy sug'urta va ta'minot ajratmalari	100
8.	Yaroqsiz mahsulotlar	20
9.	Laboratoriya xarajatlari	120
10.	Ishchilarga beriladigan ovqat va sut mahsulotlari	2
11.	Yuridik xizmatlari haqi	10
12.	Mol-mulkni sug'urta qilish xizmatlari haqi	40
13.	Asosiy fondlar iste'moli (amortizatsiya)	240

14.	Marketing va reklama xarajatlari	106
15.	Kredit xizmatlari haqi	20
16.	Imorat va asbob-uskunalarining ijara xizmati haqi	22

Hisoblang:

- 1) yalpi ishlab chiqarish (*YAICH*)ni;
- 2) oraliq iste'mol xarajatlari (*OI*)ni;
- 3) yalpi va sof qo'shilgan qiymatni.

Yechish: Yuqorida qayd qilingan formulaga asosan:

$$1. YAICH = M_p(1480) + \Delta TICH(240 - 100) + B(300) = 1820 \text{ mln so'm.}$$

2. $OI = \text{xomashyo materiali va ehtiyot qismlar}(600) + \text{yoqilg'i va energiya}(360) + \text{yaroqsiz(brak) mahsulotlar}(20) + \text{laboratoriya xarajati}(120) + \text{ishchilarning ovqatlari va sut mahsuloti}(2) + \text{yuridik xizmatlar haqi}(10) + \text{mol-mulkni sug'urta qilish xizmatlari haqi}(40) + \text{marketing va reklama xarajatlari}(106) + \text{kredit xizmatlari haqi}(20) + \text{imorat va asbob-uskunalarining ijara xizmati haqi}(22) = 1300 \text{ mln so'm.}$

3. Yalpi qo'shilgan qiymatni hisoblaymiz:

$$YAQQ = YAICH(1820) - OI(1300) = 520 \text{ mln so'm.}$$

4. Sof qo'shilgan qiymat quyidagiga teng:

$$SQQ = YAQQ(520) - AFI(352) = 168 \text{ mln so'm.}$$

6-misol. Mamlakat makroiqtisodiy ko'rsatkichlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mamlakat makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

No	Ko'rsatkichlar	mlrd.so'm
I. Ishlab chiqarish usuli		
1	Yalpi ishlab chiqarish, asosiy bahoda	4500
2	Oraliq iste'moli	2600
3	Yalpi qo'shilgan qiymat, asosiy bahoda (1-2)	1900
4	Mahsulotlarga soliqlar	300
5	Mahsulotlarga subsidiyalar	200
6	Yalpi ichki mahsulot, iste'molchi bahosida (3+4-5)	2000
7	Xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig'i	20
8	Yalpi milliy daromad (6+7)	2020
9	Asosiy kapital iste'moli	220
10	Sof milliy daromad (milliy daromad) (8-9)	1800
II. Pirovard foydalanish usuli (sarflar usuli)		
11	Pirovard iste'molga sarflar	1500

1 2	Yalpi jamg'armaga sarflar	500
1 3	Tovar va xizmatlar eksporti	450
1 4	Tovar va xizmatlar importi	410
1 5	Statistik farq [6-(11+12+13-14)]	-40
1 6	Yalpi ichki mahsulot, iste'molchi bahosida (11+12+13-14+15)	2000
1 7	Sof milliy daromad (milliy daromad) (11+12+13-14+15-9+7)	1800
III. Taqsimlash usuli(daromadlar usuli)		
1 8	Mehnat haqi	1100
1 9	Ishlab chiqarish va importga soliqlar	400
2 0	Ishlab chiqarishga va importga subsidiya	250
2 1	Yalpi foyda va yalpi aralash daromadlar [6-(18+19-20)]	750
2 2	Yalpi ichki mahsulot, iste'molchi bahosida (18+19-20+21)	2000
2 3	Sof milliy daromad (milliy daromad) (18+19-20+21-9+7)	1800

II. Mustaqil echish ucun materiallar

1-masala. Mashinasozlik korxonasi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (joriy baholarda, mln. so'm):

T/r	Ko'rsatkichlar	Bazis yili	Hisobot yili
1	2	3	4
1	Tayyor mahsulotlar, joriy yilda sotilgan	4300	6200
2	Kontragentga tuzilgan akt bo'yicha tovar berilgan, lekin kontragent olgan tovarining pulini to'lamagan	1200	550
3	To'liq tugallanmagan texnologik jarayon mahsuloti: -hisobot davrining boshlanishi; -hisobot davrining oxiri.	250 375	635 540
4	Barterga almashtirilgan mahsulot	175	105
5	Uskunalarni kapital ta'mirlash	125	200

Aniqlang:

1. Mashinasozlik korxonalarini bazis va joriy yillarda ishlab chiqargan yalpi mahsulotini hajmini;
2. Yalpi ishlab chiqarish qiymatlarini bazis yilga nisbatan tarkibiy siljishini.

2-masala. Kimyo sanoati korxonalarini joriy yil yakuniy ishlab chiqarish faoliyatining ifodalovchi ma'lumotlari quyidagicha (bozor bahosida, mln. so'm).

Ko'rsatkichlar	Miqdori
1. Sotilgan mineral o'g'itlar	5500
2. Barter uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlar	120
3. Korxonaning yordamchi qishloq xo'jaligi mahsulotlari	75
4. Omborga tushirilgan tayyor mahsulot	150
5. Stanoklarni kapital ta'mirlash xarajatlari	95
6. Imoratlarni joriy ta'mirlash xarajati	45
. Korxonani sobiq ishchilariga arzonlashtirilgan narxlarda bergan mahsulotlari	0.5
. Kelgusi yilga mo'ljallangan kapital ta'mirlashga olingan materiallar	25

Aniqlang:

1. Korxonani yalpi ishlab chiqarish va shu jumladan, bozorga oid va bozorga oid bo'lmagan ishlab chiqarish qiymatlarini hisoblang.
2. Bozorga oid va bozorga oid bo'lmagan ishlab chiqarishlarni tarkibini hisoblang.

3-masala. Sanoat qurilish korxonalarining iqtisodiy ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat (joriy baholarda, mln. so'm).

Ko'rsatkichlar	Bazis yil	Joriy yil
1. Tayyor mahsulotlar sotishdan tushum	6400	8100
2. Tayyor mahsulotlarni haridorga molni qabul qilish topshirish dalolatnomasi asosida yuborilgan mahsulot, lekin hali haridor pul o'tkazmagan	1200	900
3. Barcha ishlov bosqichlaridan to'la o'tmagan mahsulotlar:	270	315
-hisobot davrining boshida;	330	405
-hisobot davrining oxirida.		
4. Barterga almashtirilgan mahsulot	970	330
5. Ish mashinalarini kapital ta'mirlash	380	740

Aniqlang:

1. Korxonani bazis va joriy yillarda yalpi ishlab chiqargan mahsulot qiymatini;

2. Joriy yilda ishlab chiqargan YAICH tarkibini bazis yilga nisbatan o'zgarishini.

4-masala. Tijorat banki iqtisodiy faoliyatini ifodalovchi quyidagi ma'lumotlar mavjud, joriy hisobot davriga, bozor baholarida, mln. so'm.

T/r	Ko'rsatkichlar	Miqdori
1	Kantselyariya tovarlari harakati	30
2	Hisoblash markazining xizmatlari haqi	24
3	Aloqa va telegraf xizmatlari haqi	76
4	Imorat, apparatlardan foydalanish va joriy ta'mirlash xarajatlari	110
5	Imorat va qurilmalarning ijara haqlari	5
6	Imoratni kapital ta'mirlash	150
7	Xizmatchilarning ish haqi	300
8	Ilmiy-tekshirish ishlari xarajati	20
9	Telefon xizmati haqi	40
10	Ijtimoiy sug'urta ajratmalari	75
11	Reklama xarajatlari	25
12	Qoravul xizmatlari haqi	40
13	Yuridik xizmatlar haqi	10
14	Navbatchi avtomobil xizmatlari haqi	35

Hisoblang:

Tijorat bankini joriy yilda sarflangan oraliq iste'mol qiymatini.

5-masala. Mashinasozlik korxonasi iqtisodiy faoliyatini ifodalovchi quyidagi iqtisodiy ma'lumotlari mavjud (bozor baholari, mln. so'm).

T/R	Ko'rsatkichlar	Miqdor
1	Asosiy ishlab chiqarish mahsulotlarini sotishdan tushgan foyda	420
2	Ombordagi tayyor mahsulotlar zaxirasining o'zgarishi.	
2.1	Hisobot yilining boshida	85
2.2	Hisobot yilining oxirida	65
3	Sotib olingan xomashyo, yoqilg'i, materiallar va barcha turdagi energiya	210
4	Ishlab chiqarish zaxiralarining o'zgarishi	-20
5	Sotish uchun sotib olingan tovarlar	70
6	Sotib olingan tovarni sotishdan tushgan tushum	55
7	Olib-sotishga mo'ljallangan tovarlar zaxirasi	
7.1	Hisobot yili boshida	30
7.2	Hisobot yili oxirida	20

Yuqoridagi ma'lumotlar asosida hisoblang:

1. Yalpi ishlab chiqarish qiymatini va uning tarkibini tahlil qiling.
2. Oraliq iste'mol qiymatini;
3. Mashinasozlik korxonasi hisobot davri uchun *YAQQ*.

6-masala. Qishloq xo'jalik korxonasi hisobot davrida ishlab chiqarish uchun quyidagi xarajatlarni qildi (bozor bahosida, mln. so'm).

T/R	Ko'rsatkichlar	Miqdor
1	Mineral xom-ashyolarni qayta ishlab chiqarish uchun ajratma	50
2	Tuproq tarkibini yaxshilashga ajratma	65
3	Yog'och-taxta tayyorlash uchun sotib olingan to'sin	70
4	Korxonani sug'orish uchun suvdan foydalanish xarajati	30
5	Imoratlarni kapital ta'mirdan chiqarish xarajatlari	45
6	Ijara haqlari	25
7	Boshqa korxonalarining ko'rsatgan xizmatlari haqi	15
8	Kantstovarlar va xo'jalik xarajatlari	10
9	Safar xarajatlari	40
	Shu jumladan:	
9.1	Yo'l-transport xarajatlari	12
9.2	Mehmonxona ijara haqi	18
9.3	Kundalik xarajat	10

Qishloq xo'jalik korxonasini yalpi ishlab chiqarish uchun sarflagan oraliq iste'molini hisoblang.

7-masala. O'simlikshunoslikka asoslangan agrofirmaning hisobot yilida quyidagi iqtisodiy ma'lumotlar mavjud, mln. so'm

Tt/r	Ko'rsatkichlar	Miqdori
1	Doimiy ekinlardan yig'ib olingan yalpi hosil	110
2	Yig'ib olingan yalpi paxta xom-ashyosi	590
3	Yig'ib olingan yalpi poliz va sabzavot mahsulotlari	255
4	Yig'ib olingan yalpi ozuqa ekinlari	195
5	Urug'lik, ekish materiallari qiymati	60
6	Mineral o'g'itlar va ximikatlar qiymati	140
7	Ishlab chiqarish vositalarini asosiy fondlar iste'moli	45
8	Safar xarajatlari (yo'l va mehmonxona xizmatlari haqi)	55
9	Vositachining moliyaviy xizmatlari haqi	45
10	Reklama va marketing xizmatlari haqi	25
11	Ta'mirlash korxonasi xizmati haqi	35
12	Yuridik xizmatlar haqi	30
13	Yollangan avtomashinaning xizmat haqi	70

14	Yoqilg'i va moylash materiallari xarajati	150
----	---	-----

O'simlikshunoslik agrofirmasining quyidagi ko'rsatkichlari miqdorini hisoblang.

1. Yalpi ishlab chiqarish qiymati.
2. Oraliq iste'molini va uning tarkibini aniqlang.
3. Yalpi qo'shilgan va sof qo'shilgan qiymat.

8-masala. "A" shartli mamlakatni joriy hisobot yilidagi iqtisodiy faoliyatini ifodalovchi quyidagi ma'lumotlari mavjud, mln. so'm.

T/r	Ko'rsatkichlar	Yalpi ishlab chiqarish	Oraliq iste'mol
1	Ishlab chiqarish tarmoqlari bo'yicha:		
1.1	Sanoat	6440	4564
1.2	Qishloq xo'jaligi	8520	6840
1.3	Qurilish	1420	980
2	Pulli xizmatlar tarmoqlari bo'yicha		
2.1	Transport	2216	848
2.2	Aloqa	422	164
2.3	Savdo va umumiy ovqatlanish	5270	2000
2.4	Geologiya va er osti boyliklarini izlash	104	46
2.5	Uy-joy xo'jaligi	344	142
2.6	Kommunal xo'jaligi	500	270
2.7	Informatsion hisoblash ta'minoti	26	10
2.8	Moliya, kredit, sug'urta tizimlarida	474	164
2.9	Madaniyat va san'at sohasida	762	300
2.10	Fan va ilmiy ta'minot	320	190
2.11	Sog'liqni saqlash, jismoniy, madaniy, ijtimoiy ta'minot	756	400
2.12	Ma'muriy-boshqaruv tizimlarida	1518	740
3	Nobozor xizmatlar, tarmoqlar bo'yicha		
3.1	Geologiya va er osti boyliklarini izlash	1	2
3.2	Uy-joy xo'jaligi	50	16
3.3	Fan va ilmiy ta'minot	30	17
3.4	Sog'liqni saqlash, jismoniy, madaniy, ijtimoiy ta'minot tizimlarida	438	256
3.5	Maorif sohasida	376	132
3.6	Madaniyat va san'at sohasida	54	30
3.7	Ma'muriy boshqaruv tizimlarida	1284	722
3.8	Birlashgan jamoat tashkilotlarida	84	64
4	Shartli moliyaviy vositachilik xizmatlari		236

Eslatma:

1. Asosiy fondlarni tiklash amortizatsiyasi ajratmalari — 1440, shu jumladan, xizmatlar sohasi bo'yicha — 830
2. Mahsulot va import solig'i — 1150
3. Boshqa ishlab chiqarish solig'i — 1010
4. Mahsulot subsidiyasi — 510
5. Ishlab chiqarish subsidiyasi — 310

Aniqlang:

1. Yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'mol qiymatlari tarkibini sohalar bo'yicha hisoblang (tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar sohasi);
2. Tovarlar ishlab chiqarish, pulli va nobozor sohalar bo'yicha yalpi va sof qo'shilgan qiymatni hisoblang;
3. "A" shartli mamlakatning *YAIM* va sof ichki mahsulotini hisoblang.

9-masala. Mamlakatning shartli "B" viloyati iqtisodiy faoliyatini ifodalovchi quyidagi ma'lumotlar mavjud, shartli birlikda.

№	Ko'rsatkichlar	Yalpi ishlab chiqarish	Oraliq iste'mol
1	Tarmoqlarda tovarlar ishlab chiqarish		
1.1	Sanoatda	672	400
1.2	Qishloq va o'rmon xo'jaligida	1220	380
1.3	Qurilishda	1040	500
2	Pulli xizmat sohalarida		
2.1	Transport	600	200
2.2	Aloqa	1140	470
2.3	Savdo, umumovqatlanish, tayyorlov tizimlarida	2900	880
2.4	Geologiya va er osti boyliklarini izlash	40	20
2.5	Uy-joy xo'jaligi	160	64
2.6	Kommunal xo'jaligi	280	160
2.7	Informatsion-hisoblash ta'minoti	10	4
2.8	Moliya, kredit, sug'urta tizimlarida	180	86
2.9	Madaniyat va san'at sohasida	40	22
2.10	Fan va ilmiy ta'minot sohasida	150	90
2.11	Sog'liqni saqlash, jismoniy, madaniy, ijtimoiy ta'minot tizimida	122	40
2.12	Ma'muriy-boshqaruv tizimida	54	12
3	Nobozor xizmatlar tarmog'ida		
3.1	Uy-joy xo'jaligi	52	14
3.2	Fan va ilmiy ta'minot	22	10
3.3	Sog'liqni saqlash, jismoniy-madaniy ijtimoiy ta'minot tizimida	280	164
3.4	Ta'lim sohasida	260	86

3.5	Madaniyat va san'at sohasida	36	16
3.6	Ma'muriy-boshqaruv tizimda	800	414
3.7	Birlashgan jamoat tashkilotlarida	60	46
4	Shartli moliyaviy vositachilik xizmat-lari		24

Eslatma:

1. Asosiy fondlar iste'moli – 960,
shu jumladan, xizmatlar sohasida – 422
2. Mahsulot va import solig'i – 1220
3. Mahsulot va importga subsidiya – 240

Hisoblang:

1. Tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish sohalarini yalpi ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish va oraliq iste'mol qiymatlarini hisoblang;
2. Yalpi va sof qo'shilgan qiymatni sohalar bo'yicha aniqlang;
3. Yalpi va sof hududiy mahsulot.

10-masala. Mamlakatning shartli "V" viloyatining quyidagi iqtisodiy ko'rsatkichlari mavjud, hisob davri uchun, mln. so'm.

T/r	Ko'rsatkichlar	Yalpi ishlab chiqarish	Oraliq iste'moli
1	Tovarlar ishlab chiqarish tarmoqlarida:		
1.1	Sanoat	9920	3780
1.2	Qishloq xo'jaligi	1580	720
1.3	O'rmonchilik	20	6
1.4	Baliqchilik	1100	880
1.5	Qurilish	1840	900
2	Tarmoqlarda pulli xizmatlar		
2.1	Transport	1600	620
2.2	Aloqa	320	124
2.3	Savdo va umumovqatlanish, tayyorlov tizimlarida	440	140
2.4	Geologiya va er osti boyliklarini izlash	80	36
2.5	Uy-joy va kommunal xo'jaliklari	580	292
2.6	Moliya, kredit, sug'urta tizimlarida	300	124
2.7	Fan va ilmiy ta'limot sohasida	260	156
2.8	Sog'liqni saqlash, jismoniy, madaniy, ijtimoiy ta'minot tizimlarida	180	60
2.9	Ma'muriy-boshqaruv tizimida	64	12
3	Nobozor xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarda:		
3.1	Geologiya va er osti boyliklarini izlash	4	2
3.2	Uy-joy xo'jaligi	60	14

3.3	Fan va ilmiy ta'limot	32	14
3.4	Sog'liqni saqlash, jismoniy, madaniy, ijtimoiy ta'minot tizimlarida	410	240
3.5	Ta'lim tizimi	280	130
3.6	Madaniyat va san'at	50	24
3.7	Ma'muriy boshqaruv	1280	720
3.8	Birlashgan jamoat tashkilotlari	84	64
3.9	Shartli moliyaviy vositachilik xizmatlari		120

Eslatma:

1. Asosiy vositalar ajratmasi – 1200, shu jumladan, xizmat ko'rsatuvchi sohalarda – 630.
2. Ishlab chiqarish va import solig'i – 1960.
3. Mahsulotlar subsidiyasi – 300.

Hisoblang:

1. Tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish sohasining yalpi ishlab chiqarish, oraliq iste'mol qiymatlarini
2. Yalpi va sof qo'shilgan sohaslar bo'yicha
3. Yalpi va sof hududiy mahsulot qiymatini.

11-masala. YAİMning tarkibiga kiradigan unsurlar to'g'risida quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan (mlrdso'm):

1.	Shaxsiy iste'mol xarajatlari	2450
2.	Transfert to'lovlari	120
3.	Arenda (ijara) haqi	140
4.	Kapital iste'moli uchun ajratmalar (amortizatsiya)	270
5.	Sotsial sug'urta uchun badallar	200
6.	Foiz stavkasi	130
7.	Mulkdan kelgan daromadlar	310
8.	Dividendlar	160
9.	Yollangan xodimlarning ish haqlari	2210
10.	Biznesga egri soliqlar	180
11.	Korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydalari	210
12.	Yakka shaxslarga soliq	260
13.	Korporatsiyalar foydasiga soliq	190
14.	Korporatsiyalar foydasi	560
15.	Tovar va xizmatlarning davlat xaridi	720
16.	Sof xususiy ichki investitsiyalar	330
17.	Shaxsiy jamg'armalar	160
18.	Sof eksport	30

1. YAİMning hajmini aniqlang:

a) tovar va xizmatlarni xarid qilish xarajatlarining yig'indisi bo'yicha;

b) tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida hosil etilgan daromadlar yig'indisi bo'yicha;

2. SIM hajmini aniqlang.

12-masala. Mintaqa bo'yicha yil davomida birlamchi daromadlarning taqsimlanishi to'g'risida quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan (joriy baholarda, mlrd so'm)

Iqtisodiyotning yalpi foydasi va yalpi aralash daromadlar	736,4
Shu jumladan asosiy kapital iste'moli	413,7
1. Yollangan xodimlarning ish haqi	706,5
2. Ishlab chiqarish va importga sof soliqlar	185,8
3. "Qolgan dunyo"dagi mulkdan olingan daromadlar	18,2
4. "Qolgan dunyo"ga mulkdan berilgan daromadlar	32,2
5. Mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan joriy transfertlari saldosini:	
a) xayriya	0,6
b) sovg'alar	0,2

Aniqlang:

- 1) Yalpi ichki mahsulotni (YAIM);
- 2) Yalpi milliy daromadni (YAMD);
- 3) Iqtisodiyotning sof foydasini (ISF);
- 4) Yalpi ixtiyoridagi daromadni (YAID);
- 5) Sof ixtiyoridagi daromadni (SID).

13-masala. Mamlakat bo'yicha quyidagi yillik shartli ma'lumotlar mavjud (joriy baholarda, mlrd so'm):

1. Asosiy baholarda ishlab chiqarish	28054
2. Mahsulot va importga soliqlar	1964
3. Mahsulot va importga subsidiya	594
4. Oraliq iste'moli	13124
5. Iqtisodiyotning yalpi foydasi va yalpi aralash daromadlar	7364
6. Yollangan xodimlarning mehnat haqi	7078
7. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	2454
8. Ishlab chiqarish va importga subsidiya	596
9. Pirovard istemol sarflari	11021
shu jumladan:	
a) uy xo'jaliklariniki	7627
b) davlat muassasalariniki	3056
v) uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlariniki	338
10. Yalpi jamg'arma	3828
shu jumladan:	
a) asosiy kapitalning yalpi jamg'armasi	3294
b) moddiy aylanma vositalar g'amlamasining o'zgarishi	534

11. Tovar va xizmatlarning sof eksporti	655
12. Statistik tafovut	?

Bozor baholarida YAIMning hajmini aniqlang:

- 1) ishlab chiqarish usulida;
- 2) taqsimlash usulida;
- 3) pirovard foydalanish usulida.

14-masala. Quyidagi ma'lumotlar mavjud (joriy baholarda, mlrd so'm)

1. Asosiy baholarda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish	2806,4
2. Oraliq iste'moli	1312,4
3. Mahsulot va importga soliqlar	196,4
4. Mahsulot va importga subsidiya	59,4
5. "Qolgan dunyo"dagi ishlab chiqarishdan olingan va unga berilgan birlamchi daromadlarning saldosi	-1,3
6. "Qolgan dunyo"dan olingan va unga berilgan joriy transfertlar saldosi	0,7
7. Pirovard iste'mol sarflari	1102,0
shu jumladan:	
a) uy xo'jaliklariniki	762,7
b) davlat muassasalariniki	305,6
d) uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlariniki	33,7
8. Asosiy kapitalning yalpi jamg'armasi	329,4
9. Moddiy aylanma vositalar g'amlamasining o'zgarishi	128,9
10. "Qolgan dunyo"dan olingan va unga berilgan kapital transfertlar qoldig'i	-1,5
11. "Qolgan dunyo"dagi mulkdan olingan daromadlar	18,2
12. "Qolgan dunyo"ga mulkdan berilgan daromadlar	32,1
13. Tovar va xizmatlar importi	362,6
14. Tovar va xizmatlar eksporti	428,1

Aniqlang:

- 1) ishlab chiqarish usulida bozor bahosidagi YAIMni;
- 2) yalpi milliy daromadni;
- 3) yalpi jamg'armani;
- 4) yalpi ixtiyoridagi daromadni;
- 5) pirovard foydalanish usulida bozor bahosidagi YAIMni;
- 6) statistik tafovutni.

YAIMni takror ishlab chiqarishning har bir bosqichidagi strukturasi grafikda tasvirlang.

15-masala. Quyidagi shartli ma'lumotlar asosida bozor bahosidagi YAIMni ishlab chiqarish va taqsimlash usullarida aniqlang hamda YAIMning indeks-deflyatorini hisoblang.

t/r	Ko'rsatkich	Mlrdso'm
1.	Joriy yildagi yalpi ishlab chiqarish (YAICH), asosiy baholarda	4500
2.	Oraliq iste'moli (OI)	2100
3.	Bilvosita o'lchanadigan moliyaviy vositachilik xizmatlari (BO'MVX)	8
4.	Mahsulot va importga solingan soliqlar (MS)	332
5.	Mahsulot va importga berilgan subsidiyalar (SM)	101
6.	Asosiy kapitalning iste'moli (AKI)	410
7.	Yollangan xodimlarning mehnat haqi (MH)	1220
8.	Ishlab chiqarishga boshqa sof soliqlar (SS)	175
9.	Yalpi foyda va yalpi aralash daromadlar (YAFD)	997
10.	Joriy yildagi YAIM, taqqoslama baholarda	2400

16-masala. Respublikada YAIMning hajmi va o'zgarishi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi:

Yillar	YAIM, joriy baholarda, mlrd so'm	YAIMning indeks-deflyatori, oldingi yilga nisbatan, marta
2003	3255,6	1,473
2004	4925,3	1,452
2005	7450,2	1,454
2006	9844,0	1,268
2007	12261,0	1,160
2008	15923,4	1,214
2009	21124,9	1,234
2010	28190,0	1,219
2011	37746,7	1,228
2012	48097,0	1,179
2013	62388,3	1,195
2014	77750,6	1,151
2015	96589,8	1,148

Hisoblang:

- 1) YAIMni 2003-yilning taqqoslama baholarida;
- 2) YAIMning fizik hajmi indeksini (2003- yil 100%);
- 3) YAIMning 2003- yilga nisbatan indeks-deflyatorini;
- 4) YAIMni 2015- yilning baholarida;

Hisoblash natijalarini jadvalda aks ettiring va tegishli xulosa qiling.

17-masala. Respublika bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

t/r	Ko'rsatkich	2014-y.	2015-y.
1.	Iqtisodiyotda band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni, ming kishi	10735,4	11035,4

2.	Iqtisodiyotdagi asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, mlrd so'm	49824,0	60258,2
3.	Yalpi ishlab chiqarish, mlrd so'm	54458,6	69973,0
4.	Oraliq iste'moli, mlrd so'm	26268,6	33133,6

Aniqlang:

- 1) YAIMni;
- 2) YAIMning nisbiy o'zgarishini, shu jumladan, quyidagi omillar hisobiga: xodimlar soni, mehnatning fond bilan qurollanishi va fond qaytimi.

18-masala. Quyidagi ma'lumotlar asosida sof ichki mahsulot (SIM)ni hisoblang (mlrd so'm):

- 1) YAIM-480;
- 2) uy xo'jaligi iste'moli -300;
- 3) davlat xarajatlari-96; davlat budjeti qoldig'i -3; yalpi investitsiya-80; sof investitsiya-30.

19-masala. Agar 2019-yilda 2000-yilga nisbatan real YAIMning o'sish sur'ati 1,8 martani, aholi sonining o'sish sur'ati 131,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, aholi jon boshiga real YAIMning o'zgarish sur'ati necha martaga va necha foizga teng bo'ladi.

20-masala. Respublikada YAIM 2003 2015 - yillarda quyidagicha bo'lgan:

Yillar	YAIM, joriy baholarda, mlrd so'm	YAIM hajmining qo'shimcha o'zgarishi, oldingi yilga nisbatan, %	YAIMning indeks-deflyatori, oldingi yilga nisbatan, marta
2003	3255,6	3,8	
2004	4925,3	4,2	
2005	7450,2	4,0	
2006	9844,0	4,2	
2007	12261,0	7,4	
2008	15923,4	7,0	
2009	21124,9	7,5	
2010	28190,0	9,5	
2011	37746,7	9,0	
2012	48097,0	8,1	
2013	62388,3	8,5	
2014	77750,6	8,3	
2015	96589,8	8,2	

Hisoblang:

- 1) har bir yil bo'yicha YAIMning indeks-deflyatorini;

2) 2015-yilda YAIMning fizik hajmi 2003-yilga nisbatan necha foizga o'zgarganini.

21-masala. O'tgan yilda mintaqa iqtisodiyoti quyidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan tavsiflangan edi (mlrdso'm):

1. Yalpi hududiy mahsulot (YAHM)	500
2. Xususiy sektorning sof investitsiyasi	75
3. Davlat xaridi	80
4. Uy xo'jaligi iste'moli	250
5. Davlat byudjetiga tushgan to'g'ri soliqlar	30
6. Egri soliqlar	20
7. Tadbirkorlarga berilgan subventsiya	25
8. Eksport	150
9. Import	110

Uy xo'jaligi ixtiyoridagi daromadni hisoblang.

22-masala. Quyidagi shartli ma'lumotlar asosida YAIM, YAMD, SMD va yalpi ixtiyoridagi daromad hajmini aniqlang (mlrd so'm):

1. Yollangan xodimlarning mehnat haqi	400,0
2. Ishlab chiqarish va importga solingan soliqlar	154,0
3. Ishlab chiqarish va importga berilgan subsidiyalar	49,0
4. Iqtisodiyotning yalpi foydasi	415,0
5. Mulk daromadlari:	
-“qolgan dunyo”dan olingan	19,0
-“qolgan dunyo”ga berilgan	26,5
6. Joriy transfertlar (xorij bo'yicha) saldosi	+14,0
7. Asosiy kapital iste'moli	203,5

23-masala. Hudud bo'yicha quyidagi shartli ma'lumotlar keltirilgan:

Ko'rsatkichlar	Davr		O'zgarishi	
	Bazis	Joriy	Mutlaq	Nisbiy, %
YAHM, solishtirma baholarda, mlrd so'm	506,0	528,2		
Iqtisodiyotda band bo'lganlar soni, ming kishi	91,4	92,3		
Aholining o'rtacha yillik soni, ming kishi	182,8	192,3		
Mehnat unumdorligi, ming so'm/kishi				

- 1) bo'sh kataklarni to'ldiring,
- 2) YAHM dinamikasining omilli tahlilini amalga oshiring.

24-masala. Firmalar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

№	Ko'rsatkichlar	Davr		Qo'shimcha o'zgarish	
		Bazis	Joriy	Mutlaq	Nisbiy, %
1.	Qo'shilgan qiymat, solishtirma baholarda, mlnso'm	11880	14850		
2.	Asosiy kapitalning o'rtacha yillik qiymati, solishtirma baholarda, mlnso'm	9504	9900		
3.	Xodimlarning o'rtacha yillik soni, ming kishi	3,96	4,12		
4.	Asosiy kapitaldan foydalanish darajasi, so'm				
5.	Mehnatni asosiy kapital bilan qurollanishi, ming so'm				
6.	Mehnat unumdorligi, ming so'm				

Aniqlang:

- 1) bo'sh kataklarni hisoblab to'ldiring;
- 2) qo'shilgan qiymat hajmining o'zgarishiga ta'sir etgan omillar hissasining mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarinin;
- 3) mehnatning asosiy kapital bilan qurollanishi, asosiy kapitaldan foydalanish va mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarining o'zaro bog'liqligini ko'rsating.

25-masala. Quyidagi shartli ma'lumotlar asosida YAIM hajmini turli usullarda hisoblang (mlrd so'm):

t/r	Ko'rsatkichlar	Qiymati
1.	Tovar va xizmatlarning yalpi ishlab chiqarilishi	1714,5
2.	Mahsulot va importga solingan soliqlar	120,0
3.	Mahsulot va importga berilgan subsidiyalar	36,5
4.	Oraliq iste'moli	802,0
5.	Iqtisodiyotning yalpi foydasi va yalpi aralash daromadi	450,0
6.	Yollangan xodimlarning mehnat haqi	432,5
7.	Ishlab chiqarish va importga sof soliqlar	113,5

26-masala. Quyidagi ma'lumotlar bo'yicha yalpi xususiy ichki investitsiya, import va sof ichki mahsulot hajmi ko'rsatkichlarini aniqlang (mlrd so'm):

t/r	Ko'rsatkichlar	Qiymati
-----	----------------	---------

1.	Yalpi ichki mahsulot	1714,5
2.	Iste'mol xarajatlari	120,0
3.	Davlat xarajatlari	36,5
4.	Eksport	802,0
5.	Amortizatsiya	450,0
6.	Sof eksport	432,5

27-masala. Quyida shartli ma'lumotlar berilgan:

T/R	Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr	O'zgarishlar indeksi
1.	YAIM, joriy baholarda, mlrd so'm	3052,5	4004,0	1,312
2.	YAIM, bazis davri bahosida, mlrd so'm	3052,5	2050,0	0,672
3.	Pul massasining o'rtacha hajmi, mlrd so'm	1850,0	2200,0	1,189
4.	Pul aylanishining o'rtacha tezligi, marta	1,65	1,82	1,103

Yalpi ichki mahsulotning deflyatorini ikki usulda aniqlang:

1) pul massasining hajmi, pul aylanishining tezligi va YAIMning fizik hajmi indeksleri asosida;

2) nominal va real YAIMlar hajmi bo'yicha.

28-masala. Iqtisodiyotning tarmog'i bo'yicha quyidagi shartli ma'lumotlar mavjud:

Ko'rsatkichlar	Bazis davri	Joriy davr
Mahsulotlarni yalpi ishlab chiqarish qiymati, joriy baholarda, mlrd so'm	700	820
Mahsulotlarni yalpi ishlab chiqarish qiymatida oraliq iste'molining ulushi,%	46	50
Mahsulotlarni yalpi ishlab chiqarish qiymatida asosiy kapital iste'molining ulushi,%	8,2	10,0

Bundan tashqari, ma'lumki, hisobot davrida bazis davriga nisbatan baho darajasi yalpi ishlab chiqarishda o'rtacha 10,5%, oraliq iste'molida 5,0 % oshgan, asosiy fondlarga esa 2,1% pasaygan.

Aniqlang:

1) har bir davr uchun yalpi qo'shilgan qiymatni va sof qo'shilgan qiymatni;

2) taqqoslama baholardagi yalpi ishlab chiqarish, yalpi qo'shilgan qiymat va sof qo'shilgan qiymat bo'yicha fizik hajmi indekslarini.

29-masala. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan: (mlrdso'm)

1. Iqtisodiyotning yalpi foydasi	770
2. Yollangan xodimlarning mehnat haqi	750

3. Ishlab chiqarish va importga solingan soliqlar	280
4. Ishlab chiqarish va importga berilgan subsidiya	100
5. Mulk daromadlari:	
- “qolgan dunyo”dan olingan	20
- “qolgan dunyo”ga berilgan	50
6. Xorij bo'yicha joriy transfertlar saldosi	+16
7. Pirovard iste'molga sarflar	1170

Aniqlang:

- 1) yalpi ichki mahsulotni;
- 2) yalpi ixtiyoridagi daromadni;
- 3) yalpi jamg'arishni.

30-masala. Quyidagi shartli ma'lumotlar asosida YAIMning hajmini bozor baholarida 3ta usulda aniqlang (mlrd so'm):

t/r	Ko'rsatkich	Qiymati
1.	Tovar va xizmatlarning yalpi ishlab chiqarishi, asosiy baholarda	11073
2.	Oraliq iste'moli (bilvosita o'lchanadigan moliya vositachiligi xizmatlari bilan birga)	5756
3.	Mahsulot va importga solingan soliqlar	1061
4.	Ishlab chiqarishga boshqa soliqlar	329
5.	Yollangan xodimlarning mehnat haqi	2670
6.	Pirovardida iste'molga sarflar:	
	a)uy xo'jaliklarida	2660
	b)davlat muassasalarida	1153
	d)uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarida	28
7.	Asosiy kapitalning yalpi jamg'armasi	1820
8.	Moddiy aylanma vositalar g'amlamasining o'zgarishi	119
9.	Tovar va xizmatlar eksporti	1255
10.	Tovar va xizmatlar importi	1204
11.	Mahsulot va importga berilgan subsidiya	648

31-masala. Respublikada 2008 2015- yillar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Yillar	YAIM, joriy baholarda, mlrd so'm	2008-yilga nisbatan YAIM deflyatori, marta	YAIM hajmi, 2005- yil bahosida, mlrd so'm	YaIM fizik hajmining o'sish sur'ati,%	
				zanjirsimon	bazisli
2008	3255,6	1,0		-	100,0
2009	4925,3	1,452			
2010	7450,2	2,111			

2011	9844,0	2,677			
2012	12261,0	3,105			
2013	15923,4	3,770			
2014	21124,9	4,652			
2015	28190,0	5,671			

Bo'sh ustunlarni yillar bo'yicha hisoblab to'ldiring va tegishli xulosa qiling.

32-masala. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan (mlrd so'm):

1. Tovar va xizmatlarning yalpi ishlab chiqarishi	1040
2. Moddiy xarajatlar-jami	500
shu jumladan amortizatsiya	80
3. Amortizatsiyalashtirilmagan qiymat	45
4. Oraliq ist'moli tarkibiga kiradigan boshqa elementlar	120
5. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	72
6. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	24
7. Ishlab chiqarishga boshqa sof soliqlar	18
8. Yollangan xodimlarning mehnat haqi	256

Yalpi ichki mahsulot va iqtisodiyotning yalpi foydasini aniqlang.

4-MAVZU. MILLIY BOYLIK STATISTIKASI

I. Masalalar echish uchun uslubiy ko'rsatma.

1-misol. Hudud asosiy kapitali haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln so'm):

1. Asosiy kapitalning to'liq boshlang'ich qiymati, yil boshida	1958,0
2. Yil boshiga asosiy kapitalning eskirish darajasi,%	25,0
3. Yil davomida sotib olingan asosiy kapital	436,6
4. Hisobdan chiqarilgan asosiy kapitalning to'liq boshlang'ich qiymati	218,0
5. Hisobdan chiqarilgan asosiy kapitalning qoldiq qiymati	18,0
6. Yillik amortizatsiya qiymati	195,0
7. Ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati	3032,6

Asosiy kapitalning holati va harakati ko'rsatkichlarini aniqlang hamda asosiy kapital balansini tuzing.

Yechish.

$$AC_1 = AC_0 + AC_{kir} - AC_{chiq} = 1958,0 + 436,6 - 218,0 = 2176,6 \text{ mln so'm}$$

$$AC_{eskir} = AC_1 \cdot K_{eskir} = 1958,0 \cdot 0,25 = 489,5 \text{ mln so'm}$$

$$AC'_0 = AC_0 - AK_{eskir} = 1958,0 - 489,5 = 1468,5 \text{ mln so'm}$$

$$AC'_1 = AC'_0 + AC'_{kir} - AC'_{chiq} - A = 1468,5 + 436,6 - 18,0 - 195,0 = 1692,1 \text{ mln so'm}$$

Hudud asosiy kapitali balansi

Ko'rsatkichlar	Asosiy kapital(mln so'm)		
	To'liq qiymati	Qoldiq qiymati	Eskirish qiymati
Yil boshiga qiymati	1958,0	1468,5	489,5

Yil davomida sotib olingan	436,6	436,6	0,0
Hisobdan chiqarilgan	218,0	18,0	200,0
Eskirish qiymati	0,0	195,0	195,0
Yil oxiriga qiymati	2176,6	1692,1	484,5

$$K_{eskir0} = \frac{AC_0 - AC'_0}{AC_0} * 100 = \frac{1958,0 - 1468,5}{1958,0} * 100 = 0,250 \text{ yoki } 25,0\%$$

$$K_{eskir1} = \frac{AC_1 - AC'_1}{AC_1} * 100 = \frac{2176,6 - 1692,1}{2176,6} * 100 = 0,223 \text{ yoki } 22,3\%$$

$$K_{yaroq0} = \frac{AC'_0}{AC_0} * 100 = \frac{1468,5}{1958,0} * 100 = 0,750 \text{ yoki } 75,0\%$$

$$K_{yaroq1} = \frac{AC'_1}{AC_1} * 100 = \frac{1692,1}{2176,6} * 100 = 0,777 \text{ yoki } 77,7\%$$

$$K_{yangi} = \frac{AC_{yangi}}{AC_1} * 100 = \frac{436,6}{2176,6} * 100 = 20,1\%$$

$$K_{chiq} = \frac{AC_{chiq}}{AC_0} * 100 = \frac{218,0}{1958,0} * 100 = 11,1\%$$

2- misol. Korxonada asosiy kapitali ob'jektining qayta baholash paytidagi to'liq boshlang'ich qiymati 26 mln so'm, uning qoldiq qiymati esa 18 mln so'mga teng bo'lgan. Ushbu asosiy kapital ob'jehti umumdavlat tasnifiga ko'ra qayta baholash koeffitsiyenti (indeksi) 1,15 ga teng bo'lgan asosiy kapital guruhiga kiradi.

Asosiy kapital ob'jektining qayta baholash paytidagi to'liq tiklash qiymatini va qoldiq qiymatini aniqlang.

Yechish:

$$AC_{eskir} = AC_{t.b.q} - AC_{qq} = 26 - 18 = 8 \text{ mln so'm}$$

$$\dot{A}C_{t.t.q} = \hat{E} \cdot \dot{A}C_{t.b.q} = 1,15 \cdot 26 = 29,9 \text{ mln so'm.}$$

$$\dot{A}C_{eskir.q.b} = \dot{A}C_{eskir} \cdot K = 8 \cdot 1,15 = 9,2 \text{ mlnso'm.}$$

$$AC_{tqq} = AC_{t.t.q} - AC_{eskir.q.q} = 29,9 - 9,2 = 20,7 \text{ mlnso'm.}$$

3-misol. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (o'zgarish baholarida) mln so'm:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr	Indeks
Asosiy kapitalning o'rtacha yillik qiymati (\overline{AC})	40,0	41,0	1,025

Mahsulot hajmi (Q)			
Kapital qaytimi (CQ)	41,20	42,64	1,035
Kapital sig'imi (C_s)	1,03	1,04	1,0097
	0,97	0,86	0,98

Aniqlang:

Mahsulot hajmining o'zgarishini:

- asosiy kapitalning o'zgarishi hisobidan;
- kapital qaytimining o'zgarishi hisobidan.

Yechish.

$$\Delta Q = Q_1 - Q_0 = 42,64 - 41,20 = 1,44 \text{ mln so'm}$$

$$\Delta Q_{AC} = (\overline{AC}_1 - \overline{AC}_0) \cdot CQ_0 = (41 - 40) \cdot 1,03 = 1,03 \text{ mln so'm}$$

$$\text{yoki } \Delta Q_{AC} = Q_0 (I_{AC} - 1) = 41,2 \cdot (1,025 - 1) = 1,03 \text{ mln so'm.}$$

$$\Delta Q_C = (CQ_1 - CQ_0) \cdot \overline{AC}_1 = (1,04 - 1,03) \cdot 41 = 0,41 \text{ mln so'mga oshgan}$$

$$\text{yoki } \Delta Q_C = Q_0 \cdot I_{AC} \cdot (I_{cq} - 1) = 41,2 \cdot 1,025 \cdot (1,0097 - 1) = 0,41 \text{ mln so'mga oshgan.}$$

$$d_{Q_{AC}} = \frac{1,03}{1,44} \cdot 100 = 71,5\% \text{ ga oshgan}$$

$$d_{Q_C} = \frac{0,41}{1,44} \cdot 100 = 28,5\% \text{ ga oshgan.}$$

II. Mustaqil echish ucun materiallar

1-masala. Mamlakatning nomoliyaviy aktivlari haqidagi ma'lumotlarga asoslanib milliy boylik tarkibini va dinamikasini tahlil qiling (mlrd so'm).

Ko'rsatkichlar	2011	2012	2013	2014	2015
Jami	2382,9	2885,6	3585,5	3948,9	4329,2
Asosiy kapital (tugallanmagan qurilishni hisobga olgan holda)	2216,2	2673,9	3354,7	3644,1	3957,4
Moddiy aylanma mablag'lar	166,7	21,7	230,8	304,2	371,8

2-masala. Firmadagi asosiy kapitalning yil boshidagi to'liq boshlang'ich qiymati 116 mln so'm, yil davomida olingan yangi asosiy kapital qiymati 7,2 mln so'm va chiqarib yuborilgan asosiy kapitalning to'la boshlang'ich qiymati 4 mln so'm, qoldiq qiymati 0,8 mln so'mni tashkil qiladi. Asosiy kapitalning yil boshiga eskirish darajasi 18%, yillik amortizatsiya normasi 13%.

Aniqlang:

- 1) asosiy kapitalning yangilanish koeffitsiyentini;
- 2) asosiy kapitalning chiqib ketish koeffitsiyentini;
- 3) asosiy kapitalning yaroqlilik koeffitsiyentini (yil boshiga va oxiriga).

3-masala. Firmani asosiy kapitaldan birining (qayta baholash vaqtida) to'liq balans qiymati 126 mln so'mga, uning qoldiq qiymati 118 mln so'mga to'g'ri kelgan. Tasdiqlangan qonunga binoan ushbu asosiy kapitalni qayta baholash indeksi 1,15 ga teng deb qabul qilingan.

Aniqlang:

- 1) qayta baholash vaqtidagi eskirish qiymatini;
- 2) qayta baholash natijasida to'liq tiklash qiymatini;
- 3) qayta baholash natijasida asosiy kapitalning qoldiq qiymatini.

4-masala. «Uchqun» MChJ korxonasi bo'yicha asosiy kapital balansi keltirilgan (ming.so'm):

Asosiy kapitalning turlari	"Uchqun" MChJ						Yil oxiridagi qoldiq
	Yil boshiga qoldiq qiymat	Kelib tushgan		Chiqarilgan			
		Jami	Sh.j. yangi	Jami	Amortizatsiya	Chiqarilganning qoldiq qiymati	
Binolar	7583			3749	3700	49	
Inshootlar	112			76	76		
Uzatish moslamalari	124			117	117		
Mashina va jihozlar	69414	27065	2706	65691	65524	167	
Transport vositalari	539			431	431		
Boshqa asosiy kapital	272			264	264		
Jami:					70161		

Bo'sh kataklarni to'ldiring, asosiy kapital harakati va holati ko'rsatkichlarini aniqlang.

5-masala. Qurilish tashkilotlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln so'm):

Qurilish tashkilotlari	Qurilish-montaj ishlari hajmi		Asosiy kapitalning o'rtacha villik qiymati	
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr
1.	2577	4300	3900	3980
2.	2800	5000	1900	3500

3.	3200	4500	3300	4000
4.	5800	6900	2800	4800
5.	6300	8500	3200	4000

Aniqlang:

- 1) kapitaldan foydalanish ko'rsatkichlarini;
 - 2) ishlar hajmining, asosiy kapital va kapital qaytimining alohida indekslarini;
 - 3) qurilish tashkiloti bo'yicha kapital qaytimi sig'imining o'zgaruvchan va o'zgarmas tarkibli hamda tuzilmaviy siljishlar indekslarini.
- Mahsulot hajmini o'zgarishini omilli tahlil qiling.

6-masala. Korxonada asosiy kapitalning holati va harakati bo'yicha quyidagi ma'lumotlar keltirilgan: (mln so'mda):

1. Yil boshiga asosiy kapitalning to'la boshlang'ich qiymati	747
2. Yil boshiga eskirish darajasi, %	20
3. Yil davomida kirim qilingan asosiy kapitalning qiymati	120
4. Hisobdan chiqarilgan asosiy kapitalning to'la boshlang'ich qiymati	50
5. Hisobdan chiqarilgan asosiy kapitalning qoldiq qiymati	10
6. Yil davomida fondlarni amortizatsiyasi	60
7. Asosiy kapitalni o'rtacha yillik qiymati	800
8. Ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati	1400

Aniqlang:

- 1) yil oxiriga asosiy kapitalning to'liq qiymatini;
- 2) yil oxiriga asosiy kapitalning qoldiq qiymatini;
- 3) yil oxiriga asosiy kapitalning eskirish koeffitsiyentini;
- 4) asosiy kapitalning yil oxiriga yaroqlilik koeffitsiyentini;
- 5) asosiy kapitaldan foydalanish ko'rsatkichini.

7-masala. Hisobot davrida mahsulot hajmi solishtirma baholarda 2% oshgan. Asosiy kapitalning o'rtacha yillik qiymati esa 5,5% ga oshgan. Keltirilgan ma'lumotga asosan kapital qiymati dinamikasini aniqlang.

8-masala. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:(mln so'm):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr	O'zgarishi	
			summa	%
1. Yalpi foyda	4925	5485		
2. Sotilgan mahsulotlar (o'zgarmas baholarda)	37850	42080		
	33150	35400		
3. Asosiy kapitalning o'rtacha yillik qiymati(o'zgarmas baholarda)	5440	5525		

Bo'sh kataklarni to'ldiring va aniqlang:

- 1) kapital qaytimi va kapital sig'imini;
- 2) aylanma mablag'larning birlashtirish va aylanish ko'rsatkichlarini;

3) natijalarni tahlil qiling.

9-masala. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Joriy davrda korxonaning sof foydasi 2,8 mln so'mga teng, asosiy kapital hajmi yil boshida 8,6 mln so'mga, yil oxirida esa 10 mln so'mga teng bo'lib, aylanma mablag'lar zaxirasining qoldig'i esa mos ravishda 2,2 va 2,0 mln so'mni tashkil etgan.

Ishlab chiqarish kapitalining samaradorlik darajasini aniqlang.

10-masala. Korxonada bo'yicha ikki davr uchun quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davri	Joriy davri
Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi (o'zgarmas bahoda, ming so'mda)	75250	84000
Asosiy ishlab chiqarish kapitalining o'rtacha yillik qiymati (o'zgarmas bahoda, ming so'mda)	25000	28500
Korxonada xodimlari soni, kishi	120	125

Aniqlang:

1) har bir davr uchun:

a) asosiy kapitaldan foydalanish ko'rsatkichini;

b) mehnat unumdorligini.

2) ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining omillar ta'sirida o'zgarishini:

a) kapitaldan olinadigan samaraning o'zgarishi hisobiga;

b) asosiy kapital hajmining o'zgarishi hisobiga;

d) mehnat unumdorligining o'zgarishi hisobiga;

e) xodimlar sonining o'zgarishi hisobiga.

11-masala. Korxonadagi asosiy kapital harakati haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln so'mda):

Yil boshida mavjud asosiy kapital hajmi 4250, yil davomida: 1230, sotib olingan asosiy vositalar shu jumladan yangilanganlari 600, yemirilgan asosiy kapital hajmi 200, shu jumladan ishlab chiqarishdan olib tashlanganlari (likvidatsiya qilinganlari) 150, yil oxiridagi asosiy kapitalning qoldiq qiymati 3850, ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi 5000.

Aniqlang:

1) asosiy kapitalning holati, harakati va foydalanish ko'rsatkichlarini;

2) asosiy kapital balansini tuzing.

12-masala. Firma bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Xomashyo turi	Bir birlik mahsulotga sarf (kg)		Bazis davrdagi 1 kg bahosi ming so'm
	Bazis davri	Hisobot davri	
A B	240	225	54
	280	280	25

Hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulot 2000 dona bo'lganda salmoqli sarflarning umumiy indeksini aniqlang.

13-masala. Parrandachilik firmasi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln som):

Ko'rsatkichlar	Bazis yil	Hisobot yil
1. Mahsulot sotishdan tushgan tushum	63,12	77,76
2. Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati	22,08	24,30

Aniqlang:

1) har bir yil uchun aylanma mablag'larning aylanuvchanligini va aylanish muddatini;

2) iqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasini.

14-masala. Firmaning birinchi chorakda aylanma kapitalining o'rtacha qoldiq qiymati 4000 ming so'm, sotilgan mahsulot qiymati 8000 ming so'mni tashkil etdi.

Aniqlang:

1) aylanma kapitalning aylanish koeffitsiyentini;

2) bir aylanish muddatini;

3) bog'lanish koeffitsiyentini.

15-masala. Yil boshida ob'yektning to'liq balans qiymati 450 mln so'm, uning qoldiq qiymati 360 mln so'm, eskirish summasi 90 mln so'm bo'lgan. Ekspertlarning xulosasiga ko'ra shunday yangi ob'yektning bozor narxdagi qiymati 540 mln so'm. ob'ektning tiklangan qiymati qoldig'ini aniqlang.

16-masala. Ikki mahsulot material xarajatlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Bazis davr		Hisobot davr	
	Ishlab chiqarilgan mahsulot, t	Umumiy material xarajati, t	Ishlab chiqarilgan mahsulot, t	Umumiy material xarajati, t
A	100	240	110	253
B	200	440	250	500

Aniqlang:

1) mahsulot birligiga qilingan material xarajatlarini;

2) material xarajatlarining alohida indeksini;

3) material xarajatlarining umumiy indeksini;

4) material xarajatlarning mutlaq o'zgarishini.

17-masala. 2015- yilda korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi (o'zgarimas baholarda) 2014- yilga nisbatan 5% ga oshgan va u 588,1 mln so'mga teng, shu davrda asosiy kapital hajmining o'zgarishi 8%.

Aniqlang: 1) kapitaldan foydalanish darajasining o'zgarishini;

2) mahsulot hajmining mutlaq o'zgarishini.

18-masala. Viloyat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan.

Ko'rsatkichlar	2014-yil	2015-yil	O'zgarish sur'ati	
			Mutlaq	Nisbiy
1. Yalpi hududiy mahsulot (<i>YAHM</i>), mlrd so'm	2512,6	2941,9		
2. Iqtisodiyotda band bo'lganlar aholi (A_{band}), ming kishi	1042,4	1068,6		
3. Asosiy kapital hajmi, (\overline{AC}), mlrd so'm Mehnat unumdorligi $W = \frac{Q}{A_{band}}$	340,6	515,6		
4. Asosiy kapitaldan foydalanish ko'rsatkichi $CQ = \frac{Q}{\overline{AC}}$				

Aniqlang:

- 1) bo'sh kataklarni to'ldiring;
- 2) *YAHM* ning asosiy kapitaldan foydalanish ko'rsatkichlari (kapital qaytimi, kapital sig'imi) hisobiga o'zgarishini;
- 3) *YAHM* ning mehnat unumdorligi hisobiga o'zgarishini;
- 4) natijalarni tahlil qiling.

19-masala. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkich	Bazis davr	Joriy davr
1. Ishlab chiqarish hajmi (o'zgarmas baholarda), mln so'm	2205	2742
2. Asosiy kapitalning o'rtacha yillik qiymati (o'zgarmas baholarda), mln so'm	2940	3345
3. Shu jumladan faol qismi	1176	1404

Aniqlang:

- 1) asosiy kapital va uning faol qismining foydalanish ko'rsatkichlarini, ularning dinamikasini;
- 2) asosiy kapital hajmidan foydalanish darajasini omillar hisobidan o'zgarishini;
- 3) mahsulot hajmining omillar hisobidan o'zgarishini.

20-masala. Tashkilot bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, mln so'm:

Ko'rsatkichlar	Yanvar	Fevral	Mart	Aprel
1. Oy boshidagi aylanma kapital qoldig'i	2706	2715	2505	2550
Shu jumladan:				
- xomashyo, asosiy materiallar va sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar;	1722	1725	1717	1719
- yordamchi materiallar	339	342	340	336
- yoqilg'i;	10	12	54	51
- idish va qoplar	10	15	36	27
- ehtiyot zaxira qismlari	21	16	42	24
-(kam qiymatli) arzon va tez yemiriladigan buyumlar;	44	45	60	79
-tugallanmagan ishlab chiqarish, sotishga mo'ljallangan yarim tayyor mahsulot;	129	132	135	132
- kelajak davr xarajatlari;	21	12	9	12
- ombordagi tayyor mahsulot;	216	218	219	222
- yuklangan tovarlar va bajarilgan ishlar;	45	60	42	63
-pul mablag'lari;	75	72	75	90
-boshqa aylanma mablag'lari.	6	12	5	8
2. Sotuvdan tushgan pul tushumlar.	4070	3975	4035	4080

Aniqlang:

- 1) aylanma kapital choraklar boshidagi tarkibiy qismlarini;
- 2) chorak bo'yicha aylanma kapitalning o'rtacha qoldiq qiymatini, aylanish tezligini, bir aylanish davri va birlashtirish ko'rsatkichlarini.

21-masala.

Mehnatni asosiy kapital bilan qurollanishi va mehnat unumdorligi darajalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqligini o'rganish maqsadida 25 ta turdosh korxonalarni teng intervalli 4 ta guruhga ajrating.

	Asosiy kapital, mln so'm	Qo'shilgan qiymat, mln so'm	Xodimlar soni, kishi
1.	15,5	12,7	344
2.	17,1	10,2	371
3.	20,2	19,5	440
4.	19,4	22,4	480
5.	10,4	4,8	355
6.	11,8	7,4	288
7.	10,2	6,1	397
8.	8,7	5,8	200
9.	21,3	25,2	296

10.	11,5	3,5	323
11.	1,3	1,0	100
12.	5,3	3,8	215
13.	18,5	14,8	427
14.	20,2	23,4	495
15.	11,3	11,6	408
16.	9,3	6,6	247
17.	6,8	5,8	288
18.	20,3	26,0	549
19.	11,4	12,6	295
20.	2,8	2,5	199
21.	6,0	6,7	309
22.	16,9	17,3	512
23.	2,0	1,2	125
24.	10,2	12,4	204
25.	10,4	14,6	302

Korxonalar bo'yicha mehnatni asosiy kapital bilan qurollanishi va mehnat unumdorligi darajasi o'rtasidagi bog'lanishning regressiya tenglamasini aniqlang, korrelyatsiya koeffitsiyentini hisoblang, olingan ma'lumotlar bo'yicha xulosa qiling.

5-MAVZU. MOLIYA BOZORI STATISTIKASI

I. Masalalar echish uchun uslubiy ko'rsatma.

1-misol. 10mln. so'm 5 yilga 30% stavka bilan berilgan. Pulning oshgan qiymat summasini aniqlang.

Echim: $S = 10 + 10 * 0,3 * 5 = 25,0$ mln. so'm

$S = 10(1 + 0,3 * 5) = 25,0$ mln. so'm

2-misol. 70 000 so'm 90 kunga 20 % stavka bilan berilgan bo'lsa oshgan qiymat summasini aniqlang.

Echim: $S = 70(1 + \frac{90}{360} * 0,2) = 75,6$ mln. so'm

3-misol. 5 mln. so'm 3 yilga 25% yillik stavka bilan bankka joylashtirildi. Shartnoma bo'yicha bank murakkab foizlar bilan birga pulni qaytarib berishini bo'yniga olgan. Bank necha so'm qaytarib beradi?

Echim:

$$S = 5 (1 + 0,25)^3 = 5(31g 1.25) = 9765625 \text{ so'm}$$

4- misol. ATM bank 80 mln. so'mini 7 oyga, 200 mln so'm 8 oyga va 100 mln so'mni 11 oyga kreditga bergan. Kreditning o'rtacha razmerini aniqlang.

$$\text{Echim : } \bar{R} = \frac{80*7+200*8+100*11}{7+8+11} = \frac{560+1600+1100}{7+8+11} = \frac{3260}{26} = 125,4 \text{ mln. so`m}$$

$$\bar{t} = \frac{7*80+8*200+11*100}{80+200+100} = \frac{3260}{380} = 8,58 \text{ oy}$$

II. Mustaqil echish ucun materiallar

1-masala. O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining daromadlari summasi, mlrd. so'm.

Daromad turlari	2010-yil	2011- yil	2012-yil	2013-yil	2014-yil	2015-yil
Jami daromadlar	911,8	2342,0	2621,3	3310,9	4042,5	5100,9
shu jumladan:						
Bevosita soliqlar - jami	240,7	616,9	714,1	865,8	1045,9	1219,6
- yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i	118,5	210,5	182,2	209,3	218,9	261,7
- savdo va umumovqatlanish korxonalarining yalpi daromadi solig'i	-	-	75,5	67,0	73,0	110,8
- KK va MF uchun yagona solig'	-	86,7	85,8	80,8	95,5	103,9
- jismoniy shaxslarning daromad solig'i	105,8	288,3	334,2	465,6	603,5	689,0
- tadbirkorlar daromadidan olinadigan belgilangan soliq	16,4	31,4	36,4	43,1	55,0	54,2
- aktsiz solig'i	510,6	1353,8	1532,9	1627,9	1986,7	2478,2
- bojxona to'lovlari	227,0	535,8	604,2	748,9	1017,4	1261,7
- jismoniy shaxslarning yoqilg'i solig'i	260,8	693,6	751,6	692,6	760,6	915,7
- mulk solig'i	10,9	41,0	60,7	66,2	86,7	116,2
- Resurs to'lovvari - jami	11,9	45,1	68,2	56,9	45,9	73,4
- mulk solig'i	-	38,3	48,2	63,3	76,1	111,2
Bilvosita soliqlar - jami	90,3	222,3	260,1	629,8	768,2	931,8
- qo'shilgan qiymat solig'i	28,3	71,4	74,3	109,1	142,6	191,4
- aksiz solig'i	29,2	51,4	76,2	87,4	138,5	180,3
- bojxona to'lovlari	10,9	29,8	43,2	333,9	465,7	531,0
- jismoniy shaxslardan olinadigan yagona boj to'lovi	4,6	8,9	12,2	13,3	4,4	29,1
- jismoniy shaxslarning yoqilg'i solig'i	17,3	60,8	54,2	86,1	-	-
- Resurs to'lovvari - jami	9,1	40,7	45,8	52,2	69,6	112,1
- mulk solig'i	61,1	108,3	68,4	135,2	172,1	359,3

- er solig'i - er resurslardan foydalangan uchun soliq - suv resurslardan foydalangan uchun soliq - ekologiya solig'i Ijtimoiy infratuzilmani rivojlan-tirish solig'i Boshqa soliq va tushumlar						
--	--	--	--	--	--	--

Aniqlang:

- 1) har bir yil uchun alohida daromad turlarini umumiy daromaddagi hissasini;
- 2) 2014-2015 yillarda ro'y bergan tarkibiy siljishlarni.

2-masala. Davlat byudjeti xarajatlari (1-masala) bo'yicha mutlaq o'zgarish, o'zgarish sur'ati va qo'shimcha o'zgarish sur'atlarini bazis va zanjirsimon usullarda aniqlansin. Olingan natijalarni statistik grafiklarda tasvirlab, xulosalar yozing.

3-masala. Davlat byudjeti daromadlari (2-masala) bo'yicha mutlaq o'zgarish, o'zgarish sur'ati va qo'shimcha o'zgarish sur'atlarini bazis va zanjirsimon usullarda aniqlansin. Olingan natijalarni statistik grafiklardatasvirlab, xulosalar yozing.

4-masala. Viloyat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm):

	O'tgan davr	Joriy davr
Yalpi ichki mahsulot	2128,7	3194,5
Davlat byudjeti daromadlari	621,8	911,8
Davlat byudjeti xarajatlari	658,7	944,6
shundan:		
ijtimoiy soha	243,7	334,4
ijtimoiy muxofaza	61,3	72,7
iqtisodiyotga qilinadigan xarajatlar	75,8	97,3

Yalpi ichki mahsulotga nisbatan davlat byudjeti daromadi va xarajatlari darajasi va ularning dinamikasini aniqlang va tahlil qiling.

5-masala. Respublikamizda ijtimoiy muxofazaga oid xarajatlar (2015y.) tarkibi quyidagicha:

	Oylar			
	1-6	7-9	10-12	2015 y
1. Yosh bolali va kam ta'minlangan oilalar uchun nafaqalar	73,5	80,1	71,2	74,5

16 yoshga to'lmagan bolali oilalar uchun nafaqa	39,5	44,1	37,6	40,1
2 yoshga to'lmagan bolali onalar uchun nafaqa	29,4	31,7	29,3	29,9
kam taminlangan oilalar uchun nafaqa	4,7	4,2	4,3	4,4
2. Aholi uchun ijtimoiy ahamiyati ega bo'lgan xizmatlar narxidagi tafovut uchun kompensatsiya	26,5	9,9	28,8	25,5

Yil davomida aholini ijtimoiy muxofazasiga sarflanadigan mablag'larning tarkibiy o'zgarishlarini tahlil qilib, xulosalar yozing.

6-masala. Viloyatda yig'iladigan bevosita soliqlar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

	O'tgan davr	Hisobot davri
Jismoniy shaxslardan tadbirkorlik faoliyati uchun olinadigan soliq, mlrd. so'm	10,1	14,2
Soliq stavkasi, %	8,1	7,9
Tadbirkorlarning yillik daromadi, mlrd. so'm	124,7	179,7

Jismoniy shaxslardan tadbirkorlik faoliyati uchun olinadigan soliq bo'yicha soliq summasini, soliq bazasini va stavkasini o'zgarishi hisobidan ortgan qiymati aniqlansin.

7-masala. Bankning kredit operatsiyalari quyidagilarda aks etgan:

Kredit razmeri, mln. so'm.	60	80	100	120	150	200	300
Kredit muddati, oy	3	6	7	8	9	10	12

Kreditning o'rtacha razmerini aniqlang.

8-masala. Bank quyidagi muddatlarga va summalarda kredit bergan:

Kredit muddati, oy	6	9	12	15	18	21	24	27
Kredit hajmi, mln. so'm.	10	20	80	100	120	300	400	600

Kreditni o'rtacha muddatini aniqlang.

9-masala. Sug'urta kompaniyasi uch korxonani kreditlashga qaror qabul qildi. Shartnomaga binoan kredit razmeri 80, 100 va 150 mln. so'm. Kredit birinchi korxonaga 6 oyga, ikkinchiga-8 oyga, uchinchiga-12 oyga berilgan. Yillik foiz stavkalari tegishli ravishda 24, 26 va 31%.

Kredit bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi aniqlansin.

10-masala. Kreditning qoldiq (oy boshiga) summalari, mln. so'm

	Oylar						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
Oy boshiga	840	730	620	518	415	421	400

O'rtacha kredit qoldig'i alohida birinchi, ikkinchi kvartallar va yarim yil uchun aniqlansin.

11-masala. Kredit o'rtacha qoldig'i va hajmi haqida quyidagi ma'lumotlar ma'lum (ming so'm):

	Kvartallar			
	I	II	III	IV
O'rtacha kredit qoldig'i	40	16	50	18
Kredit hajmi	560	480	800	576

Har bir kvartal uchun alohida aniqlang:

- 1) kreditdan foydalanish muddatining uzunligini;
- 2) kredit aylanish tezligi oborotlar sonini;

Kvartallar bo'yicha hisoblangan ikki ko'rsatkichning o'zaro bog'liqligini ko'rsating.

12-masala. Kredit bo'yicha qoplanmagan qarzarlar qoldiqlari va qoplangan oborot haqida quyidagi ma'lumotlar ma'lum (mln. so'm):

Korxonona	Qarzar qoldiqlari							Oborot hajmi	
	01.07	01.08	01.09	01.10	01.11	01.12	01.01	III kv	IV kv
A	50	43	47	40	45	37	48	303	287
B	117	107	103	110	116	123	130	333	273
V	100	86	94	80	90	75	95	250	300

Har bir korxonona uchun va uchala korxonona bo'yicha birgalikda aniqlang:

- 1) o'rtacha kredit qoldiqlarini (III va IV kvartallarga va yarim yil uchun);
- 2) kvartallar va yarim yil uchun kredit aylanish tezligini (oborot sonida va kunlarda)
- 3) hisoblangan ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatib, xulosalar yozing.

13-masala. Kredit hajmi va oylik kredit qoldiqlari haqida quyidagi ma'lumotlar ma'lum (mln so'm):

Oylar	Bir kunlik kredit hajmi	O'rtacha kredit qoldiqlari
Oktyabr	23,3	280,0
Noyabr	16,6	95,5
Dekabr	13,3	110,7
Jami	17,7	162,4

Aniqlang:

- 1) oylar va kvartal bo'yicha kreditdan foydalanish vaqtini;
- 2) kreditdan foydalanish vaqti va oborotlar sonining o'zaro bog'liqligidan foydalanib oylar va kvartal bo'yicha kredit aylanishi oborotlari sonini.

14-masala. Moliyaviy lizing bo'yicha 250 mln.so'm qimmatga ega bo'lgan asbob-uskunalar ijaraga olindi (to'liq qoplash sharti bilan).Amortizatsiya normasi – 20%. Lizing muddati 5yil. Kredit stavkasi 5% , komission to'lovlar normasi – 3%, qo'shilgan qiymat solig'i – 20%.

Lizing summasini aniqlang.

15-masala. Ishbilarmon 6 ta mashina (avtobus) sotib olib ularni, quyidagi shartlarda haydovchilarga ijaraga berdi:

- 1) haydovchi avtobusni 6 oy xaydab egasiga qaytarib beradi.
- 2) haydovchi avtobusni butun xizmat vaqtida ishlatadi.
- 3) haydovchi avtobusni ta'mirlashni, sug'urtani va soliq to'lashni bo'yniga olmaydi.
- 4) haydovchi avtobusni ta'mirlash ishlarini, sug'urtasini va to'lanadigan soliqlarni bo'yniga oladi.
- 5) haydovchining tanlagan avtobusi sotib berildi.
- 6) haydovchi o'z avtobusini ishbilarmonga sotib, shu shartnoma asosida uni ijaraga oldi.

Lizing turlarini aniqlang.

16-masala. 10 ta tikuv mashinasini tikuvchi fabrikadan to'liq qoplash sharti bilan ijaraga oldi. 2-mashinaning har biri 2 mln.so'mdan turadi. 5-4,5 mln.so'm;3-11,5 mln.so'm.Amortizatsiya normasi 2,0 va 4,5 mln.so'm turadigan mashinalar uchun 20%,a 11,5-10%.Kredit bo'yicha foiz stavkasi 4%;komission to'lovlar – 2%;QQS -20%.

Lizing summasi aniqlansin.

17-masala. Quyidagi ma'lumotlar berilgan, mln.so'm.

Hisob turlari	Ta'minlangan mahsulot hajmi, ming dona	Investitsiyalar	Joriy ishlatish xarajatlari	Ishlab chiqarishning yillik qiymati
Taklif qilinadigan	20	40	6	10
Qo'llaniladigan	10	30	8	11

Mutloq samaradorlikning normativ koeffitsienti 0,2ga teng, nisbiy samaradorlik – 0,12.

To'g'ri va keltirilgan xarajatlar asosida investitsiya samaradorligining mutloq (umumiy) va nisbiy koeffitsientlari aniqlansin.

18-masala. Investitsiya qilish uchun hajmi va muddati teng bo'lgan 2ta loyiha mavjud. Bahoni yillik o'sishini 20% bashorat qilinmoqda. Loyihalarni qoplanishi turlicha: birinchi yil birinchi loyiha bo'yicha 50 mln. so'm, ikkinchi

loyiha bo'yicha – 220 mln. so'm. Ikkinchi yil tegishli ravishda 125 va 105 mln. so'm, uchinchi yil – 225 va 205, to'rtinchi yil – 107 va 117 va beshinchi yil – 128 va 116 mln. so'mga teng.

Eng foydali loyihani aniqlang.

19-masala. 5ta investor bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Investorlar	Investitsiya summasi, ming so'm	Yillik foydani o'zgarishi, ming so'm	Foydaning oldingi yilga nisbatan o'sishi, %			
			2012 y.	2013 y.	2014 y.	2015 y.
1	900	50	+10	+12	+18	+20
2	750	35	-14	-3	+27	+30
3	800	40	+14	+3	-18	+51
4	850	45	+5	+28	-17	+11
5	500	10	+7	-8	+21	+16

Qaysi bir investor ishining samarasi 2005-2008 yillarda yuqori bo'ladi?

20-masala. Konserv sanoati bo'yicha investitsiya summasi va yillik ishlab chiqarish quvvati haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Zavodlar	Investitsiya summasi, mln.so'm	Haqiqiy yillik ishlab chiqarish quvvati		Loyiha bo'yicha hissali kapital qo'yimalari, so'm
		mln. dona	mln. so'm	
SKZ	500	2.0	6.0	230
TKZ	400	1.5	5.2	241
BKZ	600	2.3	6.4	225
QKZ	300	1.2	4.4	222

Haqiqiy va loyiha bo'yicha hissali kapital qo'yimalari darajasi, uning mutloq o'zgarishini qaysi omillar hisobidan o'zgarganligini aniqlang.

21-masala. Kapital qo'yimalarning 3 variantini ifodalovchi quyidagi ma'lumotlar ma'lum (ming so'm):

Ko'rsatkichlar	Variantlar		
	I	II	III
Kapital qo'yimlar	600	975	875
Yillik mahsulot	250	250	250
Mahsulot tannarxi	150	100	50

Har bir variant uchun alohida nisbiy (taqqoslama) samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlab, eng samarali variantni belgilang.

22-masala. Mahlot tannarxi va investitsiya miqori bo'yicha quyidagi ma'lumotlar ma'lum (mln.so'm):

Korxonalar	Mahsulot tannarxi	Investitsiya summasi	Samaradorlik normasi
A	1300	800	0.15
B	1400	700	0.15
V	1500	600	0.15
G	1800	500	0.15

Keltirilgan xarajatlar summasi aniqlansin

23-masala. Korxonalar xarajatlari: moddiy xarajatlar 560 mln. so'm ish haqi va sotsial ajratmalar 50 amortizatsiya – 200, boshqa xarajatlar– 81. Foyda summasi 500 mln. So'm.

Ustav fondi 20,mln so'm investitsiya miqdori 560 mln ga teng.Samaradorlik normasi 0,15.

Keltirilgan xarajatlar summasi aniqlansin.

24-masala. Investorga quyidagi uch loyixa taklif qilinmoqda. Boshlang'ch investitsiya summasi 60 mln. So'm. Bu loyixada kutiladigan sof daromad summasi 20 mln so'mga tengligi aniqlandi. Ikkinchi va uchinchi loyixalar tegishli ravishda 80 va 20; 20 va 10.

Xar bir variant uchun qoplash muddatini aniqlang.

Qaysi bmr variant boshqalarga nisbatan afzal.

25-masala. O'n birinchi masalada kelitirilgan variantlar bo'yicha amortizatsiya normasi teng 20,24 va 28 %samaradorlik normasi esa – 16,30 va 36%.

Xar bir variant bo'yicha qoplash muddati aniqlansin.

26-masala. Investor bo'sh turgan binosida pishgan g'isht ishlab chiqarishga qaror qabul qildi. Xisob-kitoblarga qaraganda pishgan g'isht ishlab chiqarish uchun kerak bo'lgan asbob-uskunalar (tuproq beruvchi, qoruvchi, press uskunasi, tashuvchi lenta, kesuvchi uskuna, xumdonga tashuvchi elektrotelejkalar, xumdonga pishirish asbob-uskunalari va x.k.) sotib olish uchun 24,0 mln. So'm talab etiladi. Zavod ishga tushsa kuniga 20000 dona g'isht ishlab chaqariladi. Bir dona g'isht narhi 15 so'm. Qoplash muddati aniqlansin.

27-masala. Ishchi ob'ektlar va ularga sarflangan mablag'lar xaqida quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Ob'ektlar	Ishgan tushgan vaqt	Sarflangan mablag', mln. so'm	Loyixadagi quvvat mln.metr
A	17.01.2007y	27,2	400,9
B	26.04.2007y	20,8	360,7
V	25.11.2008y	14,7	254,5
G	25.08.2006y	11,1	189,7

Ob'ektlarning yillar bo'yicha olgan foydasi xaqida quyidagi ma'lumotlar ma'lum (mln.so'm)

Qoplash muddati xar bir variant bo'yicha aloxida aniqlab xulosalar yozilsin.

Yillar	Variantlar			
	A	B	V	G
2010	-	-	-	-2.0
2011	2.4	-0.5	-	4.0
2012	6.0	1.6	1.2	8.0
2013	7.2	4.0	3.0	6.1
2014	7.9	8.0	5.0	5.0
2015	8.0	10.0	6.4	9.5

28-masala. 14-masala ma'lumotlari asosida ishga tushirilgan ob'ektlar bo'yicha investitsiya qilingan mablag'ni o'rtacha qoplash muddati va investitsiyaning xaqiqiy samaradorlik koeffitsientlari aniqlansin.

6-MAVZU. TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI

I. Masalalar echish uchun uslubiy ko'rsatma.

1-misol. Respublika bo'yicha quydagi ma'lumotlar berilgan, (mlrd. so'm.)

Yillar	Yalpi ichki mahsulot	Eksport	Import
2012	49375,6	11771,3	4091,3
2013	62388,3	13023,4	4781,6
2014	78764,2	15045,3	6728,1
2015	97929,3	14258	9704
2016	118986,9	14334,6	9438,3
2017	144867,9	14120	9175,8

Aniqlang:

1. Tashqi savdo aylanmasini.
2. Savdo balansi saldosi.
3. Qoplash koeffitsiyentini.
4. Regionning eksport kvotasi (KE)
5. Regionning import kvotasi (KI)
6. Regionning tashqi savdo kvotasi (KTS)

Echim:

1. $TSA = EKS + IMP = TSA_{2010} = 11771,3 + 4091,3 = 15862,6$ mlrd. so'm
2. $SBS = EKS - IMP = SBS_{2010} = 11771,3 - 4091,3 = 7680$ mlrd. so'm
3. $QOP.koef. = \frac{EKS}{IMP} = QOP koef_{2010} = \frac{11771,3}{4091,3} = 2,877$ mlrd. so'm

$$4. Kvata_{export} = \frac{Export}{YIM} * 100 = \frac{11771,3}{49375,6} * 100 = 23,840 \%$$

$$5. Kvata_{import} = \frac{Import}{YIM} * 100 = \frac{4091,3}{49375,6} * 100 = 8,286\%$$

$$6. Tasqi savdo kvotasi = \frac{0,5(Exp+Imp)}{YIM} * 100 = \frac{11771,3+4091,3}{49375,6} * 100 = 16,063 \%$$

Yillar	Yalpi ichki mahsulot	Eksport	Import	Tashqi savdi aylanmasi	Savdi balansi saldosi	Qoplanish koeffitsiyenti	Regionning eksport kvotasi (KE)	Regionning import kvotasi (KI)	Regionning tashqi savdo kvotasi (KTS)
2012	49375,6	11771,3	4091,3	15862,6	7680	2,877	23,840	8,286	16,063
2013	62388,3	13023,4	4781,6	17805	8241,8	2,723	20,874	7,664	14,269
2014	78764,2	15045,3	6728,1	21773,4	8317,2	2,236	19,101	8,542	13,821
2015	97929,3	14258	9704	23962	4554	1,469	14,559	9,909	12,234
2016	118986,9	14334,6	9438,3	23772,9	4896,3	1,518	12,047	7,932	9,989
2017	144867,9	14120	9175,8	23295,8	4944,2	1,538	9,746	6,333	8,040

II. Mustaqil echish ucun materiallar

I-masala. Eksport (FOB baholari) va import (SIF baholari) to'g'risidn quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. AQSH dollari):

Mamlakatlar	Inport		Eksport	
	2016-yil	2017- yil	2016-yil	2017- yil
Dunyo bo'yicha	2006,5	4238,9	1931,5	4173,8
SHu jumladan:				
AQSH	361,6	689,2	218,8	512,2
Yaponiya	129,5	275,5	175,7	397,4
Germaniya	158,6	381,1	184,0	426,6
O'zbekiston	-	38,7	-	63,3

Anlqlang:

- 1) butun jahon va ayrim mamlakatlar bo'yicha eksport va importning yillik qo'shimcha mutlaq va nisbiy o'sishini;
- 2) tashqi savdo saldosi;
- 3) ayrim davlatlarda importni eksport bilan qoplanish koeffitsiyentini.

2-masala. Yaponiya tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. yena. 2016-yil baholari)

Yillar	Eksport				Inport			
	Jami	Evropa	Osiyo	Amerika	Jami	Evropa	Osiyo	Amerika
2016	6565	1200	2665	2700	6690	900	1900	3890
2017	41530	7000	18000	16530	31500	5500	14550	11450

Anlqlang:

1. Yaponiya tashqi savdo oboroti, eksport va import dinamikasini;
2. Ushbu ko'rsatkichlarni o'rtacha yillik o'sish sur'atlarini;
3. Yaponiya tashqi savdosida geografik regionlar salmog'ini va dinamikasini.

3-masala. Amerika tashqi savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. dollar, joriy baholarda):

Ko'rsatkichlar	Import		Eksport		Eksport indeksi	Inport indeksi
	2016-yil	2017- yil	2016-yil	2017- yil	i_p	i_q
Oziq-ovqat	4500	4700	230	200	0,886	0,783
Kimyoviy mahsulot	2300	2300	2200	2800	0,993	0,635
Mashina va uskuna	5900	7990	29100	29000	1,041	0,714
Metallar	1420	1850	2825	2699	1,232	0,679
To'qimachilik	1800	2300	1040	836	0,993	0,635

Hisoblang:

- a) eksport guruhi jismoniy hajmi indekslarini va import baholari indekslarini;
- b) umumiy qiymat indeksini, baho, jismoniy hajm indekslarini;

4-masala. Xitoy tashqi savdosi quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalanadi (mlrd.doll):

Ko'rsatkichlar	Yillar				
	2013	2014	2015	2016	2017
Eksport	27,2	62,1	140,8	150,1	182,1
Import	42,2	53,5	132,1	138,8	142,4

Aniqlang:

1. Xitoy tashqi savdo oboroti va saldosi;
2. Eksport, import va tashqi savdo oboroti dinamikasini (2011-yilga nisbatan)
3. Ushbu ko'rsatkichlarning o'rtacha yillik o'sish sur'atini.

7-MAVZU. AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI

I. Masalalar echish uchun uslubiy ko'rsatma.

1-misol. Mamlakat aholisining pul daromadlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan, (mlrd so'm hisobida).

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Hisobot davri
Pul daromadlari:		
-tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad	1066,9	1285,5
-mehnat haqi	5690,2	7092,9
-ijtimoiy to'lovlar	1253,4	1407,4
-xususiy mulkdan olingan daromad	694,5	904,2
-boshqa daromadlar	195,5	240,0
Pul xarajatlari va jamg'armalar		
-mahsulot sotib olish va xizmatlar uchun to'lovlar	6147,2	7624,4
-majburiy to'lovlar va turli badallar	737,5	1000,9
-ko'chmas mulk sotib olish	180,1	255,2
-moliyaviy aktivlarni ko'paytirish xarajatlari	1835,7	2049,5
Bahosi indeksi, marta	1,120	1,117

Aniqlang:

- 1) joriy baholarda aholining nominal va ixtiyoridagi daromadlarini;
- 2) aholining nominal va ixtiyordagi daromadlari indeksini;
- 3) aholining real ixtiyoridagi daromadlarini;
- 4) aholining real ixtiyoridagi daromadlari indeksini.

Yechish.

1. Aholining nominal pul daromadlari

bazis davrda

$$ND_0 = 1066,9 + 5690,2 + 1253,4 + 694,5 + 195,5 = 8900,5 \text{ mlrd so'm,}$$

joriy davrda

$$ND_1 = 1285,5 + 7092,9 + 1407,4 + 904,2 + 240,0 = 10930,0 \text{ mlrd so'm,}$$

Aholining ixtiyoridagi pul daromadlari

bazis davrda

$$ID_0 = ND_0 - MT_0 = 8900,5 - 737,5 = 8162,8 \text{ mlrd so'm,}$$

joriy davrda

$$ID_1 = ND_1 - MT_1 = 10930,0 - 1000,9 = 9929,1 \text{ mlrd so'm.}$$

2. Aholi nominal pul daromadlari indeksi

$$I_{ND} = ND_1 : ND_0 = 10930,0 : 8900,5 = 1,228 \text{ yoki } 122,8 \%$$

Aholi ixtiyoridagi pul daromadlari indeksi ushbuga teng,

$$I_{RD} = RD_1 : RD_0 = 9929,1 : 8162,8 = 1,216 \text{ yoki } 121,6\%$$

3. Aholi real ixtiyoridagi pul daromadlari

bazis davr

$$RID_0 = RD_0 : I_p = 8162,8 : 1,120 = 7288,2 \text{ mlrd so'm,}$$

joriy davr

$$RID_1 = RD_1 : I_p = 9929,1 : 1,117 = 8889,1 \text{ mlrd so'm.}$$

4. Aholi real ixtiyoridagi pul daromadlari indeksi

$$I_{RID} = RID_1 : RID_0 = 8889,1 : 7288,2 = 1,220 \text{ yoki } 122,0\%.$$

2-misol.. Mamlakat aholisining yillik o'rtacha pul daromadlarini jon boshiga taqsimlanishi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, (jamiga nisbatan % hisobida):

Ko'rsatkich	Jami aholi soniga nisbatan, %
Jon boshiga o'rtacha oylik pul daromadlari, ming so'm	
100 gacha	1,9
100-150	4,4
150-200	6,2
200-300	14,5
300-400	13,8
400-500	11,7
500-700	17,0
700 dan yuqori	30,5
Jami	100,0

Aniqlang:

- 1) jon boshiga oylik o'rtacha daromadni;
- 2) modal va medianal daromadni;
- 3) quyi va yuqori detsilini;
- 4) aholi pul daromadlari tabaqalashuvining detsili koeffitsiyentini;
- 5) daromadlarning konsentratsiyalashuvi koeffitsiyentini (Djini koeffitsiyentini).

Yechish.

Jon boshiga o'rtacha oylik pul daromadi, ming so'm	Aholi salmog'i, % (A_i)	Oraliq o'rtasi, (SMD_i)	$SMD_i \cdot A_i$	Kumulyativ salmoq, %
100 gacha	1,9	75	142,5	1,9
100-150	4,4	125	550,0	6,3
150-200	6,2	175	1085,0	12,5
200-300	14,5	250	3625,0	27,0
300-400	13,8	350	4830,0	40,8
400-500	11,7	450	5265,0	52,5
500-700	17,0	600	10200,0	69,5
700dan yuqori	30,5	800	24400,0	100,0
Jami	100,0		50097,5	

1. Jon boshiga oylik o'rtacha daromad:

$$\overline{SMD} = \frac{\sum SMD_i \cdot A_i}{\sum A_i} = \frac{50097,5}{100} = 500,975 \text{ ming so'm.}$$

2. Modal daromad:

$$Mo = 700 + 200 \frac{(30,5 - 17,0)}{(30,5 - 17,0) + (30,5 - 0)} = 761,4 \text{ ming so'm.}$$

Medional daromad:

$$Me = 400 + 100 \frac{50,0 - 40,8}{11,7} = 478,6 \text{ ming so'm.}$$

3. Quyi detsil:

$$DI_1 = x_{di} + i_{di} \frac{\frac{1}{10} \cdot \sum f - S_{di-1}}{f_{di}} = 150 + 50 \frac{10,0 - 6,3}{6,2} = 179,8 \text{ ming so'm.}$$

4. Yuqori detsil:

$$DI_9 = x_{di_9} + i_{di_9} \frac{\frac{9}{10} \cdot \sum f - S_{di_9-1}}{f_{di_9}} = 700 + 200 \frac{90,0 - 69,5}{30,5} = 834,4 \text{ ming so'm.}$$

5. Aholi pul daromadlari tabaqalashuvining detsil koeffitsiyenti:

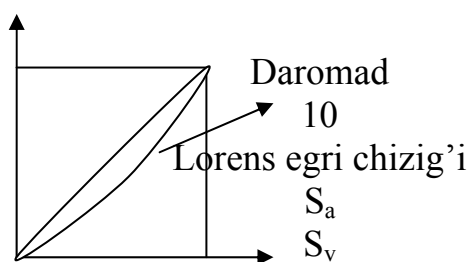
$$K_{di} = \frac{DI_9}{DI_1} = \frac{834,4}{179,8} = 4,6 \text{ marta.}$$

6. 10 foizli taqsimot uchun

$$K_J = 110 - 0,2 \sum cumda_i,$$

20 foizli taqsimot uchun

$$K_J = 120 - 0,4 \sum cumda_i.$$

10 Aholi salmog'i

3-misol. Region bo'yicha aholi daromadlari guruhlari va guruhdagi daromadlar salmog'i haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan, %:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Hisobot davri
Jami aholi:	100	100
shu jumladan, 20 foizli aholi guruhlari	Daromadlar salmog'i	Daromadlar salmog'i

I	9,8	6,5
II	14,9	10,6
III	18,8	16,5
IV	23,8	22,5
V	32,7	43,9

Har bir yil uchun:

1. Djini koeffitsiyentini hisoblang;
2. Lorens egri chizig'ini grafikda tasvirlang.

Yechish.

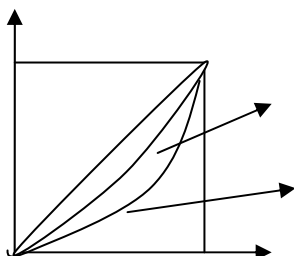
Yil	Aholi guruhlari	Aholi salmog'i (A_i)	Daromadlar salmog'i (da_i)	$cumda_i$	$A_i \cdot da_i$	$A_i \cdot cumda_i$
Bazis davr	I	0,2	0,098	0,098	0,0196	0,0196
	II	0,2	0,149	0,247	0,0298	0,0494
	III	0,2	0,188	0,4,5	0,0376	0,0870
	IV	0,2	0,238	0,675	0,0476	0,1346
	V	0,2	0,327	1,000	0,0654	0,2000
	Jami	1,0	1,000	-	0,2000	0,4906
Hisobot davri	I	0,2	0,065	0,065	0,0130	0,0130
	II	0,2	0,106	0,171	0,0217	0,0342
	III	0,2	0,165	0,336	0,0330	0,0672
	IV	0,2	0,225	0,561	0,0450	0,1122
	V	0,2	0,439	1,000	0,0878	0,2000
	Jami	1,0	1,000	-	0,2000	0,4266

1. Djini koeffitsiyenti teng:

$$K_{j_0} = 1 - 2 \cdot 0,4906 + 0,2 = 0,219$$

$$K_{j_1} = 1 - 2 \cdot 0,4266 + 0,2 = 0,347$$

2. Lorens egri chizig'i:

II. Mustaqil echish ucun masalalar

1-masala. Aholining pul daromadlari tarkibi haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln so'm):

Daromadlar	Bazis davr	Hisobot davri
Pul daromadlari	6879,3	8885,6

Shu jumladan:		
tadbirkorlik faoliyatidan	860,7	1068,3
mehnat haqi	4492,2	5675,2
ijtimoiy to'lovlar	1040,5	1252,1
mulkdan daromad	353,8	694,5
boshqa daromadlar	132,1	195,5

Iste'mol bahosi indeksi bazis va hisobot davrlarida mos ravishda 1,13 va 1,17ni tashkil etgan.

Aniqlang:

- 1) har bir davr uchun joriy baholarda nominal va ixtiyoridagi pul daromadlarini, ixtiyoridagi real daromadni;
 - 2) nominal va ixtiyoridagi real daromad indekslarini;
 - 3) xarid qilish qobiliyati indeksini;
 - 4) mutlaq tarkibiy siljishlar chiziqli koeffitsiyentini.
- Xulosa qiling.

2-masala. Mamlakat aholisining jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlari bo'yicha taqsimlanishi quyidagicha bo'lgan:

Umumiy aholi soni	Mln kishi	Foizda
	27,5	100
Jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik daromadlari miqdori, ming so'm:		
1500,0 gacha	0,9	3,2
1500,1-2500,0	2,5	8,9
2500,1-3500,0	3,2	11,5
3500,1-4500,0	3,2	11,5
4500,1-6000,0	4,1	15,0
6000,1-8000,0	4,1	14,9
8000,1-12000,0	4,6	17,3
12000,0 dan yuqori	4,9	17,7

Moda, mediana va o'rtacha daromadni hamda daromadlar konsentratsiyasi indeksi (Djini koeffitsiyenti)ni hisoblang.

3-masala. Ishchilarning nominal ish haqi 13%, xizmatchilarniki esa 11%ga oshgan. Shu davrda tovar va xizmatlar bahosi 3% oshgan. Ishchilar va xizmatchilar salmog'i mos ravishda 60% va 40% ga teng. Real ish haqi qanchaga o'zgarganligini hisoblang.

4-masala. Aholi pul daromadlari umumiy hajmining taqsimlanishi to'g'risida quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Hisobot davri
Pul daromadlari - jami:	100,0	100,0
shu jumladan 20% foizli aholi guruhlari bo'yicha:	Daromadlar salmog'i	Daromadlar salmog'i
birinchi (eng kam daromad bilan)	4,7	5,2
ikkinchi	10,5	9,7

uchinchi	17,3	15,5
to'rtinchi	28,8	29,4
beshinchi (eng yuqori daromad bilan)	38,7	40,2

Har bir davr uchun:

- 1) Djini daromadlar konsentratsiyasi koeffitsiyentini aniqlang;
 - 2) Lorens egri chizig'ini grafikda tasvirlang.
- Xulosa qiling.

5-masala. Tanlanma kuzatuv natijalari asosida uy xo'jaligida oziq-ovqat mahsulotlarining iste'moli haqida quyidagi ma'lumotlar olingan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Hisobot davri
O'rtacha jon boshiga yillik pul daromadlari (solishtirma baholarda), ming so'm	366	488
Uy xo'jaligi a'zolarining o'rtacha yillik iste'moli:		
-non mahsulotlari, kg	99,6	103,2
-qand va konditer mahsulotlari, kg	22,4	25,2

Har bir mahsulot bo'yicha daromadlarga ko'ra iste'mol elastiklik koeffitsiyentini aniqlang.

6-masala. Jon boshiga pul daromadining miqdori bo'yicha aholi quyidagicha taqsimlagan:

Ko'rsatkich	Bazis davr	Hisobot davri
Jami aholi	100%	100%
jon boshiga oylik daromad, ming so'm.	Aholi salmog'i,%	Aholi salmog'i,%
50 gacha	0,7	0,2
50-75	3,3	1,4
75-100	6,4	3,4
100-150	18,3	11,9
150-200	18,6	15,0
200-300	26,2	26,6
300-400	13,4	17,3
400 dan yuqori	13,1	24,2

Har bir davr uchun aniqlang:

- 1) jon boshiga o'rtacha oylik daromadni;
 - 2) mutlaq tarkibiy siljishlarning chiziqli koeffitsiyentini;
 - 3) modal va medianal daromadlarni;
 - 4) quyi va yuqori detsilini;
 - 5) Djini koeffitsiyentini.
- Xulosa qiling.

7-masala. Ish haqi fondi 1 mlrd so'mdan 2 mlrd so'mga, ishchilar soni esa 290 mingdan 310 ming kishiga ko'paydi. Baho 2%ga oshgan bo'lsa, real ish haqi qanchaga o'zgargan ?

8-masala. Hudud bo'yicha aholi pul daromadlarining taqsimlanishi to'g'risida quyidagi ma'lumotlar mavjud (%) :

Aholining 20% guruhlari bo'yicha pul daromadlari	Bazis davr	Hisobot davri
I	6,5	9,8
II	10,6	14,9
III	16,5	18,8
IV	22,5	23,8
V	43,9	32,7
Jami pul daromadlari	100%	100%

Har bir davr uchun:

- 1) Djini koeffitsiyentini aniqlang;
- 2) Lorens egri chizig'ini grafikda tasvirlang.

9-masala. Aholining pul daromadlari taqsimoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

O'rtacha jon boshiga oylik daromad, ming so'm	Aholi soni, mln kishi (A_i)	Interval o'rtachasi (\bar{A}_i)	$\bar{A}_i \cdot A_i$	Kumulyativ chastota, (A)
100 gacha	2,9	50		
100-200	18,5	150		
200-300	25,5	250		
300-400	23,4	350		
400-500	18,8	450		
500-600	14,3	550		
600-700	10,7	650		
700-800	8,0	750		
800-900	6,0	850		
900-1000	4,5	950		
1000-1100	3,0	1050		
1100-1200	3,0	1150		
1200-1300	1,7	1250		
1300-1400	1,8	1350		
1400dan yuqori	148,2	-		

Aniqlang:

- 1) jon boshiga o'rtacha pul daromadni;
- 2) quyi va yuqori detsilini;
- 3) detsili koeffitsiyentini.

10-masala. Uy xo'jaliklarining budjeti bo'yicha tekshirish natijasida ma'lum bo'ldiki, joriy davrda o'tgan davrga nisbatan sabzavot iste'moli 2,2% ga oshdi, sut mahsulotlari esa 1,5%ga pasaydi. Shu davr ichida uy xo'jaligining jon boshiga daromadi 8% ga ko'payganligi ma'lum bo'ldi. Daromad bo'yicha iste'molning elastiklik koeffitsiyentini aniqlang.

11-masala. Quyidagi jadvalda aholi jon boshiga oylik daromad hajmining taqsimoti keltirilgan:

Ko'rsatkichlar	Jami aholi soniga nisbatan, % hisobida
Aholi jon boshiga o'rtacha oylik daromad, ming so'm.	
90,0-130,0	2,7
130,1-170,0	6,7
170,1-210,0	8,7
210,1-250,0	14,8
250,1-290,0	21,9
290,1-330,0	15,2
330,1-370,0	13,3
370,1-410,0	10,4
410,0- va yuqori	6,3
Jami aholi	100

Aniqlang:

- 1) aholi jon boshiga o'rtacha oylik daromad hajmini;
- 2) modal va medianal daromadni;
- 3) detsili koeffitsiyentini.

**II.MUSTAQIL TA'LIM
VAZIFALARINI
BAJARISH BO'YICHA
USLUBIY QO'LLANMA**

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

**“STATISTIKA” FANIDAN TALABALAR MUSTAQIL TA‘LIMINI
TASHKIL ETISH BO‘YICHA USLUBIY KO‘RSATMA**

**TUZUVCHILAR: “Oliy matematika, statistika va ekonometrika”
kafedrası katta o‘qituvchisi:**

_____ Sayfullaev S.N.

**“Oliy matematika, statistika va ekonometrika”
kafedrası o‘qituvchisi**

_____ Jamaldinova A.S.

**TASDIQLAYDI: “Oliy matematika, statistika va ekonometrika” kafedrası
dotsenti, f.-m.f.n.:**

_____ Xashimov A.R

Uslubiy ko‘rsatma “Oliy matematika, statistika va ekonometrika” kafedrası majlisida ko‘rib chiqilgan va tavsiya qilingan (201__ yil __ avgustdagi №__-sonli bayonnoma).

Toshkent – 2019

“Statistika” kafedrasida o’qitiladigan “Statistika” fanidan talabalar mustaqil ta’limini tashkil etish bo’yicha uslubiy ko’rsatma.

Mustaqil ta’lim talabalar uchun majburiy o’quv mashg’uloti hisoblanadi va rejali xususiyatga ega. Mustaqil ishning mavzulari talabalar uchun mustaqil o’rganishlari shart bo’lgan ma’ruzalar va amaliy mashg’ulotlardan tashkil topgan. U talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash va kengaytirishga, o’qitilayotgan va o’tilgan mavzularni kengroq va chuqurroq o’rganishga mavzu bo’yicha hamda dunyo qarashini yanada kengaytirishga yordam beradi. Mustaqil ta’lim bajarishdan maqsad, talaba dars jarayonida olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash, amalda qo’llash ko’nikmalarini hosil qilish hamda mavzuni o’zlashtirganlik darajasini baholashdan iboratdir.

Shu bilan birga avvalo mustaqil ta’limga mo’ljallangan nazariy va amaliy topshiriqlar talabalarni mustaqil fikrlashga va qarorlar qabul qilishga o’rgatadi, ikkinchidan talabalar ayrim nazariy mavzularni o’quv adabiyotlaridan va boshqa manbalardan o’qib o’rganishi lozim. Mavzularni mustaqil o’zlashtirishda olingan natijalar asosida referat va ilmiy maqolalar, tezislar tayyorlab ilmiy-amaliy konfrentsiyalarda ma’ruzalar qilishlari va chop etishlari mumkin.

Mustaqil ta’lim uchun o’quv va ishchi o’quv rejada ma’lum bir soat ajratilgan. Ushbu soat talabaning amaliy va nazariy mashg’ulotlarga, oraliy va yakuniy nazoratlarga tayyorgarlik ko’rishi hamda boshqa mustaqil ravishda bilim olish bilan shug’ullanishni o’z ichiga oladi.

1. UMUMIY KO’RSATMALAR

1.1. Quyidagi normativ huquqiy xujjatlar asosida talaba mustaqil ishini tashkil qilish to’g’risida tavsiya ishlab chiqildi:

- O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 16 avgustdagi “Oliy ta’limning Davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to’g’risida”gi 345-sonli qarori;

- Oliy ta’lim muassasalarida mustaqil ta’limni tashkil etish tartibi to’g’risida”gi Nizom; 21.02.2005 yil № 34 buyruq.

1.2. O’quv jarayonida o’quv vazifalari o’zaro bog’liq uch turga bo’linadi:

- auditoriya ishi an’anaviy shaklda: ma’ruza, amaliy mashg’ulotlar;

- talabaning mustaqil ishi;

- maslahat va baholash soatlari: topshiriqning bajarilishi bo’yicha individual maslahatlar berish, topshirqni nazorat qilish va natijasini baholashni amalga oshirish.

1.3. Talabaning mustaqil ishi (TMI) – bu bevosita o’qituvchining ishtirokisiz aniq bir maqsadga qaratilgan talaba uchun yangi bilim va ko’nikmalarni egallash jarayoni. TMI predmet yo’nalishida aniq bo’lishi va shu bilan birgalikda samarali nazorat qilinishi va uning natijalari baholashi kerak.

1.4. Talabaning mustaqil ishi predmetli va mazmunan Davlat ta’lim standarti, o’qitishnig turli shakllarida ta’lim dasturlari bo’yicha mavjud o’quv rejalari, o’quv fani bo’yicha ishchi dasturlar, TMI ni o’tkazish vositalari (o’quv qo’llanmalar,

uslubiy qo'llanmalar, amaliy dasturlar va hokazolar) bilan aniqlanadi. TMI ni amalga oshirishning aniq turlari va usullari o'quv fani bo'yicha ishchi dasturda ko'rsatiladi.

1.5 Mustaqil ishni amalga oshirishda har bir talaba uchun o'quv uslubiy ta'minotni nazarga olish kerak:

- nazariy (hisoblashga oid, grafik va hokazo.) va amaliy (laboratoriyali, o'quv – tadqiqiy va boshqalar) topshiriqlarni bajarish usullari;
- axborot manbaalari (ma'lumotnomalar, o'quv qo'llanma, individual topshiriqlar to'plami, o'qituvchi dasturlar, amaliy dasturlar paketi va boshqalar);
- metodik materiallar (ko'rsatma, qo'llanma, masalalar to'plami va boshqalar);
- nazorat qiluvchi materiallar (testlar, masalalar, savolnomalar);
- moddiy resurslar (kompyuter, o'lchashga oid va texnologik asboblari);
- vaqt resurslari;
- maslahatlar (o'qituvchi);
- talabalar mustaqil olgan nazariy va amaliy natijalarni oshkora muhokama qilish (konferensiyalar, olimpiadalar, bellashuvlar).

1.6 Mustaqil ishni nazorat qilish va uning natijalarini baholash quyidagi ikki shakl birligida tashkil qilinadi:

- talabaning o'z-o'zini nazorat qilishi va baholashi;
- o'qituvchi tomonidan nazorat qilish va baholash.

1.7. Talabaning mustaqil ishi kafedrada, kompyuter zallarida, kafedra bilan hamkorlik shartnomalari tuzilgan ishlab chiqarish korxonalarini va boshqa muassasalarda tashkil qilinadi.

2. NAZORAT TOPSHIRIQLARINI BAJARISH TARTIBI HAQIDA UMUMIY KO'RSATMALAR.

Nazorat ishining maqsadi – statistika faniga oid masalalarni mustaqil o'rganish jarayonida olingan bilimlarni tekshirish va mustahkamlash, shuningdek, nazariy va amaliy mashg'ulotlarni chuqurlashtirish hamda iqtisodiy hodisa va jarayonlarini statistik tahlil qilishda fan usullarini qo'llash sohasida to'plangan o'quv va ko'nikmalar darajasini aniqlash.

Talaba berilgan variantlardagi barcha topshiriqlarni bosqichma-bosqich belgilangan tartibda bajarib borishi va eng muhimi, har bir topshiriqni o'z vaqtida bajarishi kerak.

Nazorat topshiriqlarni bajarishga kirishishdan oldin statistika fani bo'yicha o'quv dasturi bilan yaqindan tanishib chiqish, tavsiya etilgan adabiyotlarni chuqur o'rganish hamda nazorat topshiriqlarini bajarish tartibi haqidagi ko'rsatmalar bilan tanishib chiqish lozim.

Nazorat topshiriqlarni bajarish uchun quyidagi darsliklar va o'quv qo'llanmalarini o'rganib chiqish tavsiya etiladi:

1. Shodiyev X. va Xabibullaev I. tahriri ostida. " Statistika darslik" . – T.: Tafakkur bo'stoni, 2013.

2. N.M.Soatov, X.Nabiev, D.Nabiev, G.N.Tillaxo'jaeva. Statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 548 bet.

3. Nabiyev X., Ayubjonov A.H. Sayfullaev S.N. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2011. – 324 bet.

4. N.M.Soatov, G.N. Tillaho'jayeva. Statistika. - T.: 2005, – 248 b.

5. Soatov N.M. Statistika. Darslik. – T.: Tibbiyot nashriyoti, 2003, 754 b.

6. Shodiyev X. va Xabibullaev I. tahriri ostida. Statistika bo'yicha praktikum. – T.: Tafakkur bo'stoni, 2015.

7. Ayubjonov A.H., Mamatqulov B.X., Sayfullaev S.N. “Statistika” fanidan amaliy mashg'ulotlar o'tkazish uchun o'quv qo'llanma. – T., TDIU, 2012.

3. Nazorat topshiriqlarini bajarish jarayonida quyidagi shartlarni bajarish kerak:

- Avvalambor topshiriqlar har bir talaba o'ziga berilgan hudud bo'yicha statistik ma'lumotlar to'plashi;
- har bir masala va topshiriqning shartlarini ushbu hujjatda ko'rsatilgan tartibda keltirishi;
- masalalarni formulalar yordamida qisqacha izohlar bilan echishi;
- ko'rsatkichlarni hisoblash tartibini to'liq yoritishi;
- ko'rsatkichlarni koeffitsientlarda ifodalayotganda 0,001, foizda ifodalaganda esa 0,1 aniqlikda hisoblashi;
- statistik jadvallar, ularni tuzish tartib qoidalariga binoan rasmiylashtirishi;
- nazorat ishini 48 varaqlik daftarda bir rangli ruchka yoki kompyuter yordamida yozish, so'zlarni qisqartirmaslik, varaqlarni betlashi;
- har bir topshiriq o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashi;
- o'qituvchi tekshirib bergandan so'ng talaba ishda qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishi shart, aks holda u keyingi topshiriqlarni bajarishiga yo'l qo'yilmaydi.

Mustaqil ishlash bo'yicha ushbu topshiriqlarni bajarish natijalari asosida talaba to'plagan ballar “Statistika” fani bo'yicha umumiy reyting baholashda hisobga olinadi.

4. Iqtisodiy statistika bo'yicha muataqil ta'lim topshiriqlari

Mavzu bo'yicha bajariladigan ishlar	Masala va ishning mazmuni	Darslikdan o'rganish talab qilinadigan fan mavzusi
1	2	3
1.	Ushbu punktda talaba o'zi tanlagan viloyati (shahari) dagi kamida 7 yillik statistik ko'rsatkichlardan foydalanib quyidagilarni ham nazariy ham amaliy bajarishlari lozim	

	<ul style="list-style-type: none"> • Aholi soni va tarkibini statistik o'rganish. Viloyat yoki shahardagi aholi soni va tarkibini jadvallarda ifodalab dinamika ko'rsatkichlarini hisoblang • Aholini jinsi, millati, oilaviy holati, ma'lumotli darajasi va boshqa belgilar bo'yicha jadvallar tuzing • Aholini tabiiy va mexanik harakatini aniqlang • Aholi tabiiy harakatini ifodalovchi absolyut va nisbiy ko'rsatkichlar: tug'ilishi, vafot etishi, tabiiy o'sish, nikoh qurish va ajralishi kabi ko'rsatkichlarni aniqlang • Aholi migratsiyasi turlari. Aholi migratsiyasining absolyut va nisbiy ko'rsatkichlarini aniqlang • Nikohdan o'tish va ajrim ko'rsatkichlarini aniqlang • Aholini istiqboldagi sonini aniqlang. 	Aholi statistikasi
2.	<p>Ushbu punktda talaba o'zi tanlagan viloyati (shahari) dagi kamida 7 yillik statistik ko'rsatkichlardan foydalanib quyidagilarni ham nazariy ham amaliy bajarishlari lozim</p> <ul style="list-style-type: none"> • Iqtisodiy faol aholi tushunchasi. Uning soni va tarkibi bo'yicha statistik ma'lumotlar keltiring. Ushbu statistik ma'lumotlar asosida dinamika ko'rsatkichlarini hisoblang • Mehnat resurslari sonini hisoblab tahlil qiling • Iqtisodiyotda band bo'lganlarning faoliyat sohasi, mulk shakli, xo'jalik yuritish formasi va viloyat (shahar) hududlari bo'yicha taqsimlanishini statistik tahlil qiling • Iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan xodimlar sonini aniqlang 	Mehnat bozori statistikasi
3.	<p>Ushbu punktda talaba o'zining viloyati (shahari) dagi kamida 7 yillik statistik ko'rsatkichlardan foydalanib quyidagilarni ham nazariy ham amaliy bajarishlari lozim</p> <ul style="list-style-type: none"> • Milliy hisoblar tizimi hisoblamalari tasnifi va ularni tuzish tamoyillari • Yalpi milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash. • Ixtiyordagi milliy daromad va sof milliy daromadni hisoblash usullari. • Yalpi hududiy mahsulot – milliy hisoblar tizimining asosiy ko'rsatkichi • Yalpi hududiy mahsulot hajmini hisoblang. Statistik ma'lumotlarni to'plang. Ushbu statistik ma'lumotlar asosida dinamika ko'rsatkichlarini hisoblang • Nominal va real yalpi hududiy mahsulotni aniqlang • Yalpi milliy daromad, sof milliy mavjud daromad, yalpi milliy jamg'arish, sof milliy jamg'arish ko'rsatkichlari statistikasi. Yuqorida to'plangan statistik ko'rsatkichlarni statistik usullar yordamida statistik tahlil qiling 	Milliy hisoblar tizimi va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar
4.	<p>Ushbu punktda talaba o'zining viloyati (shahari) dagi kamida 7 yillik statistik ko'rsatkichlardan foydalanib quyidagilarni ham nazariy ham amaliy bajarishlari lozim</p>	

	<ul style="list-style-type: none"> • Milliy boylik, milliy mulk haqida tushuncha va bu sohadagi statistikaning vazifalari • Milliy hisoblar tizimida iqtisodiy aktivlar tushunchasi va tarkibi • Foydali qazilma boyliklari, suv va gidroenergiya resurslarini statistik o'rganish • Milliy boylik elementlarini joriy va o'zgarmas baholarda hisoblash va ular dinamikasini o'rganish 	Milliy boylik statistikasi
5.	<p>Ushbu punktda talaba o'zi tanlagan viloyati (shahari) dagi kamida 7 yillik statistik ko'rsatkichlardan foydalanib quyidagilarni ham nazariy ham amaliy bajarishlari lozim</p> <ul style="list-style-type: none"> • Moliya statistikasining ko'rsatkichlar tizimi • Bank faoliyati statistikasi • Pul muomalasi statistikasi • Qimmatli qog'ozlar statistikasining asosiy ko'rsatkichlari • Sug'urta statistikasi. 	Moliya bozori statistikasi
6.	<p>Ushbu punktda talaba o'zi tanlagan viloyati (shahari) dagi kamida 7 yillik statistik ko'rsatkichlardan foydalanib quyidagilarni ham nazariy ham amaliy bajarishlari lozim</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tashqi iqtisodiy aloqalar statistikasining o'rganish ob'ekti va ko'rsatkichlar tizimini aniqlang • Eksport va importning ta'rifi. Eksport va importni hisoblashning umumiy va maxsus tizimi. Ushbu hududda eksport va import hajmini hisoblang • Tashqi iqtisodiy faoliyatni statistik o'rganishning qanday usullari mavjud • To'lov balansi tizimining asosiy tamoyillari 	Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi
7.	<p>Ushbu punktda talaba o'zi tanlagan viloyati (shahari) dagi kamida 7 yillik statistik ko'rsatkichlardan foydalanib quyidagilarni ham nazariy ham amaliy bajarishlari lozim</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi? Ushbu hudud bo'yicha aholining turmush darajasini ifodalovchi statistik ko'rsatkichlarni keltiring. Ushbu keltirilgan statistik ko'rsatkichlarni statistik usullar yordamida statistik tahlil qiling • Aholining turmush tarzi ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi? • Iste'mol savatchasi qanday aniqlanadi? • Kambag'allik chegarasi qanday aniqlanadi? • Aholining daromadlari tarkibi nimalar kiradi? • Nominal ish haqi va nominal daromadlar deganda nimani tushunasiz? 	Aholi turmush darajasi statistikasi

BAHOLASH MEZONI

Har bir savolga berilgan to'g'ri javob 0 balldan 5 ballgacha baholanib qo'shiladi va natijaviy baho sifatida ularning o'rta arifmetigi olinadi. (Talaba 5 ball olishi uchun har bir savol tarkibidagi punktlarni to'liq bajarishi lozim. Puntlar to'liq bajarilmasa 1 balldan kamaytiriladi)

GLOSSARIY

1-MAVZU: AHOLI STATISTIKASI

Atamaning o'zbek tilidagi nomlanishi	Atamaning rus tilidagi nomlanishi	Atamaning ingliz tilidagi nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Aholi	Населения	Population	Bu ma'lum hududda yashovchi va uzluksiz tabiiy ko'payish orqali yangilanib boradigan odamlar to'plami.
Aholi statistikasi	Статистика населения	Population statistics	Aholi sonini shakllanish qonuniyatlarini, joylanishi va tarkibini hamda demografik jarayonlari: tug'ilish, o'lish, nikohdan o'tish va ajralish, migrasiya kabi ko'rsatkichlarni o'rganadi
Doimiy aholi	Постоянная населения	The constant population	Bu hisob o'tkazilayotgan vaqtda mazkur hududa bo'lish, bo'lmasligidan qat'iy nazar istiqomat qiluvchilar soni.
Mavjud aholi	Наличная населения	Avialable population	Mazkur hududda doimiy istiqomat qilish yoki qilmasligidan qat'iy nazar hisob o'tkazilayotgan vaqtda hududda mavjud bo'lgan aholi.
Vaqtinchalik yo'qlar	Временно отсутствующие	Temporarily absent	Aholini ro'yhatga olish momentlaridan boshlab shu aholi punktidan tashqariga ketgan kishilar tushuniladi. Ro'yhatga olinayotganda ular doimiy aholiga kiradi
Vaqtincha yashovchilar	Временно присутствующие	Temporarily present	Aholini ro'yhatga olish momentida aynan shu joyda hozir bo'lgan, lekin doimiy yashash joyidan tashqari bo'lgan shaxslar kiradi.
Aholining tabiiy harakatini	Естественным движением населения	The natural movement of population	Tug'ilishi va o'lishini, nikohdan o'tganlar va ajralganlar sonini tavsiflovchi ko'rsatkichlar
Aholi ro'yxati	Перепись населения	Census of population	O'tkaziladigan davrlar oralig'ida so'nggi aholi ro'yxatiga va aholi tabiiy hamda mexanik harakatiga asoslanib, hisob yo'li bilan aniqlanadi.
Arifmetik tekshirish	Арифметическая проверка	Arithmetic Cheking	O'zaro bog'liq ma'lumotlarni son (raqam) jihatidan tekshirish
O'rtacha miqdorlar	Средняя	Average value	Bir xildagi va bir turdagi

	величина		hodisalarni o'zgaruvchan belgilari asosida umumlashtirib xarakterlovchi, ta'riflovchi miqdorlar.
O'rtacha arifmetik	Средняя арифметическая	Average arithmetic	O'rtachaning eng ko'p tarqalgan, sodda va amaliyotda keng qo'llaniladigan turidir. U o'z navbatida oddiy va tortilgan ko'rinishda bo'ladi
Oddiy arifmetik o'rtacha	Простая Средняя арифметическая	A simple average arithmetic mean	Oddiy arifmetik o'rtacha variantlar (x) bir yoki teng marta takrorlangan paytda qo'llaniladi
Oddiy arifmetik formula	Простая арифметическая формула	Simple arithmetic formula	Agar aholi soni faqatgina yilning boshi va oxirida keltirilgan bo'lsa, u holda aholining o'rtacha soni oddiy arifmetik formula yordamida hisoblanadi.
O'rtacha xronologik formula	Средней хронологической	The average chronological	Agar aholi soni bir yil ichidagi oylar boshida teng intervallarda keltirilgan bo'lsa, u holda aholining o'rtacha soni o'rtacha xronologik formula yordamida hisoblanadi:
Aholining perspektiv (istiqboldagi) soni	Перспективная численность населения	A promising number of population	Aholining istiqboldagi sonini aniqlashda global va yoshni siljish usullaridan foydalanish mumkin.
Iqtisodiy faol aholi	Экономически активное население	Economically active population	Mehnat faoliyatining daromad keltiruvchi har qanday turi bilan shug'ullanuvchi shaxslar, shuningdek ishga joylashtirishga muhtoj ish bilan ta'minlanmagan aholi.

2-MAVZU: MEHNAT BOZORI STATISTIKASI

Atamaning o'zbek tilidagi nomlanishi	Atamaning rus tilidagi nomlanishi	Atamaning ingliz tilidagi nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Mehnat bozori	Рынок труда	Labour market	bir tomondan ish beruvchilar, ikkinchi tomondan ishga talabgorlarning (yollanuvchilarning) o'zaro munosabati amalga oshuvchi bozor iqtisodiyotining maxsus bo'lagi
Mehnat resurslari	Трудовые ресурсы	Labour resource	mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi hamda qonun hujjatlarida belgilangan iqtisodiy faollikning quyi va yuqori yosh chegaralariga kirmaydigan ishlayotgan shaxslar
Iqtisodiy faol aholi –	Экономические активные населения	Economic active population	mehnat faoliyatining daromad keltiruvchi har qanday turi bilan shug'ullanuvchi shaxslar, shuningdek ishga joylashtirishga muhtoj ish bilan ta'minlanmagan aholi. Iqtisodiy faol aholi shuningdek Qurolli kuchlarda xizmatni o'tayotgan shaxslarni hamqamrab oladi
Ishsizlar–	Безработные	Unemployed	amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq rasman ishsiz sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan shaxslar, shuningdek haq to'lanadigan ishga yoki daromadkeltiruvchi mashg'ulotga, mehnat organlari ko'magida yoki mustaqil ravishda faol ish izlovchi va bunday ish taklif etilsa, ishga joylashishga tayyor bo'lganmehnatga qobiliyatli yoshdagi vaqtincha ish bilanta'minlanmagan shaxslar.
Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi	Экономические не активные населения	Economicnot activepopulation	– iqtisodiy faol aholi tarkibiga kirmaydigan mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi.
Mehnat resurslari balansi	Баланс трудовых ресурсов	Labor resource balance	Икки ўзаро боғланган бўлимлардан ташкил топган статистик кўрсаткичлар тизими
Ish bilan bandlar	Занятость	Work busy	pul yoki naturada taqdirlash uchun yollanish bo'yicha haftada kamida 2 soat mobaynida ish bajargan shaxslar, shuningdek o'z faoliyati uchun taqdirlash yoki daromad olish muddatidan qat'i nazar foyda yoki daromad olish uchun yollanmagan tarzda ish bajaruvchi shaxslar

3-MAVZU: MILLIY HISOBLAR TIZIMI VA MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR

Atamaning o'zbek tilidagi nomlanishi	Atamaning rus tilidagi nomlanishi	Atamaning ingliz tilidagi nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Milliy hisoblar tizimi	Система национальных счетов	The system of National Accounting	Bu iqtisodiy faoliyat natijalarini makrodarajada qayd etish va tahlil qilish uchun foydalanadigan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar, klassifikatsiyalar va schyotlar tizimidir
Yalpi ichki mahsulot	Валовой внутренний продукт	Gross Domestic Product	Kimga tegishli bo'lishidan (rezident yoki norezident) qat'iy nazar, ushbu mamlakat ichida olingan daromadlar. Shu sababli ushbu ko'rsatkichga mamlakat fuqarolarining xorijda olgan daromadlari kiritilmasdan, norezidentlarga tegishli bo'lgan ushbu mamlakatda olingan daromadlar qo'shiladi.
Yalpi milliy daromad	Валовой национальный доход	Gross National Income	Ushbu mamlakat rezidentlari tomonidan, qayerdaligidan qat'iy nazar, olingan daromadlardir. Shu sababli ushbu ko'rsatkichga mamlakat fuqarolarining xorijda olgan daromadlari qo'shib, norezidentlarga tegishli bo'lgan ushbu mamlakatda olingan daromadlar kiritilmaydi
Institutsional birliklar	Институциональные единицы	Institutional units	Iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lgan va boshqa iqtisodiy birliklar bilan o'zaro iqtisodiy faoliyatda va operatsiyalar qilish huquqiga ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi birliklarga aytiladi
Zaxiralar	Запасы	Stocks	Iqtisodiy o'zgarishlarni ma'lum bir sanadagi holatini ifodalovchi operatsiyalardir
Oraliq iste'mol	Промежуточное потребление	Intermediate consumption	Hisobot davrda o'z shaklini o'zgartirgan yoki shilab chiqarish xarajati sifatida butunlay iste'mol qilingan tovar va xizmatlar qiymati

Soliqlar	Налоги	Taxes	Bu – majburiy qaytarilmaydigan to'lovlar bo'lib, institutsional birliklar tomonidan davlat boshqaruvi organlariga beriladi
Subsidiya	Субсидии	Subsidies	Bu – davlat boshqaruvi organlari tomonidan amalga oshiriladigan joriy qaytarilmaydigan to'lovdur
Transfert	Трансферт	Transfers	Bu – shunday iqtisodiy operatsiyaki, bunda bir institutsional birlik ikkinchi institutsional birlikka tovar, xizmat yoki aktiv berib, evaziga hech qanday tovar, xizmat yoki aktiv olmaydi
Natura shaklidagi transfert	Трансферты в натуральной форме	Natural transfers	Tovar yoki aktiv evaziga bevosita mulk berilsa, natura shaklidagi transfert ro'y beradi

4-MAVZU: MILLIY BOYLIK STATISTIKASI

Atamaning o'zbek tilidagi nomlanishi	Atamaning rus tilidagi nomlanishi	Atamaning ingliz tilidagi nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Milliy boylik	Национальное богатство	National wealth	Iqtisodiy statistikaning tayanch ko'rsatkichlaridan biridir. Uning hajmi (solishtirma baholarda) – mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy salohiyatini ifodlaydi, jon boshiga to'g'ri keladigan miqdori esa – mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga baho beradi.
Muhim manfaat	Важным преимуществом	Important advantage	Bu kelajakda daromad olish imkoniyatidir
Nomoliyaviy aktivlar	Нефинансовые активы	Non-financial assets	Jumlasiga barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ixtiyoridagi ma'lum davr mobaynida foydalanish yoki saqlashdan aniq yoxud potentsial iqtisodiy samara keltiruvchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ob'ektlari kiradi. Ularning tashkil topish jarayoniga qarab ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan guruhlarga bo'linadi
Ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlar	Производимые нефинансовые активы	Produced non-financial assets	Ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladi va uch asosiy elementni, asosiy fondlar (asosiy kapital), moddiy aylanma mablag'lar zaxirasi va qimmatbaho boyliklarni

			o'z ichiga oladi
Iqtisodiy aktivlar	Экономические активы	Economic assets	Iqtisodiy ob'ekt bo'lib, ular institutsional birliklarning mulki hisoblanadi, undan egalik qilish yoki foydalanish tufayli iqtisodiy manfaat olinadi
Asosiy fondlar (asosiy kapital)	Основные средства	Fixed assets	Mahsulot ishlab chiqarish, bozor va nobozor xizmatlari ko'rsatishda ishtirok etuvchi hamda uzoq davr mobaynida foydalanishga mo'ljallangan aktivlarda o'z aksini topadi
Moddiy asosiy kapitali	Материальные капитал	Tangible capital	Guruhi ishlab chiqarish va yashash binolari, inshootlar, mashina va jihozlar, shuningdek, o'stiriladigan aktivlardan iborat
Ishlab chiqarilmagan nomoliyaviy aktivlar	Производимые нефинансовые активы	Produced non-financial assets	Aktivlar ishlab chiqarish natijasi hisoblanmaydi va ular moddiy hamda nomoddiy guruhlariga bo'linadi
Ishlab chiqarilmagan moddiy aktivlar	Производимые материальные активы	Produced tangible assets	Yer, yer osti boyliklari, biologik va suv resurslaridir
Ishlab chiqarilmagan nomoddiy aktivlar	Модель нематериальных активов	Model of intangible assets	Ishlab chiqarishdan tashqari jarayonda vujudga keladi va ulardan foydalanish huquqi mos ravishda yuridik yoki hisob harakatlari orqali amalga oshiriladi
Monetar oltin	Монетное золото	Monetary gold	Bu mamlakatning pul-kredit siyosatini amalga oshiruvchi boshqaruv tashkilotlarida moliyaviy aktiv sifatida saqlanadigan oltin hisoblanadi. Qolgan barcha korxonalar, tashkilotlar va jismoniy shaxslar qo'llaridagi oltin va oltin buyumlari milliy hisoblar tizimida tovar yoki aylanma mablag'lar zaxirasi sifatida aks etadi
Naqd pullar	Наличные деньги	Cash	Moliyaviy aktiv sifatida o'zining tarkibiga muomalada mavjud bo'lgan shu mamlakatning yoki boshqa mamlakatning barcha pul birliklarini oladi. Shu bilan birga mamlakatdagi muomalada bo'lmagan yubiley va kolleksiya tariqasida saqlanayotgan tangalar moliyaviy aktivning naqd pullar tarkibiga kirmaydi
Qimmatli			(Aksiyalardan tashqari) qoidaga

qog'ozlar	Ценные бумаги	Securities	asosan moliya bozorlarida sotiladi va sotib olinadi hamda egalik qiluvchiga ma'lum pul daromadlari olish huquqini beradi. Bunday aktivlar guruhiga zayomlar, veksellar va qarz majburiyatlari (dolgovie ob'ezatelstva) kabilar kiradi
Aktsiyalar	Акции	Shares	Ishtirok etuvchi boshqa ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar egalik qiluvchining dividend olish huquqini tasdiqlovchi hujjat va yozuvlar sifatida kapitalda aksini topadi. Shuningdek korporativ korxonaning tugatilishi munosabati bilan barcha qarzlarini uzgandan keyingi qoladigan ma'lum qism mablag'lari ham shu jumladandir

5-MAVZU: MOLIYA BOZORI STATISTIKASI

Atamaning o'zbek tilidagi nomlanishi	Atamaning rus tilidagi nomlanishi	Atamaning ingliz tilidagi nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Aksiya	Акция	Stock	Egasiga dividendlar shaklida kompaniyadan foyda olish huquqini beradi
Davlat qarzi	Государственный долг	State debt	oldingi davr operatsiyalari natijasida iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari uchun hukumat muassasalari dan moliyaviy majburiyatlari to'lanmagan miqdori va dunyoning qolgan qismi bolgan hukumat qarzi .
diskontlash	Дисконтирование	discounting	hozirgi qiymatini aniqlash operatsiyasi
diskont	Дисконт	Discount	to'lanishi lozim bo'lgan va hozirgi qiymati o'rtasidagi farq.
Davlat budjeti xarajatlari	Расходы государственного бюджета	Expenditures of the state budget	Ijtimoiy maqsadlarda amalga oshiriladigan markaziy hukumat pul mablag'lar to'lovlari

Iste'mol narxlari indeksi	Индекс потребительских цен	Consumer price index	Bu noishlab chiqarish iste'moli uchun odamlar tomonidan sotib olingan tovarlar va xizmatlar umumiy narxi darajasini vaqt bo'yicha o'zgarishini xarakterlaydi.
inflyasiya	Инфляция	Inflation	pul va tovar yoritish o'rtasidagi muvozanatning buzilishi oqibatida narxlar umumiy darajasini oshirish jarayoni
Kredit	Кредит	Credit	maqsadli foydalanish sharoitida pul yoki tovar qiymati vaqtinchalik foydalanishdir
Ko'payuvchi	Множитель наращения	The factor compounding	foiz stavkasi davri belgilangan shartlariga muvofiq pulni dastlabki miqdoridan ko'p marta oshishining.
Moliyaviy – iqtisiqoy hisob kitobar	Финансово-экономические расчеты (ФЭР)	Financial and economic calculations (FER)	pul qiymatini aniqlash usullaridan biri.
Moliyaviy natija	Финансовый результат	Financial results	(Foyda yoki zarar) - tashkilotning samaradorligini mutlaq ko'rsatkich.
narx	Цена	Price	Tovar birligiga to'lanadigan pul miqdori.
Pul birigini xariq qilish qobiliyati	Покупательная способность денежной единицы	The purchasing power of the monetary unit	narxlar va tariflar movofiq valyuta sotib olish mumkin bo'lgan , tovar va xizmatlar miqdori
Pul massasi	Денежная масса	money supply	Mamlakat muomalasidagi barcha naqd pul va naqdsiz pul yig'indisi
Pul muomalasi	Денежное обращение	Money turnover	turli to'lovlarni amalga oshirish jarayonidagi pul harakati .
Pul multiplikatori	Денежный	money multiplier	bank zaxiralari o'sishi

	мультипликатор		natijasida muomaladagi pul massasining ko'payishi bilan xarakterlanadi.
Foizlar kapitalizatsiyasi	Капитализация процентов	interest capitalization	foizlar ko'payishi operatsiyasi.
Foiz to'lash muddati	Период начисления процентов	Interest period	ketma-ket davrlar o'rtasidagi foiz to'lash.
Foiz (foiz pullari)	Проценты (процентные деньги)	Interest (interest money)	Qarzga berilgan mablag'lardan foydalanishdan olgan daromad miqdori
Fond birjasi	Фондовая биржа	Stock Exchange	maxsus tashkil etilgan qimmatli qog'ozlar bozori.
Fond bozori(qimmatli qogozlar bozori)	Fond bozori(qimmatli qogozlar bozori)	The stock market (stock market)	moliya bozorining bir qismi bo'lgan va qimmatli qogozlarni sotib olish va sotish joyi.
Qimmatli qog'oz	Ценная бумага	security	hujjat mulkiy huquqlar , mashqlar yoki transfer faqat uning taqdimnomasiga binoan iloji bo'ladi tasdiqlovchi , zarur batafsil bilan formasini belgilangan.
Qarz miqdorini ko'payishi	Наращивание суммы долга	Capacity debt	foiz hisoblash natijasida qarzning dastlabki miqdorda o'sish.

6– MAVZU:TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI

Atamaning o'zbek tilidagi nomlanishi	Atamaning rus tilidagi nomlanishi	Atamaning ingliz tilidagi nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Tashqi iqtisodiy aloqa	Внешнеэкономическая деятельность	External activity	Bu turli mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar bo'lib, iqtisodiy naf ko'rish maqsadida olib boriladi.
Ishlab chiqarishning xalqaro kooperatsiyal ashuvi	Международная кооперация производственной деятельности	International cooperation production activity	Xalqaro mehnat taqsimotining asosiy rivojlanish yo'nalishlaridan hisoblanadi. Bunday kooperatsiyaning asosi bo'lib ishlab chiqarish

			kuchlarining o'sish darajasi va mamlakat ichida yoki tashqarisida bo'lishidan qat'iy nazar alohida korxonalar o'rtasida barqaror xo'jalik aloqalarining shakllanishidir.
Eksport	Экспорт	Export	(ing. export, lot. exportare - chetga chiqarish) deganda tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozorga chiqarish tushuniladi.
Eksport kvota	Экспортная квота	export quota	Bu muayyan tovar (xizmat, kapital)ni eksportga belgilangan hajm (hissa)da ishlab chiqarish va etkazib berish tushuniladi.
Import	Импорт	Import	(lot. importo – olib kelish) – deganda ichki bozorda sotish uchun mamlakatga xorijiy tovarlar, texnologiya, kapital kiritish va xizmatlar keltirish tushuniladi.
Import kvota	Импортная квота	import quota	Bu har yili mamlakatga keltirishga ruxsat berilgan xorijiy mahsulot hajmini miqdor jihatdan cheklab qo'yishdir
Tashqi savdo obroti	Внешнеторговый оборот	Foreign trade turnover	(TSO) eksport (E) va import (I) yig'indisidan tashkil topadi: $TSO = E + I$
Tashqi savdo qoldig'i	Сальдо внешней торговли	Export surplus	Eksport bilan import o'rtasidagi tafovut savdo qoldig'ini (Δ_{TCO}) beradi: $\Delta_{TSO} = E - I$

7-MAVZU: AHOLI TURMUSH DARAJASI

Atamaning o'zbek tilidagi nomlanishi	Atamaning rus tilidagi nomlanishi	Atamaning ingliz tilidagi nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Aholining turmush darajasi	Уровень жизни населения	Standards of living	Kishilarning moddiy va ma'naviy - ma'rifiy ehtiyojining qondirilishi hamda turmush sharoitining yaxshilanish darajasini tavsiflaydi.
YaIM(Yalpi ichki mahsulot)	ВВП(валовой внутренний продукт)	GDP(Gross domestic product)	Mamlakatning iqtisodiy faoliyatini umumlashtirib ifodalovchi ko'rsatkichdir. U mazkur mamlakat

			hududida joylashgan barcha rezidentlar tomonidan pirovard iste'mol uchun ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar qiymatini anglatadi.
YaIM aholi jon boshiga	ВВП на душу населения	GDP per capita	YaIMni hajmini(AKSh dollarida) mamlakat aholisining yillik o'rtacha soniga nisbati
Inson potentsiali taraqqiyoti indeksi	Индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП)	Human development index (HDI)	Bu indeks turmush qiymati indeksiga nisbatan keng ma'noga ega bo'lib, quyidagi uchta ko'rsatkich bilan xarakterlanadi: <ul style="list-style-type: none"> - jon boshiga to'g'ri kelgan yalpi ichki mahsulot darajasi; - ma'lumotlik darajasi; - o'rtacha yashash yoshi darajasi.
Moddiy ehtiyojlar	Материальный потребность	Material needs	kishilarning oziq - ovqat, kiyim - kechak, turar - joy, yoqilg'i, maishiy va kommunal xizmat ko'rsatishni yaxshilash kabilarga bo'lgan ehtiyojlari kiradi.
Axoli daromadi	Доход населения	Income of the population	Axolining ma'lum bir davr maboynida olgan pul mablag'lari va moddiy boyliklari.
Nominal daromad	Номинальный доход	Nominal income	Bevosita xodim mehnatining miqdori va sifatiga qarab to'lanadigan haq bo'lib, u pul shaklidagi jami daromadni o'z ichiga oladi.
Real daromad	Реальный доход	Real income	Jami pul daromadlari (brutto daromad)dan turli to'lovlar (soliqlar, sotsial sug'urta to'lovlari) chegirib tashlangandan keyin qolgan qismi – sof (netto) pul daromadini baho indeksiga bo'lish yordamida aniqlanadi.
Kambag'allik	Бедность	Poverty	Kambag'allik shunday holatki, bunday vaziyatda inson o'zining asosiy ehtiyojlarini qondirish imkoniga ega bo'lmaydi.
Elastiklik koeffitsienti	Коэффициент эластичности	The coefficient of elasticity	Daromad 1 foizga o'zgarganda aholining harajatlari necha foizga o'zgarishini ko'rsatadi.
Daromadlarni kontsentratsiyalash koeffitsienti (Djini koeffitsienti)	Коэффициент концентрации доходов (коэффициент Джини)	Gini coefficient, income	Aholi daromadlarini taqsimlanishida tengsizlik darajasini tavsiflaydi.

ILOVALAR

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Ro'yxatga olindi:
№BD-5230600- 3.04
2017 yil "2" 06

STATISTIKA

FAN DASTURI

Bilim sohalari:	100000 – Gumanitar soha; 200000 – Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta'lim sohalari:	110000 – Pedagogika; 230000 – Iqtisod
Ta'lim yo'nalishi:	5111000 – Kasb ta'limi (5230600-Moliya, 5230700-Bank ishi, 5230900- Buxgalteriya hisobi va audit, 5231200 – Sug'urta ishi); 5230200 – Menejment; 5230600 – Moliya; 5230700 – Bank ishi; 5230800 – Soliqlar va soliqqa tortish; 5230900 – Buxgalteriya hisobi va audit(tarmoqlar bo'yicha); 5230900 – Buxgalteriya hisobi va audit(suv xo'jaligida); 5231200 – Sug'urta ishi; 5231300 – Pensiya ishi; 5231500 – Baholash ishi; 5232000 – Davlat byudjetining g'azna ijrosi

Toshkent – 2017

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2017 yil 28 06 06 434-sonli buyrug'ining 1 - ilovasi bilan fan dasturi ro'yxati tasdiqlangan.

Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashining 2017 yil 2 06 06 434 3 06 434 3 - son bayonnomasi bilan ma'qullangan.

Fan dasturi Toshkent moliya institutida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

- Xabibullaev I. – TMI “Statistika” kafedrası professori, texnika fanlari doktori, professor
- Xujakulov X. – TMI “Statistika” kafedrası dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent
- Rashitova N. – TMI “Statistika” kafedrası mudiri, iqtisod fanlari nomzodi

Taqrizchilar:

- Toshmatov Z. – TMI “Iqtisodiyot nazariyasi” kafedrası professori, iqtisod fanlari doktori, professor;
- Ayubjonov A. – TDIU “Statistika” kafedrası muduri, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent (*turdosh OTM*)

Fan dasturi Toshkent moliya instituti Kengashida muhokama etilgan va tavsiya qilingan (2017 yil 30 mart 8 - sonli bayonnomasi)

I. O'quv fanning dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'rni

Bozor iqtisodiyoti bo'lajak iqtisodchilardan statistika fani va faoliyati bo'yicha bilimlarni olish, real statistik ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish ko'nikmalarini paydo qilishni taqozo etadi. Statistika fani yordamida ommaviy hodisa va jarayonlar to'qrisidagi ma'lumotlarni to'plash, ishlov berish, tahlil va talqin qilinishning umumiy qoida va usullari o'rganiladi. Shuningdek, bu fan iqtisodiyotda sodir bo'ladigan hodisa va jarayonlarni makro va mikro darajada o'rganadi, tahlil qiladi va statistik bashoratlaydi. Shu bilan bir qatorda bozor iqtisodiyoti faoliyatining shartlari, jarayonlari va natijalarini hamda jamiyat taraqqiyoti qonunlarini va rivojlanish tendentsiyalarini statistik ko'rsatkichlarda aks ettiradi.

Talaba bu kursni tugatgach, iqtisodiyotda yuz berayotgan jarayonlarni miqdoriy baholash uchun dastlabki ma'lumotlarni to'plash, statistik ko'rsatkichlarni hisoblash, tahlil va talqin qilish, iqtisodiy diagnostika bilan shuqullanish va boshqa ko'nikmalarga ega bo'lib, iqtisodiy hodisa va jarayonlarni miqdoran va sifat jihatidan baholash bo'yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlarni shakllantiradi.

“Statistika” fani matematika va tabiiy-ilmiy fanlar blokiga kiritilgan kurs hisoblanib, 2 va 3-kurslarda o'qitilishi maqsadga muvofiq. “Statistika” fani gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar turkumiga kiradi va barcha noiqtisodiy bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida ham o'qitiladi.

II. O'quv fanining maqsadi va vazifalari

“Statistika” fanining asosiy maqsadi – talabalarda statistika nazariyasi metodi va amaliyoti sohasida chuqur kasbiy bilimlar va zaruriy o'quv ko'nikmasini shakllantirishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun fan talabalarni nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga uslubiy yondoshuv hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirish vazifalarini bajaradi.

Mazkur fan bo'yicha talaba:

- statistik masalalarni echish masalalar ustida statistik kuzatish tashkil etish;
- statistik jadval va grafiklarni tushunarli qilib tuzish;
- turli statistik adabiyotlardan foydalanib ma'ruzalar tayyorlash;
- guruhlash turlari, statistik tasniflash va uning o'ziga xos xususiyatlarini talqin qilish haqida *bilishi va ulardan foydalana olishi lozim*:
- MHT ning asosiy hisoblamalarini tuzish va ularning ko'rsatkichlarini aniqlash;
- mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarni bilish;
- o'rtacha miqdorlar va variatsiya ko'rsatkichlarini o'rganish;

tanlama kuzatish mohiyatini va uni qo'llash sabablari va afzalliklarini aniqlash haqida *malakaga ega bo'lishi lozim*:

- iqtisodiy hodisalar o'rtasida o'zaro bog'lanish uslubiyatini o'zlashtirish;
- dinamika qatorlari va turlarini aniqlash;
- balans usulining mohiyati va uni ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni statistik o'rganishda qo'llash;
- bozor iqtisodiyoti sharoitida statistik ko'rsatkichlarni baholash, tahlil va talqin etish bo'yicha *ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak*.

III. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari)

1-Modul. Statistikaning umumiy nazariyasi

1-mavzu. Statistika fanining predmeti va usullari

Statistika to'g'risida tushuncha. Statistika fani predmeti va uning o'ziga xos xususiyatlari. Statistika predmeti to'g'risida ilmiy- amaliy bahslar (Yu.Yanson, A.I.Chuprov, A.A.Kaufman, A.A.Chuprov, A.Vagner, G. Ryumelin, V.Leksis, Dj.E. Yul.)

Statistika fanining asosiy unsurlari va kategoriyalari hamda tushunchalari: statistik to'plam, to'plam birligi, variatsiya, o'zgaruvchan belgi, atributiv, tartiblangan va miqdoriy belgi, statistik ko'rsatkich, statistik qonuniyat. Ma'lumotlar tiplari. Statistikaning usullari va uslubiyati. Statistika fani va faoliyatining tabaqalanishi. Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish sharoitida statistikaning vazifalari. Statistikaning tashkil etilishi va statistik axborotlarning olinishi.

2-mavzu. Statistik ma'lumotlarni toplash va qayta ishlash usullari

Statistik kuzatish-statistik tadqiqotning dastlabki bosqichidir. Statistik kuzatish tushunchasi, mohiyati va ahamiyati. Statistik kuzatishning asosiy tamoyillari.

Statistik kuzatish rejasining dasturiy-uslubiy va tashkiliy masalalari: kuzatish ob'ekti va birligi, kuzatish dasturi, kuzatish formulyari va yo'riqnomasi, organi, kuzatish joyi, kuzatish vaqti va muddati. Statistik kuzatish shakllari, turlari, usullari va ularning o'ziga xos jihatlari. Statistik hisobot, registr va maxsus tashkil qilingan statistik tekshirishlar. Yoppasiga va qisman kuzatish, uzluksiz(joriy) va uzlukli kuzatish, muntazam va bir yo'lakay kuzatish. Bevosita va hujjatli kuzatish, so'rovnoma. O'zbekiston Respublikasida statistik kuzatishni tashkil etish hamda uning tarkibiy qismlari vazifalari. Statistik kuzatish xatosi va uning turlari. Statistik kuzatish ma'lumotlarini qabul qilish va tekshirish usullari.

Statistik jamlash (svodkalash) - statistik tadqiqotning ikkinchi bosqichidir. Statistikada jamlash va guruhlashning mohiyati va vazifalari. Statistik guruhlash

usuli, uning ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlarni o'rganishda ahamiyati. Guruhlash turlari: oddiy va murakkab (ko'p o'lchovli) guruhlash, tipologik, tuzilmaviy (strukturaviy) va analitik guruhlashlar. Guruhlarni tuzish prinsiplari (qoidalari). Guruhlash belgisi. Guruhlar soni va oralig'i. Guruhlash usuli yordamida echiladigan masalalar

Taqsimot qatorlarining mohiyati, tarkibiy unsurlari va turlari. Atributiv variatsion, diskret va oraliqli qatorlar. Variatsion qatorlarni tuzish masalasi.

3-mavzu. Statistika ma'lumotlarni jadval va grafiklarda tasvirlash

Statistik jadvallarning mohiyati, ahamiyati. Tuzish qoidalari. Statistik jadval turlari. Oddiy, guruhiy va kombinatsion jadvallar. Statistik jadvallarni o'qish va tahlil qilish usullari. Statistik grafiklar tushunchasi, turlari, ahamiyati va tuzish qoidalari.

Statistik grafiklar to'g'risida tushuncha. Grafiklarning tarkibiy unsurlari: masshtab, shkala va koordinatalar tizimi. Sifat belgiga ega bo'lgan ma'lumotlarni grafikda tasvirlash. Ustunli grafik, doiraviy diagramma, Pareto diagrammasi. Miqdor belgiga ega bo'lgan ma'lumotlarni grafikda tasvirlash. Nuqtali grafik, band va barg grafigi, gistogramma. O'zaro bog'lanishlarni grafikda aks ettirish. Variatsion qatorlarni tasvirlovchi grafiklarning turlari: poligon, gistogramma, kumulyata. Tasviriy statistikada haqiqatning buzib ko'rsatilishi.

4-mavzu. Statistika ko'rsatkichlar

Statistik ko'rsatkichlarning mohiyati va ahamiyati. Statistik ko'rsatkichlarning atributlari: sifat tomonga egaligi, miqdor tomonga egaligi, makon va zamonda uzil-kesil chegaralanganligi.

Statistik ko'rsatkichlar tasniflari va turlari. Mutlaq, nisbiy va o'rtacha ko'rsatkichlar. Hajm va sifat ko'rsatkichlari. Momentli va intervalli ko'rsatkichlar. Statistik ko'rsatkichlarning ifodalanish shakllari. Nisbiy miqdorlarning turlari: reja (shartnoma) topshirig'i, reja bajarilishi, dinamika; tuzilmaviy, koordinatsiya, taqqoslash va intensivlik nisbiy miqdorlari. Nisbiy ko'rsatkichlar turlari o'rtasidagi bog'lanishlar. Ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni statistik o'rganishda mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarni birgalikda (kompleks) qo'llash zarurligi.

Markaziy tendentsiya ko'rsatkichlari va ularning tasnifi. Analitik o'rtachalarning turlari: arifmetik, gormonik, geometrik, kvadratik, kubik o'rtachalar.

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda o'rtachalarni qo'llash masalalari. O'rtacha arifmetik xossalari. O'rtacha arifmetikni "shartli moment" usuli yordamida hisoblash.

Tuzilmaviy o'rtachalar turlari va ulardan statistik tadqiqotlarda foydalanish. Mediana mohiyati va uni taqsimot qatorlarida hisoblash tartibi. Mediana xossasi va uni qo'llash masalasi. Nisbiy joylashuvning miqdoriy o'lchovlar: kvartil; kvintil; detsil; pertsentil. Moda mohiyati va uni taqsimot qatorlarida hisoblash tartibi.

Moda va mediana intervalli variatsion qatorlarda hisoblash. Ma'lumotlar qatori assimetriyasi. O'rtacha miqdor, moda va medianani taqqoslash orqali assimetriyasini aniqlash.

5-mavzu. Statistika variatsiyani baholash usullari va dispersion tahlil asoslari

To'plam birliklari variatsiyasi (tafovuti) va uni statistik o'rganish zaruriyati. Variatsiyaning miqdoriy o'lchovlari: variatsion kenglik, bosh to'plam dispersiyasi va standart chetlanishi, tanlama to'plam dispersiyasi va standart chetlanishi, variatsiya koeffitsientlari. Standart chetlanishni talqin qilish: Chebishev qoidasi, empirik qoida.

Dispersiya va standart chetlanish xossalari va ulardan foydalanish. Dispersiya va standart chetlanishni "shartli moment" va "yig'indi" usullarida hisoblash tartibi. Muqobil belgi dispersiyasi.

Chetki hadlar to'g'risida tushuncha. Chetki hadlarni aniqlash metodlari: quti shaklidagi diagrammalar va z-darajalar.

Guruhlar ichidagi va guruhlararo dispersiyalar. Dispersiyalarni qo'shish qoidasi va uni ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganishda qo'llash. Empirik korrelyatsion munosabat. Determinatsiya koeffitsienti.

6-mavzu. Tanlanma kuzatish

Tanlab kuzatish mohiyati, uni qo'llash sabablari va afzalliklari. Maqsad parametrlarini aniqlash va baholash.

Tanlab kuzatish turlari va xatosi. Kichik tanlanma va uning o'ziga xos xususiyatlari Tanlanma kuzatish natijalarini bosh to'plamga tarqatish yo'llari. O'rtacha miqdor uchun ishonch intervali: Normal (z) statistikasi. Bosh to'plam o'rtacha miqdori uchun ishonch intervali: Styudent (t) statistikasi. Tanlanma to'plam zaruriy miqdorini aniqlash.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tanlanma kuzatishni qo'llash amaliyoti

7-mavzu. O'zaro bog'lanishlarni statistik o'rganish

Ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlar o'rtasidagi bog'lanishlarni statistik o'rganish zarurligi va usullari. Guruhlash, parallel qatorlarni taqqoslash, grafiklarda tasvirlash, dispersion va korrelyatsion-regression usullar. Korrelyatsion-regression tahlilni qo'llashning shart-sharoitlari.

Juft korrelyatsiya va regressiya tenglamasi. To'g'ri chiziqli va egri chiziqli korrelyatsiya va regressiya. Korrelyatsiya koeffitsienti va uni hisoblash. Juft regressiya tenglamasi parametrlarini kichik kvadratlar usulida aniqlash. O'zaro bog'lanishlarni statistik o'rganishning noparametrik usullari. Bir va ko'p omilli regression modellar.

8-mavzu. Dinamikani statistik o'rganish usullari

Dinamika qatorlarini analitik tahlil qilish ko'rsatkichlari: mutlaq o'zgarish, o'zgarish sur'ati, qo'shimcha o'zgarish sur'ati, bir foiz qo'shimcha o'zgarishning mutlaq mohiyati, o'zgarish (foiz) punkti. Dinamika qatorlarida o'rtachalarning darajasini hisoblash usullari. O'rtacha xronologik, oddiy va tortilgan o'rtacha arifmetik. O'rtacha o'zgarish va qo'shimcha o'zgarish sur'ati.

Dinamika qatorlarida asosiy tendentsiyalarni aniqlash usullari: oraliqlarni yiriklashtirish, sirg'anchiq o'rtachalarni hisoblash va analitik tekislash. Dinamika qatorlarida trend tenglamasini tuzish va uning ishonchliligini baholash.

Dinamikani statistik o'rganishda xorij tajribasi.

9-mavzu. Statistik indekslar

Statistik indekslar tushunchasi, mohiyati, ahamiyati. Statistik indekslarning tasniflanishi (klassifikatsiyasi). Individual va umumiy indekslar.

Agregat indekslar va ularni tuzishda vazn tanlash muammosi. Laspeyras va Paashe indekslari. Miqdor va sifat ko'rsatkichlari indekslari. O'rtacha arifmetik va o'rtacha garmonik indekslar. Fisher indeksi. Hududiy indekslar va ularni tuzishda vazn tanlash masalasi. Bazisli va zanjirli agregat indekslar. O'zgarmas va o'zgaruvchan vaznli agregat indekslar. Hududlararo taqqoslash indekslari va ularni tuzish masalalari.

O'rtacha daraja dinamikasiga omillar ta'sirini indeks tahlili. O'zgaruvchan va o'zgarmas tarkibli indekslar. Tarkibiy siljishlar ta'sirini baholash. Tarkibiy siljishlar indeksi. "Statistik paradokslar"ni tushuntirishda tarkibiy siljishlar indeksini qo'llanishi. Ko'p omilli tarkibiy siljishlar va ularning ta'sirini indeks tahlili. Assortiment siljishlari va ularning ta'sirini indeks usuli yordamida tahlil qilish.

Natijaviy ko'rsatkich mutlaq qo'shimcha o'sishiga ta'sir etuvchi omillar rolini indeks tahlili. Muhim iqtisodiy indekslar va ular orasidagi bog'lanishlar.

Statistika amaliyotida iqtisodiy indekslarni qo'llash yo'nalishlari.

2-Modul. Iqtisodiy statistika

10-mavzu. Aholi statistikasi

Aholi soni va tarkibi statistikasi. Aholi kategoriyalari: doimiy va mavjud aholi, vaqtincha yashovchilar va vaqtincha yo'qlar. Doimiy va mavjud aholi o'rtasidagi bog'liqlik. Aholini jins-yoshi bo'yicha piramidasi. Aholi tabiiy harakati ko'rsatkichlari: umumiy, xususiy va maxsus ko'rsatkichlar. Aholining mexanik harakati ko'rsatkichlari.

Aholining demografik yuklama ko'rsatkichlari. Aholining kelajakdagi sonini prognozlash. Aholining istiqboldagi sonini hisoblash global va yoshini siljtish

usullari yordamida hisoblash. Dunyo aholi dinamikasi va istiqboldagi sonini prognozlash.

11-mavzu. Mehnat bozori statistikasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozori statistikasining vazifalari va uni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.

Mehnat resurslari tushunchasi va uning sonini aniqlash. Mehnat resurslari balansi va uning ahamiyati.

Iqtisodiy faol va nafaol aholi tushunchasi hamda ularning tarkibi. Ish bilan band aholi va ishsizlik statistikasi ko'rsatkichlari. Aholining bandlik holati bo'yicha tasnifi. Ish bilan band aholi soni va tarkibi ko'rsatkichlari. Ishsizlik shakllari, turlari va darajasi. Ishsizlik darajasi dinamikasini statistik o'rganish.

Xodimlar statistikasi ko'rsatkichlari. Ishchi kuchi harakati ko'rsatkichlari. Ish vaqti fondlari va ulardan foydalanish koeffitsientlari. Ishchi kuchi va ish vaqti fondi balanslari.

Mehnat unumdorligi to'g'risida tushuncha va uni statistik o'rganishning ahamiyati. Mehnat unumdorligining darajasi va dinamikasini aniqlash ko'rsatkichlari.

12-mavzu. Milliy hisobchilik va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi

Milliy hisobchilik tushunchasi va uning yuzaga kelish tarixi. Xalq xo'jaligi balansi (XXB) va milliy hisoblar tizimi (MHT) o'rtasidagi farqlari va o'xshashliklari. MHTni yuritish zaruriyati. MHT schyotlari tizimi tarkibi, ularni tuzishning umumiy qoidalari. Institutsional sektorlar va MHT.

Makroiqtisodiy tahlillarda MHTdan foydalanish.

YaIM – mamlakatning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichi ekanligi. Milliy hisoblar tizimida ishlab chiqarish sohasini chegaralash. Ishlab chiqarish hajmini aniqlash printsiplari (qoidalari) va baholash turlari: omil, asosiy, ishlab chiqaruvchi va xaridor baholari. YaIM hajmini hisoblash usullari. YaIM hajmini ishlab chiqarish usulida hisoblash. YaIM hajmini daromadlarni taqsimlash usulida hisoblash. YaIM hajmini pirovard foydalanish usulida hisoblash. Nominal va real yalpi ichki mahsulot tushunchasi. YaIM hajmini o'zgarmas (solishtirma) baholarda hisoblash usullari. YaIMning deflyatori. Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o'ziga xos xususiyatlari.

Daromadlar to'g'risida umumiy kontseptsiyalar va MHTdagi daromad ko'rsatkichlari. Dj Xinsning daromad haqidagi ta'limoti. Yangi MHTda Dj Xiksning ta'limotiga kiritilgan aniqliklar. Nominal va real daromad.

Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi. Yalpi milliy daromad, sof milliy ixtiyordagi daromad, yalpi milliy jamg'arma, sof milliy jamg'arma ko'rsatkichlari statistikasi .

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni xalqaro taqqoslash.

13-mavzu. Milliy boylik statistikasi

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida milliy boylik tushunchasi va uni o'rganishning ijtimoiy -iqtisodiy ahamiyati hamda statistikaning vazifalari.

MHT bo'yicha aktiv va passivlar balansi ko'rsatkichlari. Gudvill va marketing aktivlari, mineral resurslar energetik foydali qazilmalar. Moliyaviy aktivlar, ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan nomoliyaviy aktivlar, aholining mulki.

Asosiy kapital tushunchasi, ularni tarkibi va baholash turlari (boshlang'ich, qoldiq va tiklash qiymatlari bo'yicha). Asosiy kapitalning eskirishi va amortizatsiya ajratmalarini hisoblash usullari. Asosiy fondlarning balanslari. Asosiy fondlarning holati, harakati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.

Moddiy aylanma kapital statistikasi, ularning tarkibi, baholash, aylanuvchanlik tezligi va bir marta aylanishning davomiyligi ko'rsatkichlarini statistik o'rganish. Aylanma kapital mavjudligi, unga bo'lgan talabni qondirish darajalarini statistik o'rganish. Salmoqli sarf, ularning tarkibi va indekslari. Ishlab chiqarish sig'imi va uning o'zgarishini statistik o'rganish.

Qimmatbaho boyliklar (tsennosti)ni statistik o'rganish.

14-mavzu. Moliya bozori statistikasi

Moliya bozorini statistik o'rganishning ijtimoiy -iqtisodiy mohiyati va ahamiyati. Davlat moliyasi statistikasi. Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari ko'rsatkichlari, byudjet defitsiti (profitsiti)ni statistik o'rganish.

Pul muomalasining ijtimoiy -iqtisodiy mohiyati va statistikaning vazifalari. Pul-kredit statistikasining metodologik asoslari (Xalqaro standart). Pul bazasi. Kredit va qarz. Pul muomalasi statistikaning asosiy ko'rsatkichlari.

Bank statistikasi ko'rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish metodlari.

Sug'urta va sug'urta bozorini statistik o'rganish.

Investitsiya statistikasi. Investitsiyani loyihaviy va haqiqiy samaradorligini xarakterlovchi statistik ko'rsatkichlar va ularni tahlil qilish usullari.

Investitsiya jarayonini ijtimoiy-iqtisodiy ekspertiza qilishning statistik usullari. Investitsiya risklarini statistik baholash usullari.

Qimmatli qog'ozlar va valyuta bozorining statistik ko'rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish uslubiyoti.

15-mavzu. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi

Tashqi iqtisodiy faoliyat, uning tarixi va asosiy yo'nalishlari hamda mamlakat iqtisodiyoti taraqqiyotidagi roli. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi metodologiyasi va uning vazifalari. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Tashqi iqtisodiy aloqalarning makroiqtisodiy statistikada yoritilishi. Import va eksport turlari. Import va eksport hisoblarida qo'llaniladigan baholar. Tashqi savdo statistikasida indekslar usuli.

To'lov balansi tushunchasi. To'lov balansining asosiy kontseptsiyalari va uni statistik o'rganishning ahamiyati. To'lov balansining klassifikatsiyasi va xalqaro investitsion yondashuv. To'lov balansining saldo kontseptsiyasi.

Milliy hisoblar tizimida tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi.

16-mavzu. Aholi turmush darajasi statistikasi

Aholi turmush darajasi tushunchasi. Aholi turmush darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi. Aholi turmush darajasining sifat ko'rsatkichlari. Aholi daromadlari va xarajatlari balansi.

Aholining daromadlari bo'yicha tabaqalanishi. Djini koeffitsienti. Lorents egri chizig'i. Qashshoqlik statistikasi ko'rsatkichlari. Aholi potentsiali taraqqiyoti indekslari, xalqaro taqqoslashlarda uning ahamiyati va mohiyati hamda hisoblashning zamonaviy usullari.

IV. Amaliy mashg'ulotlar bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulotlar uchun quyidagi mavzular tavsiya etiladi:

1. Statistika fanining predmeti va usullari
2. Statistik ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash usullari
3. Statistik ma'lumotlarni jadval va grafiklarda tasvirlash
4. Statistik ko'rsatkichlar
5. Statistika da variatsiyani baholash usullari va dispersion tahlil asoslari
6. Tanlanma kuzatish
7. O'zaro bog'lanishlarni statistik o'rganish
8. Dinamikani statistik o'rganish usullari
9. Statistik indekslar
10. Aholi statistikasi
11. Mehnat bozori statistikasi
12. Milliy hisobchilik va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi
13. Milliy boylik statistikasi
14. Moliya bozori statistikasi
15. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi
16. Aholi turmush darajasi statistikasi

Amaliy mashg'ulot mavzularida fanning ishchi o'quv dasturini ishlab chiqishda qo'shimcha va o'zgarishtirishlar kiritilishi mumkin.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish buyicha kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilim va ko'nikmalarini amaliy masalalar

echish orqali yanada boyitadilar. Shuningdek, darslik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqolalar va tezislarni chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, masalalar echish, mavzular buyicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash va boshqalar tavsiya etiladi.

V. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. O'zbekistonda statistika faoliyatini tashkil etilishi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardagi o'rni
2. Statistika tadqiqotlarda statistik kuzatishni tashkil etish
3. Statistika jamlash va guruqlash masalalari
4. Statistika jadval va grafiklar
5. Statistika ko'rsatkichlar: mohiyati, ahamiyati va hisoblash usullari
6. Variatsiyani baholash va dispersion taqzil asoslari va amaliyoti
7. Ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni o'rganishda tanlama kuzatishning ahamiyati
8. Ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarning o'zaro bog'lanishlarini o'rganish usullari
9. Dinamika qatorlari yordamida hodisalar dinamikasi va mavsumiylikni baholash
10. Statistika indekslarning mohiyati va qo'llash sohalari
11. Bozor iqtisodiyoti sharoitida takibiy siljishlarni statistik o'rganish usullari
12. Mamlakatda demografik jarayonlarni statistik o'rganish
13. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorini statistik baholash usullari
14. O'zbekiston milliy hisoblar tizimi iqtisodiy statistikaning uslubiy negizi
15. Milliy hisoblar tizimi schetlari
16. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash usullari
17. Bozor iqtisodiyoti sharoitida milliy boylikni statistik o'rganish
18. Moliya bozorini statistik o'rganishning moqiyati, ahamiyati va usullari
19. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasining ko'rsatkichlar tizimi va amaliy ahamiyati.
20. To'lov balansi va uni tuzishni o'ziga hos xususiyatlari
21. Aholi turmush darajasini tavsiflovchi statistik ko'rsatkichlar va ularning mohiyati.
22. Aholi daromadlarini tabaqalashuvining statistik ko'rsatkichlari
23. Inson potentsiali indeksi mohiyati va uni hisoblashning zamonaviy usullari.

Fanning ishchi o'quv dasturini ishlab chiqishda mustaqil ta'lim va mustaqil ish mavzularida o'zgarishlar kiritilishi mumkin.

Fan bo'yicha kurs ishi. Fan bo'yicha kurs ishi o'quv rejada rejalashtirilmagan.

VI. Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar hamda axborot manbaalari

Asosiy adabiyotlar

1. *Statistics* / James T. McClave, Terry Sincich. – 12th ed. 2013. – 814 p.
2. David M. Levine, David F. Stephan, Kathrin A. Szabat. *Statistics for Managers: Using Microsoft Excel. Seventh Edition.* – USA: Pearson Education Inc, 2014. – 757p.
3. *Statistika: darslik.* Shodiyev X. va Xabibullayev I. tahriri ostida. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2013. – 384 b.
4. *Statistika bo'yicha praktikum: o'quv qo'llanma.* Shodiyev X. va Xabibullayev I. tahriri ostida. –T.: Tafakkur bo'stoni, 2015.-336 b.
5. Soatov N. *Statistika: darslik.*– T.: Ibn Sino, 2003

Qo'shimcha adabiyotlar

6. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси туғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони.
7. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.
8. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 104 б.
9. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 56 б.
10. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт таракқиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 48 б.
11. *Статистика: учебник.* Под ред. Елисеевой И. – М.: Юрайт, 2012. – 558 с.
12. Shodiyev X. *Moliya statistikasi: darslik.*– T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2010. – 320 b.
13. Qoraboyev A., G'oyipnazarov B., Rashitova N. *Milliy hisoblar tizimi: darslik.* – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2015. – 384 b.

Internet saytlari:

14. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti
15. www.cisstat.com – MDHning Davlatlararo statistika qo'mitasi rasmiy sayti
16. www.undp.org – BMTning taraqqiyot dasturi sayti
17. www.gks.ru – Rossiya Davlat statistika federal hizmati rasmiy sayti
18. www.worldbank.org – Jahon banki rasmiy sayti
19. www.inf.org – Xalqaro valyuta fondi rasmiy sayti

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“TASDIOLAYMAN”

O'quv-uslubiy bo'lim tomonidan
ro'yxatga olindi

№ _____
2019 yil “ ___ ” _____

Toshkent moliya instituti
O'quv ishlari bo'yicha prorektor

_____ I.N.Qo'ziyev
2019 yil “ ___ ” _____

STATISTIKA

ISHCHI O'QUV DASTURI

Bilim sohalari:	10000 – Gumanitar soha 200000 – Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta'lim sohalari:	110000 – Pedagogika; 230000 – Iqtisod
Ta'lim yo'nalishlari:	5230600 – Moliya; 5230700 – Bank ishi; 5230800 – Soliqlar va soliqqa tortish; 5230900 – Buxgalteriya hisobi va audit (tarmoqlar bo'yicha); 5231200 – Sug'urta ishi; 5231300 – Pensiya ishi; 5231500 – Baholash ishi; 5232000 – Davlat byudjetining g'azna ijrosi; 5232100 – Korporativ moliya; 5232700 – Investitsion loyihalarni moliyalashtirish; 5232800 – Elektron tijorat. 5111000-Kasb ta'limi (5230600 – Moliya, 5230700-Bank ishi va 5230900 - Buxgalteriya hisobi va audit)

Toshkent-2019

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 201__yil "___"_____dagi "___"-sonli buyrug'i (buyriqning ___-ilovasi) bilan tasdiqlangan "Statistika" fan dasturi asosida tayyorlangan.

Fanning ishchi o'quv dasturi Toshkent moliya institutii Kengashining 201_ yil "___"_____dagi "___" - son bayonnomasi bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchilar: Xo'jaqulov X.D. – TMI "Oliy matematika, statistika va ekonometrika" kafedresi, dotsenti, i.f.n.;
Sayfullaev S.N. – TMI "Oliy matematika, statistika va ekonometrika" kafedresi, katta o'qituvchisi.
Jamalidina A. – TMI "Oliy matematika, statistika va ekonometrika" kafedresi o'qituvchisi.

Taqrizchilar: G'oyibnazarov B.K. – DSQ "Kadrlarni qayta tayyorlash va statistik tadqiqotlar" markazi direktori, i.f.d., prof.;
Toshmatov Z.X. – TMI "Oliy matematika, statistika va ekonometrika" kafedresi prof, i i.f.d.

Fanning ishchi o'quv dasturi kafedraning 201_ yil "___"_____dagi "___" – sonli majlisida muhokama etilib, fakultet Kengashida ko'rib chiqishga tavsiya qilingan.

"Oliy matematika, statistika va ekonometrika" kafedresi mudiri:

201_ yil "___"_____ dotsent A.Xashimov

Fanning ishchi o'quv dasturi "Buxgalteriya hisobi va audit" fakultet Kengashining 201_ yil "___"_____dagi "___" – sonli majlisida muhokama etilib, institut o'quv-uslubiy Kengashida ko'rib chiqishga tavsiya qilingan.

"Buxgalteriya hisobi va audit" fakulteti dekani:

201_ yil "___"_____ dotsent K.Karimova

Fanning ishchi o'quv dasturi o'quv-uslubiy fakultet Kengashining 201_ yil "___"_____dagi "___" – sonli majlisida muhokama etilib, institut Kengashida ko'rib chiqishga tavsiya qilingan.

O'quv-uslubiy bo'lim boshlig'i:

201_ yil "___"_____ dotsent T.M.Baymuratov

I. KIRISH

Bozor iqtisodiyoti bo'lajak iqtisodchilardan statistika fani va faoliyati bo'yicha bilimlarni olish, real statistik ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish ko'nikmalarini paydo qilishni taqozo etadi. Statistika fani yordamida ommaviy hodisa va jarayonlar to'qrisidagi ma'lumotlarni to'plash, ishlov berish, tahlil va talqin qilinishning umumiy qoida va usullari o'rganiladi. Shuningdek, bu fan iqtisodiyotda sodir bo'ladigan hodisa va jarayonlarni makro va mikro darajada o'rganadi, tahlil qiladi va statistik bashoratlaydi. Shu bilan bir qatorda bozor iqtisodiyoti faoliyatining shartlari, jarayonlari va natijalarini hamda jamiyat taraqqiyoti qonunlarini va rivojlanish tendentsiyalarini statistik ko'rsatkichlarda aks ettiradi.

II. O'quv fanning dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'rni

Talaba bu kursni tugatgach, iqtisodiyotda yuz berayotgan jarayonlarni miqdoriy baholash uchun dastlabki ma'lumotlarni to'plash, statistik ko'rsatkichlarni hisoblash, tahlil va talqin qilish, iqtisodiy diagnostika bilan shuqullanish va boshqa ko'nikmalarga ega bo'lib, iqtisodiy hodisa va jarayonlarni miqdoran va sifat jihatidan baholash bo'yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlarni shakllantiradi.

Mazkur fanni o'rganish uchun bakalavr-iqtisodchi davlat ta'lim standartlarida matematik va tabiiy (oliy matematika, informatika va axborot texnologiyalari, ehtimollar nazariyasi va matematik statistika), umumkasbiy (makroiqtisodiyot, menejment, marketing, iqtisodiy tahlil va audit) ko'zda tutilgan iqtisodiy fanlar bilan bevosita aloqada bo'ladi.

Statistikaning ilm-fan va ishlab chiqarishdagi o'rni iqtisodiyot istiqbolini belgilash asosini yaratish hamda mamlakat iqtisodiy siyosatini xaqqoniy statistik axborotlar bilan ta'minlashdan iborat.

Statistika idoralari tomonidan statistikada yuz berayotgan o'zgarishlar monitoringini va mamlakat ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichlari va axborotlari bilan ta'minlashda statistik usullardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

III. O'quv fanining maqsad va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2017 yil 31 iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-3165-son va 2019 yil 9 apreldagi "Davlat boshqaruvining ochiqligi va shaffofligini ta'minlash hamda mamlakatning statistika salohiyatini oshirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ-4273-son qarorlaridan kelib chiqqan holda Davlat statistika tizimini tubdan takomillashtirish, amaliyotga sinovdan o'tgan, xalqaro statistikada keng qo'llanilayotgan, xalqaro talablar va standartlarga mos keluvchi statistik tahlilning zamonaviy usullarini, ko'rsatkichlarini, baholash mezonlarini va hisobot shakllarini joriy etish, milliy va xorijiy foydalanuvchilarning keng doirasi uchun ijtimoiy-iqtisodiy islohatlar va tarkibiy o'zgartirishlarning amalga oshirilishi holati

to'g'risidagi statistik axboratlarning ishonchliligi, ochiq-oydinligi va oshkoraligini ta'minlash, shuningdek xalqaro statistik tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish vazifalari belgilanadi.

“Statistika” fanining asosiy maqsadi – talabalarda statistika nazariyasi metodi va amaliyoti sohasida chuqur kasbiy bilimlar va zaruriy o'quv malakasini shakllantirishdir.

Fanning vazifasi – talabalarda: statistika predmeti va metodi, uning ahamiyati va roli haqida chuqur bilimga va tasavvurga ega bo'lish; statistikaning nazariy, uslubiy va amaliy masalalarini har taralafli o'rganish; O'zbekistonda davlat statistikasining tashkil etilishi, uning “Davlat statistikasi haqida”gi Qonunidan kelib chiqadigan vazifalari va huquqlarini bilish; statistik kuzatish mohiyati turlari, dastur – uslubiy va tashkiliy masalalarini o'rganish; statistik kuzatish ma'lumotlarini svodkalash va guruhlash hamda uning natijalarini statistik jadvallarda ifodalay olish; taqsimot qatorlarini tuzish va tahlil qilish usullarini egallash; statistik ko'rsatkichlar, ularning turlari va shakllari taqqoslash yo'llari to'g'risida tasavvurga ega bo'lishni ta'minlash, hamda ular asosida xulosalar chiqarish bo'yicha ko'nikmalar hosil qilishdan iborat.

IV. Fan bo'yicha talabalarning tasavvur, bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar

Statistika fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida **talaba**:

- statistikaning uslublari va vazifalari haqida;
- statistik ma'lumotlarni qayta ishlash asosiy uslublari haqida;
- davlat byudjeti, korxonalar va tashkilot moliyasi statistikasi
- statistik masalalarni echish masalalar ustida statistik kuzatish tashkil etish;
- statistik jadval va grafiklarni tushunarli qilib tuzish;
- turli statistik adabiyotlardan foydalanib ma'ruzalar tayyorlash;
- guruhlash turlari, statistik tasniflash va uning o'ziga xos xususiyatlarini talqin qilish **haqida tasavvurga ega bo'lishi**;
- iqtisodiy hodisalar o'rtasida o'zaro bog'lanish uslubiyatini o'zlashtirish;
- dinamika qatorlari va turlarini aniqlash;
- balans usulining mohiyati va uni ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni statistik o'rganishda qo'llash;
- bozor iqtisodiyoti sharoitida statistik ko'rsatkichlarni baholash, tahlil va talqin etishni **bilishi va ulardan foydalana olishi**;
- MHT ning asosiy hisoblamalarini tuzish va ularning ko'rsatkichlarini aniqlash;
- mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarni bilish;
- o'rtacha miqdorlar va variatsiya ko'rsatkichlarini o'rganish;
- tanlama kuzatish mohiyatini va uni qo'llash sabablari va afzalliklarini aniqlash haqida **ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak**;

V. Fanning boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi va uzviyligi

“Statistika” fani matematik va tabiiy fanlar (oliy matematika, informatika va axborot texnologiyalari, ehtimollar nazariyasi va matematik statistika), umumkasbiy fanlar (makroiqtisodiyot, menejment, marketing, iqtisodiy tahlil va audit) bilan uzviy bog‘liq ravishda o‘tiladi.

VI. Fanning “Ta’lim-fan-ishlab chiqarish” integratsiyasi va innovatsion rivojlanishdagi o‘rni

O‘quv jarayoni bilan bog‘liq ta’lim sifatini belgilovchi holatlar quyidagilar: yuqori ilmiy-pedagogik darajada dars berish, muammoli ma’ruzalar o‘qish, darslarni savol-javob tarzida qiziqarli tashkil qilish, ilg‘or pedagogik texnologiyalardan va mul’timedia qo‘llanmalaridan foydalanish, tinglovchilarni undaydigan, o‘ylantiradigan muammolarni ular oldiga qo‘yish, talabchanlik, tinglovchilar bilan individual ishlash, erkin muloqot yuritishga, ilmiy izlanishga jalb qilish.

VII. Fanni o‘qitishda qo‘llanilishi tavsiya etilayotgan pedagogik, axborot va internet texnologiyalari

Talaba “Statistika” fanini o‘zlashtirishda ta’limning innovatsion usullaridan foydalanishi, yangi pedagogik, axborot va internet texnologiyalarini tadbiiq qilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Fanni o‘zlashtirishda o‘quv-uslubiy ta’minot (darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, mustaqil ta’lim topshiriqlari)dan foydalanilish tavsiya etiladi. “Statistika” fanini o‘qitish jarayonida kompyuter texnologiyasidan, “Excel” elektron jadvallar dasturlaridan foydalaniladi. Ayrim mavzular bo‘yicha talabalar bilimni baholash test asosida va kompyuter yordamida bajariladi. Internet serverlariga joylashtirilgan rasmiy iqtisodiy ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi.

VIII. Fanni o‘qitishda innovatsion ta’lim texnologiyalari hamda o‘quv mashg‘ulotlarini loyihalash

Fanni o‘qitishda interfaol, kommunikativ, pertseptiv yondashuvlardan maksimal darajada foydalanish, o‘quv adabiyotlaridan tashqari autentik materiallar: audio, video, jurnallar, internet manbalaridan o‘zlashtirilgan bilimlar majmuasini amaliyotda kuzatilayotgan dalil va hodisalarga bog‘lay olish, olingan natijalarni baholash, tahlil qilish orqali kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim, malaka va kompetentsiyalarni innovatsion tafakkur layoqati negizida shakllantirishga alohida e’tibor qaratish talab etiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o‘quv mashg‘ulotlarini loyihalash jarayonida:

- mezonni tanlash;
- o‘quv maqsadlarini toifalash;
- o‘quv materiallarini modullashtirish;
- ularni o‘rganish, tahlil qilish va qayta ishlash;

- o'rganish natijalarini aniqlash kabi omillarga qaratish orqali ta'lim oluvchida nazariy bilimlar puxta egallanishi hamda ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmasini shakllantirish, mustaqil ta'limni samarali tashkil etish talab etiladi.

“Statistika” fani 3 – kurs V semestrda o'qitilib, unda ma'ruza, amaliy, mustaqil ta'lim mashg'ulotlari semestr bo'yicha quyidagi jadval asosida amalga oshiriladi.

3 – kurs V – semestr 5230600-Moliya, 5230700-Bank ishi, 5230800-Soliqlar va soliqqa tortish, 5230900-Buxgalteriya hisobi va audit (tarmoqlar bo'yicha), 5231200-Sug'urta ishi, 5231300-Pensiya ishi, 5231500-Baholash ishi 5232000-Davlat budjeti g'azna ijrosi va 5232100-Korportaiv moliya bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida “Statistika” fanidan o'tiladigan mavzular va ular bo'yicha mashg'ulot turlariga ajratilgan soatlar hajmining taqsimoti

№	Fan mavzularining nomi	Jami	Shu jumladan		
			Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	Mustaqil ta'lim
2 modul. Iqtisodiy statistika					
1.	Aholi statistikasi	8	2	2	4
2.	Mehnat bozori statistikasi	8	2	2	4
3.	Milliy hisobchilik va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi	12	4	4	4
4.	Milliy boylik statistikasi	8	2	2	4
5.	Moliya bozori statistikasi	8	2	2	4
6.	Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi	8	2	2	4
7.	Aholi turmush darajasi statistikasi	12	4	4	4
5 – semestr bo'yicha jami		64	18	18	28

3 – kurs V – semestr 5111000-Kasb ta'limi (5230600 – Moliya, 5230700-Bank ishi va 5230900 - Buxgalteriya hisobi va audit) bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida “Statistika” fanidan o'tiladigan mavzular va ular bo'yicha mashg'ulot turlariga ajratilgan soatlar hajmining taqsimoti

№	Fan mavzularining nomi	Jami	Shu jumladan		
			Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	Mustaqil ta'lim
2 modul. Iqtisodiy statistika					
1.	Aholi statistikasi	6	2	2	2
2.	Mehnat bozori statistikasi	6	2	2	2
3.	Milliy hisobchilik va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi	12	4	4	4
4.	Milliy boylik statistikasi	6	2	2	2
5.	Moliya bozori statistikasi	8	2	2	4
6.	Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi	6	2	2	2
7.	Aholi turmush darajasi statistikasi	12	4	4	4
5- semestr bo'yicha jami		56	18	18	20

IX. ASOSIY QISM

1.Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

2 modul. Iqtisodiy statistika

1-mavzu. Aholi statistikasi

Demografik vaziyat-jamiyat sotsial-iqtisodiy rivojlanishining omiyai sifitida Aholi statistikasining ob'ekti va vazifalari. Aholi ruyxati-aholining soni va tarkibi to'g'risidagi statistik informatsiyalarning muhim manbai. Doimiy va mavjud aholi, ular o'rtasidagi bog'liqlik.

Aholining soni va tarkibi. Aholining jinsyosh, oilaviy va migratsion tarkibi. Aholining tabiiy va mexanik harakatining joriy hisobi.

Aholini takror barpo etish ko'rsatkichlari, aholi tabiiy qo'shimcha o'zgarishining umumiy va maxsus ko'rsatkichlari. Aholining mexanik harakati ko'rsatkichlari.

Aholining istiqboldagi sonini hisoblash va prognozlashtirish metodlari. Statistik informatsiyalarning manbalari.

2-mavzu. Mehnat bozori statistikasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozori statistikasining vazifalari va bandlik, ishsizlik va ishchi kuchiga xarajatlar muammolarini statistik o'rganishning sotsial-iqtisodiy ahamiyati.

Mehnat bozori, bandlik va ishsizlik statistikasining ko'rsatkichlari. Iqtisodiy faol aholi va iqtisodiy nafaol aholi tushunchalari hamda ma'lumotlarning manbalari. Iqtisodiy faol aholi va ishsizlarning sonini aniqlash metodlari. Bandlik statistikasining xalqaro standart klassifikatsiyasi.

Aholi-mehnat resurslarini shakllantirishning asosi sifatida. Mehnat resurslari va mehnat potentsialini statistik tadqiqot qilishning asosiy yo'nalishlari. Mehnat resurslarining tushunchasi, toifalar va statistik ko'rsatkichlari. Mehnat resurslarining balansi va uning mehnat resurslarini shakllantirish manbalarini tavsiflashdagi ahamiyati, mehnat resurslarining bandlik turlari bo'yicha taqsimlanishi, iqtisodiyotda band bo'lmagan mehnatga qobiliyatli aholini aniqlash. Ish bilan band (xodim)lar soni va o'rtacha ro'yxatdagilar soni ko'rsatkichlari. Ishchi kuchining harakati ko'rsatkichlari. Xodimlar o'rmini to'ldirish va kadrlarning doimiylik koeffitsentlari. Ish vaqti foidalaridan foydalanish ko'rsatkichlari.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida bandlar sonini aniqlash metodlari. Norasmiy sektor birliklarining tasnifi.

Ishchi kuchiga xarajatlar statistikasi. Ishchi kuchiga sarflar xalqaro standart tasnifi. Ish haqini statistik o'rganish. Mehnat haqi fondi, nominal va real ish haqi. O'rtacha real ish haqi indeksi. Mehnat unumdorligi statistikasi.

3 -mavzu. Milliy hisobchilik va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi

Milliy hisobchilik tushunchasi va uning yuzaga kelish tarixi. Xalq xo'jaligi balansi (XXB) va milliy hisoblar tizimi (MHT) o'rtasidagi farqlari va o'xshashliklari. MHTni yuritish zaruriyati. MHT schyotlari tizimi tarkibi, ularni tuzishning umumiy qoidalari. Institutsional sektorlar va MHT.

Makroiqtisodiy tahlillarda MHTdan foydalanish.

YaIM – mamlakatning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichi ekanligi. Milliy hisoblar tizimida ishlab chiqarish sohasini chegaralash. Ishlab chiqarish hajmini aniqlash printsiplari (qoidalari) va baholash turlari: omil, asosiy, ishlab chiqaruvchi va xaridor baholari. YaIM hajmini hisoblash usullari. YaIM hajmini ishlab chiqarish usulida hisoblash. YaIM hajmini daromadlarni taqsimlash usulida hisoblash. YaIM hajmini pirovard foydalanish usulida hisoblash. Nominal va real yalpi ichki mahsulot tushunchasi. YaIM hajmini o'zgarish (solishtirma) baholarda hisoblash usullari. YaIMning deflyatori. Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o'ziga xos xususiyatlari.

Daromadlar to'g'risida umumiy kontseptsiyalar va MHTdagi daromad ko'rsatkichlari. Dj Xinsning daromad haqidagi ta'limoti. Yangi MHTda Dj Xiksning ta'limotiga kiritilgan aniqliklar. Nominal va real daromad.

Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi. Yalpi milliy daromad, sof milliy ixtiyordagi daromad, yalpi milliy jamg'arma, sof milliy jamg'arma ko'rsatkichlari statistikasi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni xalqaro taqqoslash.

4 -mavzu. Milliy boylik statistikasi

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida milliy boylik tushunchasi va uni o'rganishning ijtimoiy -iqtisodiy ahamiyati hamda statistikaning vazifalari.

MHT bo'yicha aktiv va passivlar balansi ko'rsatkichlari. Gudvill va marketing aktivlari, mineral resurslar energetik foydali qazilmalar. Moliyaviy aktivlar, ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan nomoliyaviy aktivlar, aholining mulki.

Asosiy kapital tushunchasi, ularni tarkibi va baholash turlari (boshlang'ich, qoldiq va tiklash qiymatlari bo'yicha). Asosiy kapitalning eskirishi va amortizatsiya ajratmalarini hisoblash usullari. Asosiy fondlarning balanslari. Asosiy fondlarning holati, harakati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.

Moddiy aylanma kapital statistikasi, ularning tarkibi, baholash, aylanuvchanlik tezligi va bir marta aylanishning davomiyligi ko'rsatkichlarini statistik o'rganish. Aylanma kapital mavjudligi, unga bo'lgan talabni qondirish darajalarini statistik o'rganish. Salmoqli sarf, ularning tarkibi va indekslari. Ishlab chiqarish sig'imi va uning o'zgarishini statistik o'rganish.

Qimmatbaho boyliklar (tsennosti)ni statistik o'rganish.

5-mavzu. Moliya bozori statistikasi

Moliya bozorini statistik o'rganishning ijtimoiy -iqtisodiy mohiyati va ahamiyati. Davlat moliyasi statistikasi. Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari ko'rsatkichlari, byudjet defitsiti (profitsiti)ni statistik o'rganish.

Pul muomalasining ijtimoiy -iqtisodiy mohiyati va statistikaning vazifalari. Pul-kredit statistikasining metodologik asoslari (Xalqaro standart). Pul bazasi. Kredit va qarz. Pul muomalasi statistikaning asosiy ko'rsatkichlari.

Bank statistikasi ko'rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish metodlari.

Sug'urta va sug'urta bozorini statistik o'rganish.

Investitsiya statistikasi. Investitsiyani loyihaviy va haqiqiy samaradorligini xarakterlovchi statistik ko'rsatkichlar va ularni tahlil qilish usullari.

Investitsiya jarayonini ijtimoiy-iqtisodiy ekspertiza qilishning statistik usullari. Investitsiya risklarini statistik baholash usullari.

Qimmatli qog'ozlar va valyuta bozorining statistik ko'rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish uslubiyoti.

6-mavzu. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi

Tashqi iqtisodiy faoliyatni statistik o'rganishning sotsial-iqtisodiy ahamiyati. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Tashqi savdoda bojxona statistikasi ko'rsatkichlari tizimi. Eksport va import. Tovar aylanmasi geografiyasining taqsimlanishi. Xalqaro darajada tashqi savdo bo'yicha ma'lumotlarni taqqoslash. Tashqi savdo tovar aylanmasi, eksport va import hajmi dinamikasini statistik o'rganish. Tashqi savdoda tovar aylanmasi, baho va tovar aylanmasining fizik hajmi indekslarini hisoblash va statistik tahlil qilish.

To'lov balansi tushunchasi. To'lov balansining asosiy kontseptsiyalari va uni statistik o'rganishning ahamiyati. To'lov balansining klassifikatsiyasi va xalqaro investitsion yondashuv. To'lov balansining saldo kontseptsiyasi.

Milliy hisoblar tizimida tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi.

7-mavzu. Aholi turmush darajasi statistikasi

Statistikaning vazifalari va uning sotsial-iqtisodiy ahamiyati. Aholi daromadlari va iste'moli statistikasining ko'rsatkichlari tizimi. Uy xo'jaliklarining pirovard iste'moli sarflari. Uy xo'jaliklarining jamg'armasi. Aholi daromadlari ko'rsatkichlari bilan ulardan foydalanish va jamg'armasi ko'rsatkichlarining o'zaro bog'liqligi.

Daromadlar va iste'mol statistikasi ko'rsatkichlarini hisoblash uslubiyoti. Aholining real umumiy va ixtiyoridagi daromadlari. Elastiklik koeffitsienti.

Aholi daromadlari va sarflarini tekshirish (aniqlash) tizimi va ma'lumotlarni yig'ish metodlari. Aholining turmush (hayoti) sifati statistikasi ko'rsatkichlari va hisoblash printsiplari. Aholining iqtisodiy tabaqalanishi darajasini statistik o'lchash metodlari: detsil, fond va jini koeffitsientlari. Lorents Egri chizig'i. Aholining daromadlari bo'yicha taqsimlanishi ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlari: o'rtacha, modal va medianali daromadlar. Kambag'allik statistikasi ko'rsatkichlari.

Inson salohiyati rivojlanishi indeksi va uni hisoblash uslubiyoti.
Aholini sotsial himoyalash shakllari va yo'llari, uning ko'rsatkichlari tizimi.

2. Fanning amaliy mashg'ulotlari mazmuni

2 modul. Iqtisodiy statistika

1 -mavzu. Aholi statistikasi

Aholi soni va tarkibi statistikasi. Aholi kategoriyalari:doimiy va mavjud aholi, vaqtincha yashovchilar va vaqtincha yo'qlar. Doimiy va mavjud aholi o'rtasidagi bog'liqlik. Aholini jins-yoshi bo'yicha piramidasi. Aholi tabiiy harakati ko'rsatkichlari: umumiy, xususiy va maxsus ko'rsatkichlar. Aholining mexanik harakati ko'rsatkichlari.

Aholining demografik yuklama ko'rsatkichlari. Aholining kelajakdagi sonini prognozlash. Aholining istiqboldagi sonini hisoblash global va yoshini siljtish usullari yordamida hisoblash. Dunyo aholi dinamikasi va istiqboldagi sonini prognozlash.

2-mavzu. Mehnat bozori statistikasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozori statistikasining vazifalari va uni statistik o'rganishning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.

Mehnat resurslari tushunchasi va uning sonini aniqlash. Mehnat resurslari balansi va uning ahamiyati.

Iqtisodiy faol va nafaol aholi tushunchasi hamda ularning tarkibi. Ish bilan band aholi va ishsizlik statistikasi ko'rsatkichlari. Aholining bandlik holati bo'yicha tasnifi. Ish bilan band aholi soni va tarkibi ko'rsatkichlari.Ishsizlik shakllari, turlari va darajasi. Ishsizlik darajasi dinamikasini statistik o'rganish.

Xodimlar statistikasi ko'rsatkichlari. Ishchi kuchi harakati ko'rsatkichlari. Ish vaqti fondlari va ulardan foydalanish koeffitsientlari. Ishchi kuchi va ish vaqti fondi balanslari.

Mehnat unumdorligi to'g'risida tushuncha va uni statistik o'rganishning ahamiyati. Mehnat unumdorligining darajasi va dinamikasini aniqlash ko'rsatkichlari.

3 -mavzu. Milliy hisobchilik va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi

Milliy hisobchilik tushunchasi va uning yuzaga kelish tarixi. Xalq xo'jaligi balansi (XXB) va milliy hisoblar tizimi (MHT) o'rtasidagi farqlari va o'xshashliklari. MHTni yuritish zaruriyati. MHT schyotlari tizimi tarkibi, ularni tuzishning umumiy qoidalari. Institutsional sektorlar va MHT.

Makroiqtisodiy tahlillarda MHTdan foydalanish.

YaIM – mamlakatning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichi ekanligi. Milliy hisoblar tizimida ishlab chiqarish sohasini chegaralash. Ishlab chiqarish hajmini aniqlash printsiplari (qoidalari) va baholash turlari: omil, asosiy, ishlab chiqaruvchi va xaridor baholari. YaIM hajmini hisoblash usullari. YaIM hajmini ishlab chiqarish usulida hisoblash. YaIM hajmini daromadlarni taqsimlash usulida

hisoblash. YaIM hajmini pirovard foydalanish usulida hisoblash. Nominal va real yalpi ichki mahsulot tushunchasi. YaIM hajmini o'zgarmas (solishtirma) baholarda hisoblash usullari. YaIMning deflyatori. Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o'ziga xos xususiyatlari.

Daromadlar to'g'risida umumiy kontseptsiyalar va MHTdagi daromad ko'rsatkichlari. Dj Xinsning daromad haqidagi ta'limoti. Yangi MHTda Dj Xiksning ta'limotiga kiritilgan aniqliklar. Nominal va real daromad.

Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi. Yalpi milliy daromad, sof milliy ixtiyordagi daromad, yalpi milliy jamg'arma, sof milliy jamg'arma ko'rsatkichlari statistikasi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni xalqaro taqqoslash.

4 -mavzu. Milliy boylik statistikasi

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida milliy boylik tushunchasi va uni o'rganishning ijtimoiy -iqtisodiy ahamiyati hamda statistikaning vazifalari.

MHT bo'yicha aktiv va passivlar balansi ko'rsatkichlari. Gudvill va marketing aktivlari, mineral resurslar energetic foydali qazilmalar. Moliyaviy aktivlar, ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan nomoliyaviy aktivlar, aholining mulki.

Asosiy kapital tushunchasi, ularni tarkibi va baholash turlari (boshlang'ich, qoldiq va tiklash qiymatlari bo'yicha). Asosiy kapitalning eskirishi va amortizatsiya ajratmalarini hisoblash usullari. Asosiy fondlarning balanslari. Asosiy fondlarning holati, harakati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari.

Moddiy aylanma kapital statistikasi, ularning tarkibi, baholash, aylanuvchanlik tezligi va bir marta aylanishning davomiyligi ko'rsatkichlarini statistik o'rganish. Aylanma kapital mavjudligi, unga bo'lgan talabni qondirish darajalarini statistik o'rganish. Salmoqli sarf, ularning tarkibi va indekslari. Ishlab chiqarish sig'imi va uning o'zgarishini statistik o'rganish.

Qimmatbaho boyliklar (tsennosti)ni statistik o'rganish.

5-mavzu. Moliya bozori statistikasi

Moliya bozorini statistik o'rganishning ijtimoiy -iqtisodiy mohiyati va ahamiyati. Davlat moliyasi statistikasi. Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari ko'rsatkichlari, byudjet defitsiti (profitsiti)ni statistik o'rganish.

Pul muomalasining ijtimoiy -iqtisodiy mohiyati va statistikaning vazifalari. Pul-kredit statistikasining metodologik asoslari (Xalqaro standart). Pul bazasi. Kredit va qarz. Pul muomalasi statistikaning asosiy ko'rsatkichlari.

Bank statistikasi ko'rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish metodlari.

Sug'urta va sug'urta bozorini statistik o'rganish.

Investitsiya statistikasi. Investitsiyani loyihaviy va haqiqiy samaradorligini xarakterlovchi statistik ko'rsatkichlar va ularni tahlil qilish usullari.

Investitsiya jarayonini ijtimoiy-iqtisodiy ekspertiza qilishning statistik usullari. Investitsiya risklarini statistik baholash usullari.

Qimmatli qog‘ozlar va valyuta bozorining statistik ko‘rsatkichlarini hisoblash va tahlil qilish uslubiyoti.

6-mavzu. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi

Tashqi iqtisodiy faoliyat, uning tarixi va asosiy yo‘nalishlari hamda mamlakat iqtisodiyoti taraqqiyotidagi roli. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi metodologiyasi va uning vazifalari. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar. Tashqi iqtisodiy aloqalarning makroiqtisodiy statistikada yoritilishi. Import va eksport turlari. Import va eksport hisoblarida qo‘llaniladigan baholar. Tashqi savdo statistikasida indekslar usuli.

To‘lov balansi tushunchasi. To‘lov balansining asosiy kontseptsiyalari va uni statistik o‘rganishning ahamiyati. To‘lov balansining klassifikatsiyasi va xalqaro investitsion yondashuv. To‘lov balansining saldo kontseptsiyasi.

Milliy hisoblar tizimida tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi.

7-mavzu. Aholi turmush darajasi statistikasi

Aholi turmush darajasi tushunchasi. Aholi turmush darajasini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar tizimi. Aholi turmush darajasining sifat ko‘rsatkichlari. Aholi daromadlari va xarajatlari balansi.

Aholining daromadlari bo‘yicha tabaqalanishi. Djini koeffitsienti. Lorents egri chizig‘i. Qashshoqlik statistikasi ko‘rsatkichlari. Aholi potentsiali taraqqiyoti indekslari, xalqaro taqqoslashlarda uning ahamiyati va mohiyati hamda hisoblashning zamonaviy usullari.

3. Laboratoriya ishlarini tashkil etish bo‘yicha ko‘rsatmalar

Fan bo‘yicha laboratoriya ishlari o‘quv rejada ko‘zda tutilmagan.

4. Kurs ishini tashkil etish bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar

Fan bo‘yicha kurs ishlari o‘quv rejada ko‘zda tutilmagan.

5. Mustaqil ta‘lim tashkil etishning shakli va mazmuni

“Statistika” fani bo‘yicha talabaning mustaqil ishi shu fanni o‘rganish jarayonining tarkibiy qismi bo‘lib, uslubiy va axborot resurslari bilan to‘la ta‘minlangan.

“Statistika” fanini o‘rganuvchi talabalar auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va iqtisodiyotdagi amaliy masalalarni yechishda ko‘nikma hosil qilish uchun mustaqil ta‘lim tizimiga asoslanib, kafedra o‘qituvchilari rahbarligida, mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular qo‘shimcha adabiyotlarni o‘rganib hamda internet saytlaridan foydalanib, konspektlar, referatlar va ilmiy dokladlar tayyorlaydilar, amaliy mashg‘ulot mavzusiga doir uy vazifalarini bajaradilar, ko‘rgazmali qurollar va slaydlar tayyorlaydilar. Mustaqil ta‘lim natijalari reyting tizimi asosida baholanadi.

Uyga vazifalarni bajarish, qo‘shimcha darslik va adabiyotlardan yangi bilimlarni mustaqil o‘rganish, kerakli ma‘lumotlarni izlash va ularni topish

yo‘llarini aniqlash, internet tarmoqlaridan foydalanib ma’lumotlar to‘plash va ilmiy izlanishlar olib borish, ilmiy to‘garak doirasida yoki mustaqil ravishda ilmiy manbalardan foydalanib ilmiy maqola va ma’ruzalar tayyorlash kabilar talabalarning darsda olgan bilimlarini chuqurlashtiradi, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun ham mustaqil ta’limsiz o‘quv faoliyati samarali bo‘lishi mumkin emas.

Uy vazifalarini tekshirish va baholash amaliy mashg‘ulot olib boruvchi o‘qituvchi tomonidan, konspektlarni va mavzuni o‘zlashtirish darajasini tekshirish va baholash esa ma’ruza darslarini olib boruvchi o‘qituvchi tomonidan har darsda amalga oshiriladi.

Talabalarga mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi.

- darslik va o‘quv qo‘llanmalar bo‘yicha fan mavzularini o‘rganish;
- tarqatma materiallar bo‘yicha ma’ruzalar qismini o‘zlashtirish;
- komp’yuter texnologiyalari tizimlari bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlar bo‘yicha referat va konspektlar tayyorlash;
- talabanning o‘quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan adabiyotlar, monografiya va ilmiy to‘plamlarni chuqur o‘rganish;
- interaktiv va yangi pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitish jarayonida faol qatnashish;
- masofaviy (distansion) ta’limni tashkil etishda qatnashish;
- mustaqil ta’lim topshiriqlarini bajarish.

“Statistika” fani bo‘yicha mustaqil ta’limning mazmuni

	Ishchi o‘quv dasturining mustaqil ta’limga oid bo‘lim va mavzulari	Mustaqil ta’limga oid topshiriq va tavsiyalar	Bajarilish shakli
1	Aholi statistikasi	O‘zbekiston Respublikasida aholi sonining shakillanish tendenssiyalari	Keys stadi tayyorlash, referat yozish
2	Mehnat bozori statistikasi	Mehnat resurslarining soni va sifat ko‘rsatkichlari. O‘zbekistonda aholi va mehnat resurslarining bandlik, ishsizlik va iqtisodiy faollik darajalarini statistik o‘rganish	Keys stadi tayyorlash, referat yozish
3	Milliy hisobchilik va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar tizimi	O‘zbekiston Respublikasida milliy hisoblar tizimini joriy etish amaliyoti.	Taqdimot va slaydlar.
4	Milliy boyluk statistikasi	Aktivlar va passivlar balansi. Mamlakat milliy boyligi tasnifi va xalqaro tasnif	Taqdimot va slaydlar tayyorlash
5	Moliya bozori statistikasi	Davlat moliyasi statistikasining ko‘rsatkichlarini statistik o‘rganish. Pul-kredit statistikasining asosiy ko‘rsatkichlari. O‘zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilinayotgan investitsiyalar hajmi va dinamikasi	Taqdimot va slaydlar tayyorlash

6	Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi	Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi va milliy hisoblar tizimining o'zaro bog'liqligi	Referat yozish, slaydlar tayyorlash
7	Aholi turmush darajasi statistikasi	Inson taraqqiyoti indeksi bo'yicha davlatlar taqqoslama tahlili.	Taqdimot va slaydlar tayyorlash

X. Fan bo'yicha talabalar bilimni baholash va nazorat qilish me'zonlari

Baholash usullari	Baholash mezonlari
Testlar, yozma ishlar, og'zaki savol-javoblar.	86-100 ball "a'lo" : Fanga oid nazariy bilimlarni to'la o'zlashtira olish. Xulosa va qaror qabul qilish. Ijodiy fikrlay olish. Mustaqil mushohada yurita olish. Olgan bilimlarini amalda qo'llay olish. Mohiyatini tushuntirish. Tasavvurga ega bo'lish.
	71-85 ball "yaxshi" : Mustaqil mushohada qilish. Olgan bilimlarini amalda qo'llay olish. Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Tasavvurga ega bo'lish.
	55-70 ball "qoniqarli" : Mohiyatini tushuntirish. Bilish, aytib berish. Ma'lum bir tasavvurga ega bo'lish.
	0-54 ball "qoniqarsiz" : Fan bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni bilmaslik,

Reyting baholash turlari

Nazorat shakllari		Maksimal ball	Umumiy ball
1	Joriy nazorat	36	100
2	Oraliq nazorat	34	
3	Yakuniy nazorat	30	

Joriy baholash		Maksimal ball	O'tkazish vaqti
Joriy nazorat (20 ball)	MT (16 ball)	36	Semestr davomida
Joriy nazorat darslarga aktiv ishtiroki va o'zlashtirish darajasi, mashg'ulot daftarlarining yuritilish holati va mavzular bo'yicha vazifalarining bajarilishini e'tiborga olish orqali amalga oshiriladi.	Mustaqil ta'limni baholash topshiriqlarining partfoliosi (prezetatsiya, testlat, yozma ish variantlari, keys stadilar) orqali amalga oshiriladi		

3 – kurs V – semester uchun oraliq nazorat

Oraliq baholash		Maksimal ball	O'tkazish vaqti
Oraliq nazorat (20 ball)	MT (14 ball)	34	Oraliq

Oraliq nazorat ma'ruza darslarida aktivligi, mashg'ulot daftarlarining yuritilish holatini e'tiborga olish va oraliq nazorat nazorat ishining baholanishi orqali amalga oshiriladi.	Mustaqil ta'limni baholash topshiriqlar partfoliosi (prezetsatsiya, testlat, yozma ish variantlari) orqali amalga oshiriladi		davomi (V semestrnig 1-20 haftasi)
---	--	--	-------------------------------------

Yakuniy nazorat

№	Yakuniy nazorat	Maksimal ball	O'tkazish vaqti
1	Yakuniy nazorat yozma yoki test shaklida o'tkazilisi mumkin	30	Attestatsiya haftasi davomida 21-22 haftalar 3 – kurs V – semestr uchun.

7. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Statistics /JamesT. McClave, Terry Sincich.—12th ed. 2013. – 814 p.
2. David M. Levine, David, F. Stephan, Kathrin A.Szabat. Statistics for Managers: Using Microsoft Excel. Seventh Edition -USA: Pearson Education, Inc., 2014-757p.
3. Statistika. Darslik. Prof. ShodievX. Va Xabibullaev I. tahriri ostida. – T.: Iqtisod-moliya, 2013-384 b.
4. Shodiyev X. va Xabibullaev I. tahriri ostida. Statistika bo'yicha praktikum. – T.: Tafakkur bo'stoni, 2015-336 b.
5. Soatov N.M. Statistika. – T.: Ibn Sino, 2003.

Qo'shimcha adabiyotlar

6. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.
7. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 488 b.
8. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 104 b.
9. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 56 b.
10. Mirziyoyev Sh. M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 48 b.
11. Статистика: учебник. Под ред. Елисейевой И. – М.: Юрайт, 2012. – 559 стр.
12. Shodiev X. Moliya statistikasi: darslik– T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2010. – 320 b.
13. Qoraboyev A., G'oyipnazarov B., Rashitova N., Milliy hisoblar tizimi: darslik // -:T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2015. 426 b.

Internet saytlari

14. www.stat.uz–O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining rasmiy sayti.
15. www.cisstat.com–MDHning Davlatlararo statistika qo‘mitasi rasmiy sayti
16. www.undp.org – BMTning taraqqiyot dasturi sayti
17. www.gks.ru– Rossiya Davlat statistika federal hizmati rasmiy sayti
18. www.wordbank.org– Jahon banki rasmiy sayti
19. www.inf.org–Xalqaro valyuta fondi rasmiy sayti